

E számunk szerzői

Falvay Dávid (ELTE TFK Olasz Tanszék, főiskolai tanársegéd),
F. Molnár Mónika (ELTE, Turkológia PhD),
Horváth Zita (ME BTK, Magyar Középkori, Újkori és a Történelem
Segédtudományai Tanszék, történész),
Kristóf Ilona (EKF, Magyar Történelmi Tanszék, főiskolai tanársegéd),
Ruzsa-Nagy Zoltán (ELTE TTK, történelem–földrajz szakos, V. éves),
Sós István (ME BTK, doktorandusz)

EKF = Esterházy Károly Főiskola, ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem,
ME BTK = Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
MOL = Magyar Országos Levéltár, TFK = Tanárképző Főiskolai Kar

*

Lapunkat támogatták:
Budapest Főváros Levéltára

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon:

Temetvény vára javainak összeírása. 1668. június 10.
Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma E 156., Urbania et
Conscriptiones, Fasc. 59. Nr. 25.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VIII. évfolyam

2001. 1. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segéd tudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összeített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segéd tudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segéd tudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segéd tudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyereri@bparchiv.hu, dreska@czuczor.osb.hu

siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.c3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 50 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.:317-4267

RUZSA-NAGY ZOLTÁN

A TEMETVÉNYI URADALOM TÖRTÉNETE A XVII. SZÁZADBAN

Bevezetés

A feudális kor mezőgazdaságának alapegysége az uradalom, mely minden szempontból önálló, integer egységnek számít, ami egy központ, a vár körül szerveződött, és sajátos hierarchiát mutat a lakosság és a települések vonatkozásában. Integer egység azért, mert alapvetően önellátó. Egy uradalom nemcsak lokálisan, hanem országos léptékben is az állam alapegységének, mai fogalmakkal élve kistérségének tekinthető. Bizonyos szempontból ugyanis az uradalom feje, a földesúr rendelkezett olyan jogokkal, melyeket később a polgári állam illetve annak alsóbb szervei vettek át. Az uradalom gazdasági egysége abban is megnyilvánult, hogy a földesúr rendelkezett olyan eszközökkel, melyekkel bele tudott szólni az egyes jobbágygazdaságok működésébe. A falvak életét irányító bírók is a földesúr rendtartása szerint működhettek. Az igazságszolgáltatás terén az úriszék, mint a jobbágy és földesúr közötti elsőfokú bíróság szerepe közismert. Mindezeket túl az uradalmak sokszor (de korántsem mindig) területileg is összefüggő egységet alkottak, és számos esetben az ökológiai környezetük is hasonló volt. Az uradalmak tehát egy természeti, társadalmi és gazdasági alapokon szerveződő komplex egységnek tekinthetők.

Századunk első felében Domanovszky Sándornak köszönhetően kapott lendületet az uradalmak kutatása. Az általa szerkesztett „Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből” című tanulmány sorozat kiváló dolgozataival új korszakot nyitott a hazai gazdaságtörténeti és helytörténeti kutatásokban.¹ A sorozat kutatási eredményeit összefoglalva Domanovszky megállapítja, hogy a földesúri gazdaságok fejlődése Magyarországon is a nyugat-európaival azonos módon ment végbe.² A tanulmányok témájául szolgáló uradalmakat tudatosan választották ki, minden

1 Feltétlenül említést érdemelnék a sorozat tagjai közül a dolgozatomhoz kapcsolódó témát és korszakot vizsgálók: *Jármay-Bakács*, 1930., *Komoróczy*, 1932., *Csapody*, 1933., *Tholt*, 1934., *Berlász*, 1936., *Ravasz*, 1938.

2 *Domanovszky*, 1979. 169. p.

korszakból azokat, amelyek jellegzetesek, illetve a fejlődés szempontjából lényegesek lehetnek.

Itt vetődött fel először az uradalmakon belüli majorsági gazdálkodás kérdése a Mohácsi vész utáni Magyarországon.³ A majorságok kialakulását az serkentette, hogy a török hódítás elvette a főurak területszerzési lehetőségeit, ezért figyelmük a saját birtokuk gazdálkodása felé fordult, ott keresték a jövedelem növelésének lehetőségeit. Ezt serkentette az állandóan harcban álló hadsereg kenyérgabona-, zab- és borigénye is, békésebb időszakokban pedig a végvári katonaság ellátása.⁴ A XVI. század közepén Nádasdy Tamás nádor kezdeményezte a saját földesúri használatú földjeinek növelését, és sikerült is minden birtokán kialakítani az első majorságokat.⁵ Igyekezett minél jobb terméseredményeket elérni, ezért saját, a jobbágyokénál jóval korszerűbb szerszámokkal (pl.: mélyebb szántást lehetővé tevő vaseke) dolgoztatott.⁶ A termett gabona nagy részét exportálta, úgy az osztrák örökös tartományokba, mint az adriai partvidékre.⁷ Ez már magában hordozta a kapitalista árutermelés csiráit, mivel a majorságot elsősorban a pénzjövedelmek növelésére használták.⁸ Ez azonban csak a gazdálkodás szemléletére igaz, valójában a kora újkori nagybirtok még a feudális gazdasági rendszeren alapult. Ezt jól példázza, hogy majorsági földjeinek bővítéséhez sem neki, sem nagybirtokos társainak nem kellett a jobbágyok elűzésének kegyetlen módszeréhez folyamodnia, hiszen az ország minden részén bőven lehetett találni elhagyott jobbágytelkeket, melyeket a falutól elvéve majorsággá tettek.⁹ Ebből kifolyólag az amúgy sem túl nagy kiterjedésű majorságok több kis darabból álltak, követve a kisajátított jobbágytelkek elhelyezkedését.¹⁰ A majorságokat robotmunkával műveltették meg. Az egyre növekvő robotteher alól a parasztok úgy próbáltak kibújni, hogy kisebb telekre költöztek át, ami jelentősen szaporította a negyed, nyolcad, tizenhatod telken ülő jobbágyok számát.¹¹ A tizenötéves háború pusztításai tönkretették a majorgazdaságokat, és hamarosan a háborús konjunktúrának is vége szakadt, egyszóval nagyüzemi termelés lehetőségei kimerültek. Az összeszűkült lehetőségek közepette a

3 Némelyik tanulmánynak ez már a címében is megjelenik. pl.: *Tholt*, 1934. (A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében).

4 *Domanovszky*, 1979. 184. p.

5 *Komoróczy*, 1932. 61–63. p.

6 Uo. 73. p.

7 Uo. 102–105. p.

8 *Domanovszky*, 1979. 185. p.

9 Uo.

10 *Tholt*, 1934. 13–18. p.

11 *Domanovszky*, 1979. 186. p.

hagyományos földesúri kiváltságok kerültek előtérbe, mint a földesúri bevételek növelésének legkedvezőbb lehetőségekkel bíró területe. Így lett fokozatosan a legfontosabb bevételi forrás a borkimérés.¹² Miután jelentőségét felismerték a földesúr a parasztok borát is felvásárolta, hogy azután jóval drágábban kimérhesse nekik.¹³ Noha ez is magán hordozta a profitorientált szemlélet nyomait, az uradalom zártságából következően csak a helyi jobbágyok lehettek a bor fogyasztói, azaz a földesúr csak tőlük tehetett szert jövedelemre. Ezzel fordulat állt be a magyar mezőgazdaságban, a bevételek majorság jellege háttérbe szorult a földesúri haszonvételekből származó jövedelmekkel szemben.¹⁴

A második világháborút követően a marxista történetírás az eredeti tőkefelhalmozás tételéből kiindulva, annak magyarországi lehetőségét kereste. Ezt a kora újkorban a földesúri majorságok, mint tőkés árutermelő gazdaságok kialakításában találta meg. Ezért, a hazai viszonyokra adaptálva a korabeli angliai folyamatot, az efféle majorságok kialakulását helyezte a középpontba. Ennek megfelelően a XVI. század végét és a XVII. század elejét a másodlagos jobbágyosság kialakulása és megszilárdulása korszakaként jellemezte.¹⁵ Ekkor alakultak ki a nemesi kereskedelem és a robotoltató földesúri árutermelő majorság fő struktúrái. Az agrárgazdaság átalakulása megindult ugyan, de eltorzult és a feudális kizsákmányolás formáinak betokozódásához vezetett.¹⁶

A későbbi kutatások során legalaposabban a nyugati határszélen fekvő Batthyány-birtokokat vizsgálták, ahol a piac közelsége miatt valóban volt földesúri árutermelő gazdálkodás, mi több, még a jobbágyok is eladták gabonafőlöslegüket.¹⁷ A földet a pusztatelkek kisajátításával, a közös legelők egy részének földesúri használatba vonásával szerezték. Esetenként előfordult, hogy elűzték földjéről a jobbágyot (főleg a kisebb ill. közepes nagyságú birtokkal rendelkezők voltak erre ráutalva), de a korszakot alapvetően a földbőség jellemezte, ezért ezzel egyidejűleg folytak telepítések is – még a relatív túlnépesedettnek számító Nyugat-Dunántúlon is. A kialakult majorságok alapvetően nem monokulturizálódtak, mint a profitorientált tőkés üzemek, hanem mindent megtermeltek, amire a várnépnek, uradalmi alkalmazottaknak szüksége volt, és csak a megmaradt felesleget vitték a piacra. Szűk esztendőben, mikor semmi nem maradt, semmit nem adtak el.¹⁸ Az itt termett

12 Uo. 187. p.

13 *Tholt*, 1934. 63. p.

14 *Domanovszky*, 1979. 187. p.

15 *Pach*, 1963. 165. p.

16 Uo. 251–253. p.

17 Lásd *Zimányi*, 1962. és 1968.

18 *Zimányi*, 1976. 84. p.

mennyiséget a tized bérbevételével (amit a korban természetben szedtek be), a kilenced terményben való beszedésével, valamint a jobbágyok termékeinek (első-sorban a bornak) erőszakos (természetesen jóval piaci ár alatti) felvásárlásával igyekeztek megnövelni. (Amint azt már a harmincas években készült tanulmányok is leírták.)

Ezzel együtt a majorságok technológiailag ekkor még ugyanolyan szinten voltak, mint a jobbágygazdaságok. Ugyanúgy ökörrrel szántottak, és a földet ugyanúgy két- illetve három nyomásban művelték. Hovatovább a falu nyomáskényszere érvényes volt az ott fekvő allodiális területekre is. Kétféle majorságtípust különböztethetünk meg. Az archaikus major földje nem különül el a falu földjétől, csupán meghatározott mennyiségű gabona elvetésére és betakarítására kötelezték a jobbágyokat. Sőt volt olyan allodium is, melynek sem helye, sem nagysága nem volt állandó.¹⁹ A fejlettebb (és egyben elterjedtebb) majorságoknak volt egy állandó majorsági központja, amihez meghatározott nagyságú és elhelyezkedésű, állandóan használt földek tartoztak.²⁰

A jól szervezett Batthyány-uradalmak vizsgálata lehetővé tette a birtokok, és bennük a majorságok igazgatásának vizsgálatát is.²¹ A birtok élén általában az udvarbíró (*provisor*) állt, aki gyakorlatilag igazgatta a birtokot és eljárta a földesúr nevében, például az úriszéken. Rendszerint kisenemesi, félparaszti sorból kerültek ki, és egész életükben egy úrnál szolgáltak, míg az alsóbb tiszteket általában csak egy évre fogadták fel. A számtartó (*rationista*) a pénzjövödelmeket kezelte. A kasznár a gabona, a kulcsár (*claviger*) a bor ki és bemenő tételeinek, tárolásának, stb. számadó tisztjei voltak. Az uradalmak sáfárságokra voltak osztva, élükön a sáfárral, akik az uradalom napi teendőket végrehajtó tisztjei voltak. A majorságokban a majorispán (majoros), a falvakban a bíró (*judex*) és a szőlőhegyen a hegymester (*magister montis*)²² felügyeltek a növényekre, a munkák elvégzésére. A bíró és a hegymester egyben a jobbágyok nyilvántartója és szolgáltatásai begyűjtője, és mindezek mellett helyi ügyekben az első fokú bírói fórum. Az uradalmi tisztségek a jobbágyok előtt is nyitva álltak. Ezért fizetést kaptak, mégpedig három lehetséges formában: készpénzben (vagy természetbeni juttatásokkal, például bizonyos mennyiségű gabona), másrészt használatba kaphattak egy jobbágytelket, vagy egy

19 Ilyen volt a XVII. század elején például a görgényi, a kővári uradalom és a munkácsi uradalom egy része. Uo.

20 Zimányi, 1976. 85. p.

21 A birtokigazgatással kapcsolatban lásd Bán, 1977. és 1993., valamint Kenyeres, 1997. cikkcít.

22 Emec utóbbi két tisztséget általában a lakosság soraiból választotta maga a mezőváros ill. falu lakossága, s mandátuma egy évre szólt. Maksay, 1959. 825. p.

szőlőt, vagy egy kocsmát, harmadrészt a földesúr mentességet adhatott a jobbágyi szolgáltatások alól. A tisztartáron kívül senki nem kaphatta meg mind a három félét egyszerre.²³ A fizetési mód szerint az uradalmi alkalmazottak két csoportra oszthatók. Az imént tárgyalt tisztviselői szervezet tagjai állandó fizetésű alkalmazottak voltak, ezért őket *sallariumosok*nak nevezték. Az alkalmi fizetést kapó munkavállalókat (például kocsmáros, börtönőr, stb.) *prebendáriusok*nak hívták.²⁴

A tizenöt éves háború pusztításait ez a gazdaságtörténeti iskola is fordulópontnak tekintette a magyarországi fejlődésben, mert ez a népességsökkenés következtében a háborút túlélte de elszegényedett jobbágyokra még nagyobb terheket rakott. Föld ugyan volt bőven, de ígásállat híján és növekvő robotterhek mellett egyre-másra mentek tönkre a jobbágygazdaságok. A pusztítás ellenére a XVII. század harmincas éveitől a majorságtelepítés újabb (második) hullámának vagyunk szemtanúi. A földesúri magánhadseregek egyre növekvő élelemigényét biztosítani kellett akkor, amikor nemcsak az uradalmi pénzbevételek csökkentek, hanem a jobbágyok szőlőművelésre való fokozott áttérése miatt a terményjövödelmek mennyisége is elapadt.²⁵ Ekkor válik általánossá Nyugat-Magyarországon a kaszával való aratás és a vaseke használata.²⁶ A válságra, a népesség megfogyatkozására földbirtokosok Európa-szerte a termelés fokozásával reagáltak, ami a jobbágyok a korábbi évszázadban már jelentősen megemelkedett robotterhét az elviselhetetlenségig fokozta.²⁷ Nem csoda, hogy egyre gyakoribbá váltak a jobbágyszökések. Batthyány Ádám ez ellen úgy próbált védekezni, hogy a falu tagjai és az uradalmi tisztviselők vállalták kezességét a jobbágyokra. Ha egy jobbágy elszökött és nem került elő, mindenki fizetett a földesúrnak.²⁸ 1649-ben Jobbágy Dániel *provisor* számos reformjavaslattal állt elő. Ezek egyike az úrdolgára vonatkozott, hogy a korlátlan robotolás helyett legyen állandó megállapodás, sőt a robotot az úrbéresnek 10 forintért megválthassák, ami befolyt pénzből a földesúr szekereseiket fogadhatna fel. A reformból semmi sem valósult meg, leginkább azért, mert egybe esett Batthyány Ádám nagy építkezéseinek idejével, amit a földesúr (a majorsági földek megműveltetése mellett szintén a jobbágyokkal végeztetett el. Ez egyre több robotot jelentett a jobbágyoknak, aminek következtében saját földjüket is hanyagolniuk kellett, egyre szegényebbek lettek, és állataik is egyre hullottak el.

23 Bán, 1977. 44–45. p.

24 Sugár, 1982. 480. p.

25 Zimányi, 1976. 92. p.

26 Uo. 86. p.

27 Diederiks, 1995. 116–117. p.

28 Bán, 1977. 50. p.

Végeredményben tehát robotkötelezettségüket is egyre kevésbé tudták ellátni.²⁹ Batthyány Ádám sokszor erőszakkal felvásárolta jobbágysai gabonáját, borát, mézét, szilváját, stb. jóval a piaci ár alatt, de volt, hogy még azt sem fizette ki.³⁰

Az uradalmak vizsgálata nem csupán gazdaságtörténeti szempontból érdemel figyelmet, hanem ebben a keretben tudjuk vizsgálni a társadalom gerincét adó jobbágyság életfeltételeit, életszínvonalát és annak változásait. Erre már a Dománovszky-féle sorozat kötetei is felhívták a figyelmet, utóbbi többben is behatóan tanulmányozták ezt a kérdést.³¹

A társadalom és a gazdaság szerveződésében elfoglalt helyének köszönhetően lényeges kérdésnek tartom, hogy egy-egy uradalom mekkora helyet foglalt el a birtokos család életében, ez alatt elsősorban a gazdasági szerepet (azaz jövedelmezőséget) értve, másodsorban pedig a társadalmi életet, azaz milyen sűrűn tartózkodtak a birtokon, vagy csak igen ritkán vetődtek oda. A birtok épületeit és felszerelését a szűkösen rendelkezésre álló források segítségével nagy vonalakban sikerült leírni. Mivel a birtok a rajta élő népek életének színtere, ezért fontosnak tartottam felderíteni a lakosság társadalmi rétegződését, értve ezalatt a jogállást, a vagyoni különbségeket és az etnikai összetételt. Nagyon nehéz feladat meghatározni, hogyan láthatta egy jobbágy a kora újkorban alulról ugyanazt a birtokot, ami a földesúr és tisztviselői számára egy bizonyos jövedelemforrásul szolgáló gazdasági szervezet volt. E szakdolgozat kereteibe a jobbágyokat terhelő szolgáltatások bemutatása és a birtok életéből egy pillanatkép felvillantása fért bele. Az úriszéki perek feldolgozása egy másik tanulmány anyaga lehetne, amely lényegesen közelebb hozná hozzánk a paraszti világot.

Munkám forrásul a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratok közül elsősorban két, a Magyar Kamara számára készült számadáskönyv, a birtokról készült urbáriumok, tizedjegyzékek, dikajegyzékek, inventáriumok és különféle missilisek szolgáltak. Ezek legnagyobb részét a Magyar Kamara Archívumának összeírásokat tartalmazó fondjaiban, a Thurzó család levéltárában, valamint a Csáky család levéltárában találhatók.

29 Uo. 49. p.

30 Uo. 50. p.

31 A világháborút követően Szabó, 1947. és uő, 1948. emelte ki fontosságát, utóbbi *Makkai*, 1957., *Veress*, 1966., *Zimányi*, 1968. és *Varga*, 1981. feltétlenül kiemelendő. A parasztság kutatása igen sok esetben a majorsági gazdálkodás vizsgálatával egyetemben történt: *Makkai*, 1957., *Maksay*, 1958., *Pach*, 1963.

Temetvény földrajzi helyzete

Temetvény vára,³² az egykor hozzá tartozó birtoktestekkel együtt az Északnyugati-Kárpátok belső hegyvonulatába tartozó Vág menti Kisinóc-hegység (*Považky Inovec*) délnyugati, alacsonyabb részén helyezkedik el. Történeti földrajzilag a valamikori Nyitra vármegye északnyugati részén fekszik, a Vág folyó bal partján, farkasszemet nézve a Báthori Erzsébetről elhíresült Csejte várával. Pöstyéntől északkeletre, Vágújhelytől és Beckó várától délkeletre, egyaránt 10–15 kilométerre található. A Vág-folyó a Fehér-Kárpátok és a Kisinóc-hegység között már jóval szélesebb völgyben folyik, mint az északi vidéken, esése és sebessége lecsökken, kanyarogva, majd ágakra szakadva tölti fel völgyét. A magával hozott hordalékot a szűk völgyből kilépve továbbszállítani nem tudja, ezért ebből hordalékkúpot épít. A folyó gyakran kilépett medréből, sőt időnként meg is változtatta azt, módosítva ezzel a birtok határait is. Ez számos esetben adott alkalmat határvitára, illetve a folyó mentén lévő rét és ártéri erdő hasznosításával kapcsolatos konfliktusokra. A Vág ezen a szakaszon igen árvízveszélyes, amit csak fokoz szélsőséges vízjárása (a tavaszi hóolvadás és a kora nyári csapadékmaximum következtében fellépő két árvizes időszak) is. Ezért a környező települések (így a temetvényi birtokhoz tartozó falvak nagyobb része is) nem közvetlenül a folyóparton épültek ki, hanem a magasabban fekvő területeken, a heglábfelszínnek alján, vagy egy Vágba torkolló patak völgyében. A folyó menti síkságot (hordalékkúpot) növénytermesztésre jól használható öntéstalaj borítja, viszonylag magas talajvízszinttel, ami aszályos időszakban is biztosítja a növények nedvességigényének nagy részét. A hegységben eredő felszíni vízfolyások közül legjelentősebb a Hradeki-patak, mely 10 kilométer hosszú völgyében gyűjti össze a terület vizeit. A csapadékvíz nagy része a birtok zömének alapközetét adó mészkő repedéseiben elnyelődik, s karsztvízzé válva jelentős felszín alatti vízkészletet alkot. Ezt a kora újkorban csak ott tudták kihasználni, ahol forrás formájában a felszínre tört. Ilyen forrás Hubina, Hradek és Ólehota falvak közelében volt. A terület vízfolyásai rövidségüknél fogva nem túl bővizűek. Mivel a források és a patakok nem tudták ellátni a települések vízigényét (még az e téren legkedvezőbb adottságokkal rendelkező Hradek faluét sem), ezért a legtöbb ivóvizet magából a Vágból, vagy fűrt talajvízkutakból nyerték.³³

32 Mai neve: Tematin (Szlovákia).

33 *Mrva-Slovák*, 1996. 8–9. p.

A Kisinóc-hegység az Északnyugati-Kárpátok belső vonulatának tagja, melynek kőzetanyaga a Kis-Kárpátokhoz hasonló. Legfontosabb felépítő kőzete a metamorf gneisz és alárendelten a gránit. A hegység déli és keleti részét, beleértve az 594 méter magas Temetvény várhegyet is középidőben lerakódott kevésbé karsztosodó mészkő alkotja.³⁴ Noha a hegység legmagasabb csúcsa az Inóc (1042 m), a temetvényi birtokba tartozó vonulatok átlagosan csak 4–500 méter magasak.

A terület éghajlata némileg hűvösebb, ugyanakkor csapadékosabb az egyébiránt hozzá hasonló észak-dunántúlinál. Az utóbbi évtizedek mérései szerint az évi középhőmérséklet +8–9 °C. Az átlagos januári középhőmérséklet -3 °C, a júliusi +20 °C. Az átlagos évi csapadékmennyiség 800–1000 mm,³⁵ ami annak köszönhető, hogy az É-D csapásirányú Kisinóc-hegység keresztezi az óceán felől csapadékot hozó, ÉNY-DK irányú szeleket. Ugyanakkor azért nem magasabb még ennél is a csapadékösszeg, mert a Vágtól nyugatra fekvő Fehér-Kárpátok és Kis-Kárpátok ezeket az északnyugat felől érkező páradús légtömegeket már a Kárpát-medence határán megcsapolja. Összehasonlítául álljon itt egy táblázat, melyben a Mátrával és az Alfölddel vetem egybe a Kisinóc-hegység éghajlatát:³⁶ (L = hegyláb, T = tető)

	Januári középhőm. °C	Júliusi középhőm. °C	Fagyment. napok száma	Nyári napok száma (>25°C)	Évi csapadék (mm)	Nyári félév csap.-a (mm)	Hótakarós napok száma
Kisinóc L	-3	20	160	30–40	800–900	400–500	90–100
Kisinóc T	-5	18–19	80–120	0–10	1000	600	120–140
Mátra L	-3	19–20	200	n. a.	600–700	468	60–80
Mátra T	-4	15–16	n. a.	6	700–800	440	>80
Dél-Alföld	-1	21	260	80	550	n. a.	25

34 Karátson, 1998. 53., 88., 363. p.

35 Mrva–Slovák, 1996. 8. p.

36 Pinczés, 1998. 35. p.

A táblázatban szereelő két érték közül a temetvényi birtokra inkább a hegység heglábfelszíneire megadott értékek jellemzők, mivel a birtok a hegység alacsonyabb déli részén és annak lábánál terül el. Az adatok megerősítik a korábban tárgyalt éghajlati jellemzőket: a Kis-Inóc-hegység csapadékosabb a Kárpát-medence belső területeinél, amely csapadék egy része hó formájában hullik le, ezért a hótakarós napok száma is nagyobb. Ez utóbbi a mezőgazdaság számára jelent nagyobb biztonságot azzal, hogy az őszi vetés megmaradása valószínűbb.

A hegység talajtakarója a nagy lejtésszög miatt általában vékony, az éghajlatból és az alapkőzetből következően pedig rendzina, vagy kilúgozott, savanyú barna erdőtalaj, ami gabonatermesztésre még megfelelő. A folyóhoz közelebb eső alacsonyabb hátaakat, heglábfelszíneket lösz, illetve annak folyóvíz által lerakott módosulata, vályog borítja, ami a legjobb talajképző kőzetek egyike. A hegység erdeinek természetes növényzete a lombhullató erdő. Fáinak legnagyobb része bükk (ma kb. 60%) és tölgy (ma kb. 20%), foltokban előfordul erdeifenyő, kőris, gertyán és juhar is. A kisebb hegyek közti medencékben helyenként vizenyős területek, ún. rétlápok találhatók.³⁷

A vár jelentőségét növelte, hogy közelében, a Vág-völgyében fontos utak haladtak. Az országos jelentőségű Pozsony–Nagyszombat–Trencsén–Zsolna útvonal ugyan a folyó menti alföld másik oldalán, Csejte vára alatt vezetett, de a Komárom–Galgóc–Pöstyén–Trencsén, és a Nyitra–Pöstyén–Trencsén utakat Temetvény vára ellenőrizte. A várból tiszta időben 30–40 kilométer hosszan is szemmel lehetett tartani a Vág-völgyét.

Temetvény betelepülése és birtoktörténete

Az ország e része az Árpád-korban meglehetősen ritkán lakott volt, ami egyfelől a terület gyepű-jellegével,³⁸ másfelől a természeti viszonyokkal magyarázható, ugyanis az itt 8–10 kilométer széles folyó menti alföldön kívül, mindent összefüggő bükkerdő borított, ami a megtelepedésre kevésbé volt alkalmas. Ennek következtében a Vág völgyében nem alakultak ki összefüggő birtoktestek. A nagyobb váruRADALMAK, melyek a XIV. században kialakultak, inkább a Kis-Kárpátok még megszállatlan lejtőin terjeszkedtek. Magában a Vág-völgyében sok volt a királyi

³⁷ Bulla–Mendöl, 1999. 240–245. p.

³⁸ Az 1015/1018-as cseh és lengyel támadások következtében épültek ki a határispánságok: Bolondocs (Beckő), Bánya (Banka), Galgóc, Sempte és a Morva folyó menti Sasvár. Györffy, 1996. 333. p.

terület, amelyet nem egyszerre adományoztak el, hanem kisebb részletekben. A Vág bal partján a XIII. században egy új királyi uradalom alakult ki, Temetvény várának birtoka.³⁹ Lehetséges, hogy ezt a várat említik Vágújhely és némely más Nyitra megyei települések határjárásában *castrum de Tenna* néven.⁴⁰ Nem sokkal későbbi a vár első biztos említése, V. István egy 1270-ben kiadott oklevelében, mely szerint *castrum Temethyn* Endre fia Mihály comes vára volt, melyet 1265-ben sikeresen megvédett, a király apjával, IV. Bélával szemben.⁴¹

A vár neve magyar eredetű, bár pontos jelentése nem ismert. Annyi bizonyos, hogy a magyar temet szó származéka, aminek eredeti jelentése töltést, halmot, dombot csinál volt.⁴² Temetvény a magyar-szláv nyelvhatártól (ami Pöstyén és Tapolcsány között húzódó vegyes lakosságú sáv volt) éppen északra terül el. Ez abban is megnyilvánul, hogy a várhoz tartozó falvak nevei egy kivétellel szláv eredetűek. Egészen a XVII. század elejéig forgalomban volt Réte falunak a magyar neve (amely azt jelenti, hogy valakinek a rétje⁴³), ez után azonban érvényesült a szláv népszerűség túlsúlyának hatása, és kizárólag a Luka névalak fordul elő, amely ugyanazt jelent, mint a magyar Réte. A többi falu neve közül a Hradek váracskát jelent, s valószínűleg a határában fekvő morva erődíj nyerte nevét, Lehotának a szabadok által alapított irtványfalvakat nevezték.⁴⁴ A Hubina név irtást jelent, ennek lakói azonban feltehetőleg nem rendelkeztek kiváltságokkal. Az etnikai összetétel a XIV. században némileg megváltozott, mert az erdős vidékekre sziléziai és morva telepesek érkeztek, elsősorban a Morva-folyó vidékére, de a később felbukkanó Temetvényhez tartozó falu, Moraván is ennek emlékét őrzi nevében.⁴⁵

A vidék a XIV. században először Csák Máté uralma alatt állt. Az 1332-es pápai tizedjegyzék szerint a vár tövében (a Vág partján) fekvő falu, Hradek plébánosának évi jövedelme 1 márka (8 pensa) volt, s ez alapján 5 garas illetve a pápát.⁴⁶ 1348. augusztus 14-én Nagy Lajos király Temetvényt a hozzá tartozó Hradek, Pöstyén, Banka, Duchreuy, Horka, Mosoch, Lehota és Ratun falvakkal együtt a nápolyi had-

39 *Fügedi*, 1938. 35. p.

40 *Teleki*, 1863. 227. p. 8. jegyzet.

41 *Györffy*, 1996. 475. p.

42 *Kis*, 1988. II. köt. 635. p. Véleményem szerint ez arra is utalhat, hogy a névadáskor jórészt földvár lehetett, és később építették át kövornak.

43 *Kis*, 1988. II. köt. 411. p. „Réte magyar eredetű, a rét, „kaszáló” birtokos személyraggal ellátott alakja.”

44 *Ila*, 1976. 196. p.

45 *Györffy*, 1996. 334. p.

46 *Uo.* 398. p.

járásban szerzett érdemeiért Tóth Lőrincnek és fiainak adományozta.⁴⁷ Ezután majd' száz évig szinte semmit sem tudunk a várról. A Hunyadi-korban Újlaki Miklós birtoka volt, ennek megerősítésére adta ki V. László király, a két párt megbékülése után, 1453. szeptember 14-én oklevelét, melyben neki adományozza.⁴⁸ A század végén Újlaki Lőrinc lesz a vár ura.⁴⁹

A család kihalásával a birtok visszaszállt a királyra. II. Lajos 1524. július 20-án, Budán kelt oklevelében 25000 forintért örökletes zálogba adta Thurzó Eleknek összes tartozékával (Bayna és Pesthyen oppidumok, Zerdahel, Lehota, Banyka, Rethee, Raduok, Horka, Kysmodroh, Nagmodroh, Olehota, Wylehota, Hwbyna és Morawany falvak és Ducibrod praedium) együtt.⁵⁰ Thurzó Elek kincstartó 1543-ban meghalt, és mivel csak lányai voltak, királyi engedéllyel rájuk hagyta a semptei, galgóci, temetvényi és richnói domíniumokat, míg a fiági rokonság csak a szepesvári és a bajmóci uradalmat kapta. Természetesen rögtön megindult a majd' fél évszázados küzdelem a férfirokonok között az ország legnagyobb vagyonának legalább egy részéért.⁵¹ Annyi bizonyos, hogy 1549-ben Székely Magdolna (Thurzó Elek özvegye) és Báthori András (tárnokmester, Thurzó Elek idősebbik lányának, Annának a férje) közös birtoka.⁵² 1569-ben Thurzó Erzsébet, és férje Julius zu Salm und Neuburg gróf⁵³ birtoka. Az örökségért folytatott harcnak az vetett véget, hogy 1596-ban utód nélkül meghalt Thurzó Elek utolsó leszármazottja Salm Anna,⁵⁴ és ezzel minden jószág Thurzó Elek néhai bátyjának, Györgynek a

47 *Ethey*, 1936. 184. p.

48 *Themethwen* várat a következő [mind Nyitra megyében fekvő – N. Z.] birtokokkal és falvakkal: *Banya* a benne lévő vámmal, továbbá *Morwan*, más néven *Moraven*, *Dwczrew*, *Kysmodro*, *Naghmodro*, *Aglehota*, *Vylehota*, *Rethy*, *Horka*, *Hwbyna* és *Hradnok* (...) amelynek békés birtokában voltak már elődei is, maga is, most azonban új adományként adja a nevezett Miklós vajdának és fiainak. Mohács előtti oklevelek gyűjtemény. CD-ROM. Az oklevél jelzete: DL 14726.

49 *Ethey*, 1936. 184. p.

50 *Bártfui Szabó*, 1919. 1/2. 551. p.

51 *Berlász*, 1936. 8. p.

52 *Maksay*, 1990. 1. 542–563. p.

53 Róla meglehetősen keveset tudunk. Gr. Salmis et Neuburg Eck és testvérei Gyula és Miklós az 1563. évi országgyűlésen honfűsítettak (77. tc.). Waichard (Veikárd) 1606-ban mint tanácsos írta alá a bécsi békekötést. Nagy Iván szerint a család a 17. század folyamán maradék nélkül kihalt. *Nagy Iván*, X. 21. p.

54 Thurzó Elek ifjabbik lányának, Erzsébetnek a 3. (gr. Julius Salmmal kötött) házasságából származó leánya. *Nagy Iván*, X. 201. p.

dédunokáira, Miklósrá, Kristófra, III. Elekre (aki 1597-ben elhunyt), és Szaniszlóra, a későbbi nádorra szállt.

A XVI. század végén a birtok urai a legdélibb, Pöstyéntől mindössze 3 kilométerre fekvő Moraván faluban egy kastélyt építettek, amely máig szép emléke a felvidéki reneszánsz építészetnek. Később, a 18. században az épületet barokk kápolnával egészítették ki.

A tizenötéves háború pusztító eseményei először 1599-ben érték el a birtokot, mikor Ibrahim budai pasa végigdúlta a Vág-völgyét egészen Beckóig.⁵⁵ Arról nincs tudomásunk, hogy Temetvény várát is elfoglalta volna, de az biztos, hogy a körülötte fekvő falvaiban, és Pöstyénben jókora pusztítást végzett.⁵⁶ A Bocskai-szabadságharc alatt, 1605/06-ban Nyitra megyében komoly harcok dúltak, különösen a Nyitra völgyében, ami a temetvényi birtoktól ugyan távolabb esik, de a vallon katonák, majd Bocskai hajdúinak pusztításából ez a vidék is részesedett.⁵⁷

A század végére a Thurzók 120 000 forintos tartozást halmoztak fel Salm Waichard felé, amit egy megállapodás szerint 1597-től kezdve részletekben, minden évben Szent György ünnepén 30 000 forintot adva kellett volna törleszteniük. Mivel ezt sem tudták teljesíteni, II. Rudolf 1598-ban elrendelte a végrehajtást (a Thurzók tiltakozása és 12 000 forintos törlesztése ellenére), melynek értelmében Temetvény és tartozékai, valamint Pöstyén és Banka oppidumok mindaddig Salm gróf birtokába kerülnek, amíg a Thurzók ki nem fizetik adósságukat. Salm Waichard felajánlotta a Thurzóknak, hogy elengedi a maradék 48 000 forint egy részét, ha a birtok legértékesebb részét Pöstyént a fürdőjével együtt, és a Vág túlsópartján fekvő Bankát megtarthatja.⁵⁸ Mivel eme szándékát a Thurzók ellenezték, és a vármegyénél megtámadták, heves jogi vita bontakozott ki, melynek során 1601. szeptember 10. és 1602. június 20. között a Magyar Kamara igazgatása alatt állt a vitás terület,⁵⁹ ami utána véglegesen Salm gróf kezébe került. A birtok maradék részét, ami a várát is magába foglalta, a három Thurzóé (Miklós, Kristóf és Szaniszló) maradt, kiktől Apponyi Pál váltotta magához. Hamarosan fiú utód nélkül elhunytak Thurzó Szaniszló még élő testvérei is (Miklós 1609-ben, Kristóf 1614-ben), míg végül a nádor, immár egyedüli birtokosként kiváltotta a temetvényi

55 *Berlász*, 1936. 98. p.

56 *Rupp*, 1870. 1/2. 597. p.

57 *Berlász*, 1936. 99. p.

58 *Mrva*, 1996. 42–43. p.

59 MOL Kamarai Levéltár E 554. Városi és kamarai iratok, számadások. Fol. lat. 1357. fol. 2.

jószágot a zálogból.⁶⁰ Végrendeletében egyetlen lányára, Évára hagyta a temetvényi birtokot, azzal a kitételrel, hogy ha hajadonon, vagy utód nélkül halna meg, szálljon idősebbik fiára, Ádámra.

*Aszt azért az Themetvén wárát in suis pertinentiis hagjom az én szerelmes leaniomnak Evanak, mivelheogy azt az penzt fordítottam arra, kit eő nekie in paratis hagihattam és adhattam volna azon negiven niolcz ezer forintban, es a mellé ha az ur Isten szerencsét parancsol neki, késpénzt eött ezer araniat körmecczit illien conditioval, hogy ha vagy haiadon feőwel vagy ha az ur Isten szerencsét parancsol neki maradék nélkül meg halna, kit a fölsíges ur Isten az eő szent fiaiért ell tawoztasson, tehat akkor Temetvén vara minden tartomaniaval szállion a fiamra Adamra.*⁶¹

Bizonyára nem sejtette, hogy halála után két évvel, 1627-ben ez már meg is történik. 1635-ben azonban meghalt Thurzó Ádám is, és nem telt bele egy év, hogy öccse Mihály is követte testvéreit.

Ezzel 1636-ban fiúágon kihalt a Thurzó család Magyarországon. Birtokaik visszaszálltak a királyra, és abban a pillanatban azonnal megindult a vetélkedés a hatalmas vagyonért. Thurzó Szaniszló nádornak volt ugyanis két leánytestvére, akiknek leszármazottai ekkor még éltek: Thurzó Máriának második férjétől, Rottal Jánostól⁶² született két fia János és András, valamint két lánya Zsuzsanna és Katalin, akinek férjei (Fitter Gyula⁶³ és Sándor Ferenc⁶⁴) szintén ki szerették volna venni részüket az osztozkodásból. Az ő és fiúági egyenes leszármazottaik részére⁶⁵ III.

⁶⁰ *Berlász*, 1936. 9. p.

⁶¹ *Bártfai Szabó*, 1919. I/2. 624. p.

⁶² *Nagy Iván*, X. 202. p. Véleményem szerint Thurzó Mária férjét Rottal Jánosnak hívták, és ő az, akit az 1622. évi országgyűlésen honfiúsítottak (79. tc.), és az ő első házasságából született Rottal András, mert az 1635. évi 93. tc. szerint a nagykorúságot elérvén a honfiúsítási esküt neki is le kellett tenni. *Nagy Iván*, IX. 781. p.; a törvénycikkeket lásd: Magyar törvénytár III. 1608–1657. 232–233., 352–355. p.

⁶³ A köznemes (*egregius* egy 1693-as oklevél szerint: *Bártfai Szabó*, 1919. I/2. 768., lásd a 87. jegyzetben is) Fitter család eredetét nem ismerjük (címerüket viszont igen). *Nagy Iván*, IV. 182–183. p.

⁶⁴ Szlavnicai Sándor (I.) Ferenc köznemes, Szlavnicai Sándor János 1616-ban alnádor és Aranyay Dóra fia. A Sándor család lúk(a)i ágának megalapítója. *Nagy Iván*, X. 32., 37. p.

⁶⁵ „ipsorumque haeredibus et posteritatus masculini sexus universis in linea recta” *Bártfai Szabó*, 1919. I/2. 768. p.

Ferdinánd király adománylevelet állított ki 1638. július 4-én, Bécsben.⁶⁶ Hasonlóképpen birtokra pályázott Thurzó Szaniszló másik húgának, Zsuzsannának Forgách Zsigmondtól született lánya Forgách Éva, illetve annak férje, az egykor Bethlen Gábor felesége körül is legyeskedő Csáky István. Ezért Csáky még 1635-ben megegyezett Rottal Jánossal, hogy 35 000 forintért megváltja tőle a temetvényi és a richnói jószág ráeső részét, azaz az egynegyedét,⁶⁷ így ez is belekerült az imént említett III. Ferdinánd által kiadott oklevélbe. Csáky István édesanyja egy 1638. április 11-én Adorjánban kelt levelében örvendezik Temetvény megszerzésének.

*Közhirrel hallom, hogy Temetvény, mondják, az atyafiak számára jutott voln', úgy tetszik nem sok amyi sok szép várak közül*⁶⁸

Ekkor a következő tartozékok kerültek, legalább részben a Csáky család kezébe: Dusócz (Dozsibrod, Ducó), Hradek, Hubina, Lehota, Moravanka, Réthe. Kismodrón csak 1689-től, Nagymodrón csak 1715-től vannak Csáky birtokok.⁶⁹

Bethlen Gábor 1619/20. évi hadjáratával kapcsolatos harcok, mely a Vág mentét is érintették, a birtokban is okoztak károkat, melyek közül legjelentősebb a német csapatok kegyetlenkedése volt.⁷⁰ Utódja, I. Rákóczi György 1644 áprilisában végigvonult a Vág mentén, azonban Galgócnál érzékeny veszteségeket szenvedett. A török érkezéséig talán ez a hadjárat viselte meg a legjobban a falvakat.

1641. július 21-én gr. Csáky István 5555,5 forintért meghatározott időre elzalogosítja a temetvényi birtokból ráeső részt a közbirtokosság másik résztvevőjének, Szlavniczai Sándor Ferencnek. Pár nap múlva 1641. július 25-én Szlavniczai Sándor Ferenc elzalogosítja Hubina falut Plathi Ferencnek, 4433 ezüst tallérért. Ő azonban még az év októberében visszaadta a birtokot eredeti tulajdonosának azzal, hogy a zálogösszeget következő év (1642.) április 23-ig vissza kell neki fizetni, és ami restanciája a parasztságunk feléje volna, azt Sándor Ferenc a saját embereivel tartozik részére beszédni.⁷¹ 1653-ban Rottal Zsuzsanna a reá eső részt zálogba adja

66 I. Lipót által 1693-ban kiadott, Csáky István részére szóló adománylevélbe bele van foglalva az 1638-as oklevél is. Az átíró adománylevelet közli *Bártfai Szabó*, 1919. 1/2. 766–770. p.

67 *Nagy Iván*, IX. 852. p., valamint *Ethey*, 1936. 185. p.

68 *Deák*, 1875. 140. p.

69 *Sváby*, 1898. A településneveket az ő helyesírásával közlöm.

70 *Berlász*, 1936. 99. p.

71 MOL Csáky család levéltára P 72. Fasc. 301. No. 4.

Berényi Györgynek.⁷² Ugyanez évben Csáky Ferenc⁷³ kiváltja a zálogból a moravankai kastélyt és birtokot, ami a Csákyak birtokrészeire esett.

1662. november 4-én Lipót megerősítette elődjének 1638-as oklevelét, ebben Temetvény tartozékaiként Hubina, Moraván, Kismodró, Hradok, Huorka, Réte másképpen Lúka, Nagymodró, Ólehota, Újlehota és Ducó falvakat nevezték meg.⁷⁴ Egy nappal utána kelt Szepes várában Csáky (VIII.) István végrendelete, melyben szabad rendelkezéssel fiára, (X.) Istvánra hagyja a temetvényi birtokot.⁷⁵ Valahogy a két Csáky testvér megegyezhetett, mert egy vármegyei szolgabírói végzés szerint 1664-ben Temetvényt özv. Fitter Jánosné,⁷⁶ Csáky Ferenc, id. Sándor Gáspár⁷⁷ és Sándor János⁷⁸ birtokolta.⁷⁹ A birtokhoz tartozó Lúkán időközben a Sándor család kastélyt építtetett, a kastély kápolnáján levő évszám szerint 1674-ben.⁸⁰ 1670-ben elhunyt Csáky Ferenc, kinek egyetlen fia, István korán meghalt. Mivel gyanúba keveredett a Wesselényi összeesküvésben, nemcsak tisztességes eltemetését tiltották meg, hanem elkobozták ingóvagyonát, a temetvényi birtokrésze pedig királyhű testvéreire, Csáky (X.) Istvánra szállt. 1676. június 26-án Csáky (X.) István temetvényi jószágát zálogba adta Bercsényi Miklósnak és minden rendbéli maradékának.⁸¹ Özv. Csáky Ferencné kérésének engedve Bercsényi Miklós, bár a zálogidő még nem telt le, átengedett egy részt a várból a Csákyaknak.⁸²

1663/64-ben, Érsekújvár eleste után már a törökdúlás veszélye is közeli valósággá vált a birtok népei számára. Miután 1663 októberében a törökök elfoglalták Galgócot, szinte semmi nem állt útjában portyáiknak egészen Temetvény váráig,

72 *Ethey*, 1936. 185. p.

73 Csáky (V.) Ferenc (1630–1670), Csáky (VIII.) István fia, Csáky (X.) István testvére: 1654–56 Veszprém főkapitánya, 1663–70 Szepes vármegye örökös főispánja, aransarkantyús vitéz, cs. kir. tanácsos, 1665–70 Felső-Magyarország főkapitánya. Az apjával rossz kapcsolatban volt, többek között azért is, mert 1661. február 13-án Trencsénben tiltása ellenére feleségül vette Czobor Erzsébetet. *Nagy Iván*, III. 80. p., *Pálffy*, 1998.

74 Erről az oklevélről említést tesz a már hivatkozott 1693-as adománylevél is, amelynek teljes szövege megtalálható (többek között) a Csáky levéltárában: MOL P 71 Fasc. 89. No. 10.

75 *Bártfai Szabó*, 1919. I/2. 728–740. p.

76 Fitter Gyula fiának, Jánosnak özvegye, szül.: Bucsányi Zsuzsanna. *Nagy Iván*, IV. 182–183. p.

77 Szlavnicai Sándor Ferenc fia, sclylcyi várkapitány, egy ütközetben golyó sodorta el a bal lábát. Felesége Iklódi Szluha Kata. *Nagy Iván*, X. 34., 37–38. p.

78 Szlavnicai Sándor Ferenc fia, id. Sándor Gáspár testvére, Berényi Anna férje. *Nagy Iván*, X. 34., 37–38. p.

79 MOL P 71 Fasc. 89. No. 4.

80 *Ethey*, 1936. 118–119. p.

81 *Uo.* 185. p.

82 *Uo.* 186. p.

sőt inkább Beckóig, mivel a temetvényi várban állomásozó másfél tucat katona csak saját magát és a várat tudta megvédeni, a birtok falvainak biztonságáról már nem tudott gondoskodni, legfeljebb úgy, ha a parasztok a várba menekültek, kint maradt javaik pedig odavesztek. Így történhetett az is, hogy a birtok falvai engedelmeskedvén Husszein érsekújvári pasa felhívásának, 1663 végén behódoltak a töröknek. A Temetvényhez tartozó falvakat az Érsekújvári ejáletbe, és azon belül a nyitrai nahijébe sorolták. A falvokról török adóösszeírás is készült, természetesen nem a helyszínen, ami ezért igen pontatlan.⁸³ A török polgári igazgatást gyakran úgy szervezték meg, hogy a náhijék központjával határmenti településeket választottak, így segítve a megadózott területek növelését, a békés előrenyomulást. Több esetben a náhijék csak formálisak, csak a remélt behódoltatás irányait jelzik, és nem jelentik a terület tényleges elfoglalását.⁸⁴ Lipótvár felépítésével a portya veszélye megszűnt, de az évi adót a törökök a Vasvári béke után is megkövetelték.⁸⁵ Hogy ebből mennyi folyt be a török kincstárba, nem tudni, de valószínű, hogy csak egy-két évig volt ennek beszédese reális, utána a büntető portyák veszélyének csökkenésével ez inkább elméleti igényné változott a törökök részéről.

A Thököly-felkelés idején Csáky (X.) István ellentmondásos szerepet játszott, ezért a felkelés leverése után birtokait, így Temetvényt is, konfiskálták.⁸⁶ Később kegyelmet nyer, így 1693-ban adománylevelet kap I. Lipóttól, amely megerősíti birtokaiban, és a kihalt Rottal és Fitter családok részeit is neki adományozza, illetve a zálogosok kezében hagyja.⁸⁷ Az országbírói tisztséget is viselő Csáky (X.) István elhunyt után három évvel, 1702. július 28-án az özvegy és gyerekei felosztották egymás között a birtokokat. A temetvényi jószág Csáky (XII.) Istvánnak jutott.⁸⁸ Maga a vár ekkor Bercsényi Miklós kezén volt.

A Rákóczi-szabadságharc alatt a folyón való átkelést megkönnyítendő, a kurucok 1708-ban Moravánál hidat építettek a Vágon.⁸⁹ A hagyomány szilárdan állít-

83 *Blaskovics*, 1993. 300–318. p.

84 *Hegyí*, 1995. 120. p.

85 *Mrva*, 1996. 46–47. p.

86 *Ethey*, 1936. 187. p.

87 *Bártfai Szabó*, 1919. I/2. 766–770. p.

88 Harmadszor. En groff Csáky István választottam osztalyos reszül az moravankai (= moraváni N. Z.) residenttiát, mely nemes Nyitra vármegyében vagyon, minden ahoz tartozó pertinentiakkal, nevezet szerint penigh kilencz száz tizen nyolcz szepessi köből alá való majorság földel és száz hatvan szekér szčna termó réttel, ugy az modrovai hatarban lévő egy darab szölöcskével 's Morvánkán lévő három malommal és Hradcken lévő két malommal edgyütt.

Bártfai Szabó, 1919. I/2. 786. p.

89 *Ethey*, 1936. 176. p.

ja, hogy a Rákóczi-szabadságharc végén innen menekült Bercsényi Lengyelországba.⁹⁰ Valószínűbb azonban, hogy a közeli Brunóccal cserélte fel az emlékezet, ahol a Bercsényi családnak kastélya volt. A várat tudomásunk szerint a sikeres ostrom után Heister generális parancsára robbantották fel 1710-ben.⁹¹

A 18. században Csáky Imre bíboros, esztergomi érsek viselt gondot a birtok Csáky tulajdonba tartozó területeiről, aminek központja a moraváni kastélyba tevődött át. Hozzá az 1738-as második Csáky birtokosztálykor került.⁹² Később az öröklések, birtokprózódás és zálogba adások következtében a temetvényi birtok tulajdonszerkezete teljesen szétaprózottá vált.

A múlt században Thaly Kálmán munkája⁹³ nyomán általánosan elterjedt az a tévedés, hogy Bercsényi Miklós Temetvény várában született. (Ami azért sem lehetséges, mert 1655-ben még nem volt Bercsényi zálogban a birtokból semmi.) 1906-ban, mikor hazahozták földi maradványait, egy emléktáblát helyeztek el Temetvény várának egykori bejáratánál. A magyar felirat alá felvésték Bercsényi híres mondását: *Omnia si perdas, famam servare memento*. A táblát 1918-ban eltávolították.⁹⁴

Temetvény a XVII. században

A birtok leírása

A Thurzó család kihalása utáni új helyzetben négy család osztozott a birtokon. A korszak szokásai közé tartozott, hogy az ilyen közös tulajdonú birtokok felosztásakor nem törekedtek a tulajdonosoknak egységes, összefüggő területet adjanak, ami magában is egy birtokot alkothatna, hanem fenntartották az eredeti birtokot, mint immár fiktív gazdasági egységet. A tulajdon megosztását pedig úgy végezték,

⁹⁰ *Uo.* 158. p.

⁹¹ *Mrva*, 1996. 50. p.

⁹² Másodszor. Én groff Csáky Miklós váradi püspök ugyanis mint groff Csáky Mihály fiának Csáky Imre kedves cöcsécskimnek curatora és plenipotentiarissza (...) Említett kedves cöcsécskem Csáky Imre részére pedig vettem moravánkai kastélyt, ugyan Moravánka nevű egész helységet, azon kívül Hubina, Duco, Kis-Modro, Nagy-Modro, Ó-Lchota, Új-Lchota és Hradek nevű helységeket (melyek mind nemes Nyitra vármegyében vadnak) lévő portoikat azoknak minden épülteivel, appertinentiáival és proventusával edgyütt. *Bártfai Szabó*, 1919. 1/2. 803. p.

⁹³ *Thaly*, 1885–1892.

⁹⁴ *Mrva*, 1996. 50. p.

hogy minden egyes falut felosztottak négy részre, és magában a várban is minden tulajdonosnak lett egy elkülönített lakrésze, amely azért mégiscsak a közös vár szerve része volt. Ezzel kizárták azt a lehetőséget, hogy az egyes részbirtokosok területileg is el tudják különíteni tulajdonukat. Természetesen a középkori birtokjelleg fennmaradásával együtt minden birtokos független gazdálkodást végzett, saját malmai és tároló vermei voltak. Az ilyesfajta megosztást jól szemlélteti a birtok felosztása.

A felsorolt falvak, melyek Temetvény vár tartozékait képezték mind a Vág bal (azaz keleti) partján feküdtek. A XVI. század első feléig Hradek és Vieszka községek között a Vágon a temetvényi és csejtei földesurak közösen vízi vámot szedtek a folyón fákat úsztató tutajosoktól.⁹⁵ A folyó túlsó partján fekvő Vieszka a XVII. században a Csákyak birtoka volt, akik jelentős majorsági gazdálkodást folytattak itt. A Vág szigete közül egy, a Hradek közelében fekvő tartozott a birtokhoz, melyen irtásföldek voltak.⁹⁶

Kismodró falu egy hosszú völgy kijáratánál fekszik, ami igen kedvező a víz-energiát felhasználó malmok számára. A Thurzó család kihalásakor felvett urbárium szerint a faluban működött egy három őrlőköves malom, melyből két kerék búzát őrlött. A molnár a beszedett őrlési díj 2/3-át adta a földesúrnak, 1/3-át megtarthatta. A korpán évente két disznót kellett hízlalnia, és ezenfelül szükség esetén a földesúr rendelkezésére kellett állnia. Ő nem bérlő volt, hanem konvencionális földesúri alkalmazott. Volt itt egy fűrészmalom is, de a patak vízhozama nem volt elég a működéséhez, ezért áttelepült az Apponyiak hradeki fűrészmalomába. A harmadik malma a falunak egy kallómalom volt, melyet egy lúcai takács bérelt, és ezért 10 forintot fizetett. A malomban dolgozó ványoló otthona körül volt egy pince, amelyben kb. 400 hordónyi bort tároltak. A faluban működő mézszárszék a haszonvétel bérletének fejében évente 50 serpenyő húst tartozott adni a vár konyhájára. Ezenkívül három kert is volt a faluban, mindhárom a földesúr használatára: egy kerítéssel körülvett gyümölcsös kert benne épülettel, a falu felső részén egy babbal bevetett kert, és a falu alsó részén egy veteményeskert. A faluban élt egy serfőző is, szintén földesúri alkalmazott, bármiféle szükségben rendelkezésre állni köteles. A faluhoz öt irtásföld is tartozott, amit a földesúr művelt. 1636-ban összesen kb. 60 mérő búzát vetettek el ezekben. Mindezeket túl hat szénáskertet (a nevekben ítélve megüresedett jobbágytelkek tartozékai) szintén a földesúr művelte meg. A faluban volt egy rév is a Vágon, aminek használatáért minden lakos egy mérő búzát tartozott adni, felét a földesúrnak, felét a révésznek. Ezenkívül a révész

⁹⁵ Uo. 39. p.

⁹⁶ Uo. 53. p.

évente 40 dénárt fizetett a provisoroknak. Később a Csákyak ezen keresztül szállították át a felsőszerdahelyi major terményeit a Vágon. Kismodró faluban, részben elhelyezkedésénél fogva sokoldalú gazdasági tevékenység folyt.

Ezzel szemben a tőle délre fekvő Ducóban 1636-ban még sem malom, sem kert, sem majorság nem volt, egyedül egy takács színezte a képet, aki évente egy különleges posztót tartozott adni a földesúrnak. Később a földesúr itt is kisajátított egy desertát magának. A falunak nem volt saját bírója, hanem a kismodrói *judex* felügyelete alá tartozott.

Nagymodróon a falu egész területét a földműves vagy a pásztor jobbágyok használták, a falun átfolyó patak bármiféle kiaknázásának tilalmával, mert erre a patakra épült a szomszédos Kismodró már tárgyalt gazdasága. Mivel a két falu közel fekszik egymáshoz, a jobbágyoknak nem okozott nagy nehézséget az örölni gabona Kismodróra való szállítása. Itt lakott az uradalmi pásztorok egyike is.

A hegység belsőbb részeiben fekvő egykori irtványfalú, Ólehota rendelkezett saját malommal, amit a molnár évi 6 forintért bérelt. 1636-ban itt lakott az uradalom officialisa, Matheus Kmeczik, aki a két erdőóvóval együtt fel volt mentve a robot alól.

Újlehotán a szabad Pokog családnak volt egy malma, amiért semmit nem fizettek, csupán a korpáért évi 1 disznót, vagy hat forintot. A falun átfolyó két patak méretes pisztrángjai kizárólag a földesúr és a várnép táplálására voltak rendelve. A faluban lévő kert frissen lett megújítva, nagyrészt lombos (gyümölcs) fákkal.

Hubina faluban egy szimpla őrlőköves malom volt, ami a földesúr tulajdonát képezte, ennek bérletéért évi 25 mérő gabonát fizetett a molnár. Érdekesség, hogy ebben a faluban (noha viszonylag népes volt) nem volt borkimérés, hanem a kismodrói korcsmáros szolgálta ki Hubinát is. Itt is volt egy pisztrángban gazdag patak, amit az urbárium tanúsága szerint még őriztetett is a földesúr, nehogy jobbágy halásszon belőle. Két pásztorokodással foglalkozó zsellércsalád is lakott a faluban.

Hradeken a hegység egyik leghosszabb patakjára települve a Thurzóknak volt egy malmuk, melyet a molnár bérelt, továbbá volt egy fűrészmalom is, mely egy ideig Apponyi zálogban volt. A birtok másik hentese itt működött, a kismodróihoz hasonlóan évente meghatározott mennyiségű húst tartozott adni a vár konyhájára. A falu patakjában bárki halászhatott, a földesúr itt nem tiltotta ezt, de minden családnak évente egy halat kellett szolgáltatnia a földesúrnak. A faluban volt egy valamiféle majorsági ház is. Ide tartozott a falu határában lévő földesúri legelő, valamint a bezoveci majorság is. A birtokon egyedülálló módon a faluban a plébánosnak is volt szántója, amit a földesúr műveltetett meg, s a termés 1/4-ét adta a papnak. A század második felében itt is létesült egy átkelő a Vágon, ami a túlparton lévő, kiterjedt vieszkai major megközelítését tette lehetővé. A faluban lakott két er-

dőővő jobbágy, kik mentességet élveztek a robot alól, ellentétben a szintén jobbágyi telekkel is rendelkező bodnárokkal.

Huorkán három malom is volt, mindhárom gabonát őrlött, mindháromat egy-egy helybéli lakos bérelte a földesúrtól meghatározott mennyiségű gabonáért. A falu patakjának hasznát itt is kizárólag a földesúr élvezhette.

Csáky Ferenc birtoklásának idején Moravánon három malom volt, mindegyik több lakos birtokában. Itt volt a legnagyobb kiterjedésű majorság is, amit a faluban épült kastélyból a helyi officiális irányított.

A birtokon összesen tíz malom volt, mely gabonát őrlött. Mivel ezek közül három-három ugyanabban faluban helyezkedett el, ezért minden második település rendelkezett saját malommal. A molnárok részben bérlőként, részben földesúri alkalmazottként végezték tevékenységüket, kivéve az újlehotai Pokog családot, aki *liber* lévén saját malommal rendelkezett, és csupán disznóhízlalásra volt kötelezve. Egy-egy fűrészmalom volt Hradeken és Kismodróon.

Temetvény vára és a hozzá kapcsolódó birtok a nyugati határtól hozzávetőlegesen 30–40 kilométerre terült el. Ugyan közeléőből nem vitt egyenes út, csak Nagyszombaton át Ausztriába, ill. Morvaországba, földrajzi fekvése miatt felmerülhet a kérdés, bonyolított-e a vár illetve urai valamiféle külkereskedelmet, avagy nem. Erről forrás nem áll rendelkezésre, ám az felettébb valószínű, hogy a birtokon megtermelt javak kis mennyisége nem lehetett tárgya komoly árucserének. Az esetleg elképzelhető volna, hogy a Szilézia ill. Morvaország felé tartó kereskedők tranzitállomásnak használták a várat, ám ha ez így is volt, ennek mértéke bizonyosan nem volt jelentős.

A vár leírása

Pontos alaprajzát a várnak nem lehet megrajzolni, részint a levéltári adatok hiányossága miatt, részint azért, mert a vár régészetileg még ma is feltáratlan. A moraváni és a lúkai kastélyok felépülésével valószínűleg kevesebb munkát és pénzt fordítottak a vár karbantartására, annak ellenére, hogy a birtok gyakorlati központja mindvégig a várban maradt. Ezért írhatta (igaz nem személyes tapasztalat, hanem csak hallomás alapján) 1668-ban Csáky Ferenc, mikor a birtokát minden részletre kiterjedően felmérte, hogy

„az Szobai Kamarat es Bottyar Pinczey és azoknak falai meglehetőes állapotall vannak, az egy smind bezelek, hogy semmire kellők az Uar kerőletinek vagy külső

*falnak egyik része még az háboruban kidult uolt, ki mostis azon állapotban van, és fal helyeth faből röt kalittka van épette.*⁹⁷

Valószínűleg az 1663. évi török portya során sérült meg a vár, s helyreállítását pénzhiány, vagy a közvetlen veszély csökkenése miatt nem siettek elvégezni.

Az 1684-es inventárium szerint a vár Csáky Istvánhoz tartozó része 8 szobából, egy konyhából, pincéből és tárházból állt, melyekből az alsó emeleten volt 3 szoba, egy kisebb szoba és egy nagyobb fülke volt. A vár közelében lévő majort, amely nem sokkal korábban épült, elhanyagoltnak írja. Az alsóvárban két kocsi volt, az egyiket a várnagy használta. A Sándor család része 5 szobából és egy tárházból állt.⁹⁸

A moraváni kastélyról részletes leírást csak 1668-ból ismerünk. Öt évvel korábban a törökök megostromolták és megpróbálták felgyújtani a kastélyt, ami ennek nyomait (például lukak a kőkerítésen) még magán viselte. Azonban nem szenvedett komoly károkat, mert a kastély melletti istálló és (valószínűleg) lovászlak, valamint a jobb oldalt a kastélyhoz tapasztott épült majorház ugyanúgy épen megmaradt, mint az egyszintes kastély három szobája és kerengője, ami szalmafedeles volt, tehát könnyen leégthetett volna. A kastélyhoz kert is tartozott, aminek növényeit nem ismerjük. Úgy tűnik, hogy a moraváni kastély ekkor még kevéssé volt lakóhely, sokkal inkább majorsági központ. A felsorolt ingóságok (fejsze, vasas szekér, ekevas) is mind ehhez köthetők.

A vár fegyverzete

A temetvényi vár, mint már említettem a végvári harcokban nem játszott, földrajzi helyzeténél fogva nem is játszhatott semmiféle komoly szerepet. Ráadásul viszonylag kis várról van szó, ahol maguk a vár urai sem tartózkodtak rendszeresen. Hadászati szempontból meglehetősen elavult erődítménynek számított már a 17. században. A középkori várat ugyan Thurzó Elek átépíttette a XVI. század elején,⁹⁹ de még így is kőfalai vékonyak, bástyái magasak és kerek formájúak maradtak. Későbbi átépítéséről nem tudunk.

Nincs forrás arról, mekkora lehetett a vár védelmét ellátó katonaság létszáma. Amit tudunk, hogy volt egy „porkoláb ház” és egy „darabant ház” a várban, ahol minden bizonnyal a várnagy és az őrség lakott. 1601/02-ben Szylesy Baltázár két

97 MOL MKA E 156 U et C Fasc. 59. No. 25.

98 *Ethey*, 1936. 184–185. p.

99 *Mrya*, 1996. 35–38. p.

gyalogos katonát alkalmazott a földesúri járadékok hatékony behajtására és a beszedett pénz védelmére. Ugyanezen célból 1636-ban, mikor újból a Kamara kezébe került a birtok egy része, már 6 katonát alkalmaztak. Mindkét időszakban a katonák havi zsoldot kaptak készpénzben.¹⁰⁰

Az erősség hadászati felszereléséről egy 1632-ben készült magyar nyelvű leltár tájékoztat bennünket,¹⁰¹ ám elég pontatlanul, mivel nem tudjuk meg a tűzfegyverek által kivetett golyóbis súlyát, ami a fegyverek kaliberére és tűzerejére utalna.¹⁰² Másrészt a magyar nyelvű leltárak nem adják vissza pontosan a különféle típusok német elnevezéseit, így a magyar nyelvű leltárak a korszakban általában kissé elnagyoltak.¹⁰³

A várban 1632-ben összesen 19 szakállas puska volt, feltehetőleg mindegyik működőképes (erről nem szól a forrás). Ezt a nagyobb kaliberű és tűzerejű kézi fegyvert általában a várvédelemben használták, így Magyarországon is megtalálható volt belőle minden kis várban, kolostorban is néhány darab.¹⁰⁴ Mindazonáltal a temetvényi szakállasok száma messze elmarad a hasonló nagyságú, de a török elleni küzdelem frontvonalában található várakétól. Borostyánkő várában 1570-ben 45 működő szakállast írtak össze, Szarvaskő várában pedig 1596-ban 61-et.¹⁰⁵ Mivel pontosan nem lehet tudni, hogy mennyi vitéz tartózkodhatott a temetvényi várban, így nem lehet megállapítani azt sem, hány harcosra jutott egy szakállas, illetve, hogy több lőfegyver volt-e mint katona. A komolyabb tűzérési fegyverek közül tarackokat találunk a várban, szám szerint ötöt. Ezek a magyarországi várakban igen elterjedt kis méretű, rövid csövű ágyúk voltak.¹⁰⁶ Ezek öntött ágyúk voltak, mi több a fegyverraktárban található volt egy tarack öntőforma is, ami arra utal, hogy

100 MOL MKA E 554 fol. lat. 1357.

101 MOL MKA E 196 Thurzó cs. lt. 35. cs. XII. köt. fol. 6–7.

102 Ezt általában fontban (= 32 lat) adták meg, mely a bécsit tekintve alapnak 0,56006 kg tömegű lehetett. Ebből ki lehet számítani a csőfurat átmérőjét. *Domokos*, 1997. 691–692. p.

103 *Domokos*, 1997. 668. p.

104 A szakállasok visszarúgást felfogó csőnyúlvánnyal ellátott kézi lőfegyverek voltak, melyek harci körülmények közötti kezeléséhez egyetlen, átlagos képességű katona creje szükséges. A tüzeléshez a fegyver csövét alá kellett támasztani. A nagyobb szakállásokat kerékes ágyútalpra helyezték. Jelentőségük a várvédelemben nagy számukban rejlik. *Kelenik*, 1988. 491–492. p.

105 Uo.

106 Túl gyakori elnevezés ahhoz, hogy pontosan meg lehessen határozni ezt fegyvertípust, ráadásul a törökkorban jóval tágabb értelemben használták, mint manapság. Minden bizonnyal rövid csövű, kis kaliberű ágyúk lehettek, igen alkalmasak a rohamozók elleni kartácstűzre. *Domokos*, 1984. 125–126. p.

Temetvényben is önthettek tarackokat.¹⁰⁷ Ezenkívül volt még egy seregbontó¹⁰⁸ és egy mozsárágyú is a várban. Municióval már nem voltak ily bőségesen ellátva. Szakállas golyó csak egy fél vödörrel volt, de a rendelkezésre álló három öntőforma segítségével könnyen gyárthattak újakat. Egyébiránt az golyóbis öntőformák megléte is azt erősíti meg, hogy a környező erdők fáiból égetett faszenén alapulva öntő tevékenység is volt a temetvényi várban. Ellenben sem salétrom, sem löpor-malom (még kézi sem) szerepel az inventáriumban, tehát a lőpor tárolására szolgáló „kádakat” készen odaszállított anyaggal kellett megtölteni.

A fentiekből kiderül, hogy a vár nem volt alkalmas hosszú (akárcsak több napig tartó) ostrom átvészelésére. Ennek ellenére rendelkezett a vár komoly tűzérsséggel, még mozsárágyúval is, azért, hogy az esetleges (bár ennyire mélyen már ritka) török portyákat sikeresen állíthassa meg. Illetve talán Bethlen Gábor 1619/20. évi hadjárata is ösztönözte a megerősítést. Különösen Thurzó Szaniszló nádor volt az, aki nagy hangsúlyt fektetett birtokai megfelelő védelmének megalapozására. Egy keltezés nélküli leltár,¹⁰⁹ mely halála után az őáltala vásárolt és készítettett fegyvereket veszi számba ezt írja:

„Item Szepesben, Galgoczon, Temetwenben, Baymoczon ualameni Por goliobist es Egieb Tüzes szerszamat proprys expensis szörzet szegin Vr, kiknek yly hirtelen uegere nem mehetny.”

A vár katonai szerepe Érsekújvár eleste után értékelődött fel, ami legelőször a temérdek menekülő védelmében nyilvánult meg. Mi több, már 1663 őszén a Vág-völgyét végigdúló töröknek is ellen kellett állnia. Hogy ekkor volt-e ostrom vagy sem, azt nem lehet tudni, ám a várnagy peréből az sejthető, hogy a törökök életem jöttek szerezni, a várat meg sem próbálták elfoglalni. A Temetvényben állomásozó másfél tucat katona, pedig arra nem volt elég, hogy a várból kitorve rajta üssenek a fosztogató ellenségen. Arról nem áll adat rendelkezésemre, hogy a megváltozott katonai földrajzi helyzet következtében hogyan változott a vár fegyverze-te, illetve az állomásozó csapat létszáma. Nagy kérdés továbbá, hogy a Rákóczi szabadságharc idején, mikor Temetvény Bercsényi utolsó mentsváraként először

107 MOL MKA E 196 Thurzó cs. lt. 35. cs. XII. köt. fol. 6–7.

108 Talán a tarackoknak egy különleges típusát, a forgó, többsövű siskaágyút nevezhették más-képpen így. Szintén a rohamozó ellenség elleni kartácsra volt alkalmas, mint azt neve is mu-tatja. *Domokos*, 1984. 126. p.

109 MOL MKA E 198 Thurzó cs. lt. 35. cs. IX. köt. fol. 25.

és utoljára komoly szerepet játszott, hogyan szervezték meg a vár védelmét, hányan voltak a várvédő kurucok és milyen hadieszközök álltak rendelkezésükre, melyekkel Heister ostromló seregét próbálták visszaverni.

Az uradalom gazdálkodása

Már volt szó arról, hogy a XVI–XVII. század fordulóján a Thurzó család eladósodása következtében a birtok Salm Waichard gróf zálogában volt, aki szerette volna megtartani. Az ezzel kapcsolatos per során 1601. szeptember 19. és 1602. június 20. között ideiglenesen a Magyar Kamara igazgatása alatt állt. Szillessy Baltazár vágújhelyi harmincadost bízta meg azzal, hogy ideiglenesen legyen a birtok provisor. Mandátumának lejártakor a kamara részére számadást készített a birtok bevételeiről és kiadásairól. Ezt a későbbi évszázadok folyamán egybefűzték Kermendy Dániel¹¹⁰ 1636/37-ben, a Thurzó vagyon királyra háramlásának idején készült számadásával,¹¹¹ amely a birtoknak az 1601-02-es számadásban nem szereplő részét öleli fel.¹¹²

Mindkét birtokrész bevételei nagyjából hasonlóan alakultak, 1601-ben az összbevétel 620 forint 90 dénár volt, 1636/37-ben pedig 510 forint és 38 dénár. Nem lévén olyan tartozéka a várnak, amely mindkét kimutatásban szerepel, nem alkothatunk képet arról, hogy miképpen változott a vár hozadéka a XVII. század első harmadában. De éppen ezért, azaz mert a két számadásban szereplő birtoktekstek és jövedelmek között semmi átfedés nincs, talán vállalkozhatnánk az egész temetvényi vártartomány jövedelmének megbecsülésére a két összeg összeadásával. Én azonban ettől tartózkodom, tekintve, hogy a két időpont között 35 év telt el, ami rengeteg körülményben változásokat hozhatott (például árcsökkenés, falvak lakosságának változása, török- és zsoldosdúlások). Azt tudjuk, hogy 1637-ben a szintén egykori Thurzó-birtok Galgóc 12 157 forint, Sempte 11 254 forint bevételt

110 Lehetséges, hogy az ő apja volt Kermendy Kelemen, aki 1604-ben Sempte rationistája (számtartója) volt Thurzó Szaniszló szolgálatában. 1604. július 26-án a szolgálataicért és a közös borcladásért 365 forint javadalomban részcseült urától. MOL MKA E 196 Thurzó cs. lt. Fasc. 35.

111 MOL MKA E 554 fol. lat. 1357. A címlapon a következő felirat látható: *Danielis Kermendy* (ccruzával áthúzva) *proventuum arcis et dominii TEMETVÉNY in comitatu Nitriensi regestum* (átjavítva *regesta-ra*) 1636–37. (ccruzával áthúzva, és alá írva: 1601–37.).

112 A következő tartozékokkal: Kis(s) Modro, Duczow, Nagy Modro, Vectus/Stara Lchota, Noua Lchota, Hradck, Lauka, Szerdahel.

irányzott elő a következő évre,¹¹³ de még ezekből sem vonhatunk le semmiféle következtetést a náluk jóval kisebb Temetvényre nézve. Annyi azért mindenképpen megállapítható, hogy ilyen összegek mellett a 620,9 illetve 505,96 forintos bevételek meglehetősen csekélynek tűnnek. Érdemesebb mindkét számadást a bevételeik és kiadásaik alapján kiértékelni, egybevetve a többi rendelkezésünkre álló forrással.

Bevétel típusa	1601/02. évi bevételek magyar Ft-ban	%
cenzus	87,78	14,1
vízi vám	35	5,6
híd/rév	100	16,0
ajándék	18,7	3,0
malom bérlet	24	3,8
gabona eladás	129,68	20,8
borkimérés	153,7	24,6
sörkimérés	30,8	4,9
egyéb eladás	44,24	7,1
összesen	623,9	100,0

Bevételek

Kocsmáltatás

A legnagyobb bevételt nem a földesúri szolgáltatások hozták, mint azt esetleg logikusan gondolhatnánk, hanem a földesúr által gyakorolt kisebb királyi haszonvételek (regáliák), azon belül is leginkább a kocsmáltatás. A borkimérésből 1601/02-ben összesen 153 forint 70 dénár bevétele volt az uradalomnak, ami az összbevétel

¹¹³ *Berlász*, 1936. 10. p. skk.

24,75%-a. A legjövedelmezőbb természetesen a hegyvából¹¹⁴ ingyen befolyt borkiméretése volt. A temetvényi uradalomban is, mint sok más helyen az országban, Szent György napjától (április 24.) Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) csak a földesúr borát mérhették a kocsmákban. A vizsgált számadáskönyv 1602. június 20-a körül lezárul, így nem tudjuk mennyi lehetett a boreladásból származó teljes összeg. Szent György napjától június 20-ig 6 hordó, azaz 44 akó¹¹⁵ és 6 icce¹¹⁶ hegyvából származó bort mértek ki, pintjét 8 és 10 dénárral számolva, ami összesen 138 forint 40 dénár bevételt eredményezett.¹¹⁷ Úgy látszik, hamar elfogyott ez a bor, mert Pozsonyban még két hordó (összesen 15,5 akó) bort vettek akónként 5-5 forintért, aminek pintjét 20 dénárért kimérve 92 forint 80 dénár bevételhez jutottak, amiből 15 forint 30 dénár volt a tiszta haszon,¹¹⁸ ami azt jelenti, hogy akónként majdnem 1 forintot nyert a kamara. A földesúri borszerzés harmadik, hazánkban igen elterjedt módjáról, a jobbágyok borának a földesúri elővásárlási jog alapján (és természetesen a piaci árnál jóval olcsóbban) történő felvásárlásáról nem tudunk. Általában ezt csak a magánföldesurak csinálták, de szükség esetén a Magyar Kamara a kezelésében lévő birtokokon is ilyen eszközökhöz nyúlt. A borkimérés két formában történhetett a birtokokon. A kocsmáros vagy egyszerű jobbágy volt és a kocsmát mintegy vállalkozásként bírta, a földesúr borát megvette, majd kimérte a faluban, vagy pedig majorsági alkalmazott volt, aki a borkimérésért fizetést kapott. Elképzelhető, hogy a kiadások között talált borseprőrészesedés¹¹⁹ arra utal, hogy ezt fizetségként kapták, azaz prebendáriusok voltak. Abból fakadóan, hogy Pöstyén már akkoriban is kedvelt fürdőhely volt, a legnagyobb jövedelmet nem a falusi borozók hozták, hanem a pöstyéni fürdő kocsmája. Az összes eladott bor 43,5%-át mérték itt ki, mintegy 25,5 akót, úgy, hogy a Pozsonyban vásárolt bort is mind ide hozták. Ily módon a pöstyéni fürdőzők a borból származó jövedelem 30%-át biztosították.

114 Szőlőtermelő vidékeken a terménykilenced helyett szedett földesúri járadék. Mértéke a termés mennyiségétől függetlenül állandó volt, mert a szőlő igen érzékeny az időjárásra, ezért a terméseredmények erősen ingadoztak.

115 Feltételezhetőleg nagyszombati akóról van szó, ennek mértéke 64 nagyszombati icce, azaz mintegy 49,66 liter *Bogdán*, 1991.

116 A pint a helyi icce duplája, ez esetben 1,552 liter. *Bogdán*, 1991.

117 MOL MKA E 554 fol. lat. 1357. fol. 12–16.

118 MOL MKA E 554 fol. lat. 1357. fol. 17.

119 A kocsmárosokról (*oenoplae*) csupán annyit ír a számadáskönyv, hogy a borseprőt, akár mennyi volt a borkereskedők járandóságának részében, a meggyezés szerint vették el. fol. 16.

Az 1630-as évekre annyiban változott a helyzet, hogy a falvak megválthatták a kocsmáltatás jogát, előre kifizetvén azt a hasznot, amit a földesúr befolyjni remélt. Ezt nevezték száraz kocsmának. Ez azt jelentette, hogy a földesúr a falvakban nem méretett ki bort. Itt azonban azt tapasztaljuk, hogy mindezek mellett a földbirtokos (jelen esetben a király tulajdonosi jogát gyakorló Magyar Kamara) alkalmazott két kocsmáros, Kismodrói Sámuel és Nagyszombati Jánost, akik ketten együtt évi hét forint fizetést, valamint 3 ill. 4 mérő búzát kaptak. Ők Kismodrón illetve Hradeken mérték bort. Az urbáriumok megerősítik, hogy az egész birtok szomját mindössze két-három kocsmáros oltani tudta. A számadáskönyv csak arról beszél, hogy a plébánosoktól vásárolt összesen 7 hordó bort kimérték, pintjét 20 dénárért, amivel 98 forint 15 dénár tiszta hasznot termeltek az uradalomnak. Részletes kimutatást közöl a hegyvából (itt borkilencednek nevezi) beszedett borról, de a felhasználásról nem tesz említést. Valószínűleg egy részét a várnép fogyasztotta el, más részét kimérték. Talán úgy lehetséges az, hogy a földesúr méretett ki bort ott is, ahol a kocsmá váltságát megfizették. (Ugyanis mint Hradeken, mint Kismodrón fizettek száraz kocsmá díjat, mégpedig 26 és 22 forintot.) Talán egyszerűen önkényeskedésről van szó a kamara részéről, azaz úgy is beszedték a megváltási összeget, hogy valójában azzal semmit nem váltottak meg, vagy a száraz kocsmá csupán a földesúri monopóliumot törölte el, azaz más is mérhetett ki bort, de a földesúr is. A váltásdíj és a boreladásból befolyt haszn együttesen 215 forint 15 dénár tesz ki, ami az összes pénzbevétel 42,5%-a.¹²⁰

Sörmérés

A Vág-völgye azon területek közé tartozott, ahol nemcsak a bor, hanem a sörfőzés is jelentős volt. A század elején Szilessy Baltazár pénzen vásárolta a sört, amit aztán pintenként 6 dénárért eladott a lakosságnak. Összesen 72 akóval kereskedett így, ami 30 Ft. 80 d. hasznot hozott.¹²¹ Harmincöt évvel később ez már jóval szervezettebben működött. Az uradalomnak saját serfőzője (*braxator*) volt, majorsági alkalmazotként, aki 1636-ban 80 mérő árpát és 8 mérő búzát kapott az uradalmi gabonából, részben fizetés, részben sörfőzés céljára. Összesen nyolc főzetet

¹²⁰ MOL MKA E 554 fol. lat. 1357. fol. 36–45.

¹²¹ MOL MKA E 554 fol. lat. 1357. fol. 18.

készített. Nem tudjuk, hogy ez mennyi volt, azt sem, hogy mennyiért adták a parasztoknak, de azt tudjuk, hogy hatalmas haszna származott belőle a földbirtokosnak: 160 forint.¹²² A sörfogyasztást az urbárium szabályozta, amelyben elő volt írva, hogy az egyes falvaknak mennyi sört kell elfogyasztaniuk egy évben.

Összesítve a bor- és sörkimérésből származó földesúri bevételeket, megállapíthatjuk, hogy a XVII. század elején ezek voltak a temetvényi uradalom legfontosabb bevételi forrásai. 1601/02-ben összesen 184,5 forint folyt be ezekből, ami a birtok összes jövedelmének 29,7%-a. A birtokos szerencséjére Pöstyénből jelentős különleges bevétel folyt be, ami a jövedelem szerkezetét kiegyenlítettebbé tette. Ellenben 1636/37-ben azt látjuk, hogy szinte erre épül a várbirtok pénzgazdálkodása: a két italféleség kimérése összesen 369,15 forintot hozott a földesúrnak, ami az összbevétel majd' 3/4-e (73%)! Ez utóbbi adatot erősíti meg Berlász Jenő, aki másik két Thurzó-birtok már említett jövedelem előirányzatait vizsgálta. Galgócon az összbevétel 67%-át, Bajmócon pedig 57%-át remélték a borkimérésből, 10%-át ill. Bajmócon 14%-át pedig a sörkimérésből befolyjni. Ez végeredményben azt jelentette, hogy a földbirtokos teljes jövedelmének 77%-a illetve 71%-a eme két termék jobbágyoknak való eladásából származott.¹²³

Mint a fentiekből egyértelműen kiderült, az uradalom pénzbevételeinek döntő hányada a földesúr kocsmáltatási jogából származik. Ez a tény felértékeli a birtokon folyó szőlőművelés szerepét, valamint intés arra nézve, hogy a jobbágyág helyzetének pontos megítéléséhez nem elég csak a szűken vett szolgáltatások mértékét meghatározni, bár kétségtelenül az kell, hogy kiindulópontul szolgáljon. Ugyanis például 1637-ben ha egy hradeki jobbágy megivott három pint földesúri bort 60 dénárért, akkor az több pénzébe került neki, mint az egész éves földesúri census egy egész jobbágytelek után (42,74 dénár). Nem beleesve a feudális kizsákmányolás hangoztatásának hibájába, feltétlenül meg kell állapítani, hogy a XVII. század első harmadában a jobbágyok a korábbi évszázadot felülmúló mértékben függtek földesuruktól. Az a kocsmáltatás, ami a földbirtokosoknak nagy jövedelmet hozott, a jobbágyokat csak még jobban megterhelte. A földesúr szemszögéből egyetlen hátrányos tényező csak az volt, hogy az ekképpen befolyt jövedelmeket (a borfogyasztó kapacitás végeessége miatt) nem lehetett korlátlanul növelni.

Másrészt ez a jelenség a feudális nagybirtok XVII. század eleji helyzetét is jól mutatja. Míg a század első felében a temetvényi birtok is adott el gabonát, addig az

122 MOL MKA E 554 fol. lat. 1357. fol. 45., 53.

123 *Berlász*, 1936. 10. p. skk.

1630-as évek közepén a bevétel 95,5%-a belső forrásból származott. Ez azt jelenti, hogy a birtokosnak nem sikerült számottevő mértékű külső, az uradalomtól független új erőforrást bevonni a termelésbe, így csak a birtokon belül kereshették jövedelmük növelését. Az intenzív fejlődés kényszere azonban a temetvényi birtokon még nem jelentette a nyugat-európai típusú nagy majorságok kiépítését, holott csíráikban ezek már léteztek. A XVII. század folyamán az egész országban, így a temetvényi birtokon is megfigyelhető a majorsági földek növekedése, de ez nem vezetett komoly társadalmi-gazdasági átalakuláshoz Magyarországon. Ehelyett a fennálló társadalmi-gazdasági keretek megmerevedtek, eltűntek a XVI. századra jellemző látványos karrierok, a paraszti világban pedig a földbirtokosok megpróbálták a fennálló feudális keretek között a lehető legnagyobb jövedelemhez jutni. Erre a legkedvezőbb lehetőséget a bor és sör kimérése biztosította.¹²⁴

A földesúri járadékok

A XVI–XVII. században censusnak¹²⁵ nevezték a jobbágytelek, vagy zsellértelek, ill. ház fejében a földesúrnak fizetendő évi pénzjáradékot, a földbért. Az 1514-es törvény évi I aranyforintban határozta meg mértékét, azonban ez nem ment át a gyakorlatba, hanem a mértékét a helyi viszonyok szerint szabták meg. A Thurzó birtokokon egész telekre állapították meg a mértékét, akinek ennél kevesebb volt a birtokában, arányos részt fizetett.¹²⁶ 1601/02-ben Moravánon csak 46, Bankán mindössze 40 dénár évi censust fizettek egy egész telek után. Az ebből befolyt jövedelem (8 forint 28 dénár illetve 6 forint) nem is volt túl jelentős. Egyértelmű, hogy nem erre épült a birtok gazdálkodása. Ugyanez nem mondható el a Pöstyén város (*oppidum*) által fizetett censusról, amelynek mértéke, valószínűleg a város gazdagságából fakadóan, jóval nagyobb volt: 1 forint 98 dénár. Az ebből befolyt 73,5 forint, már a birtok szempontjából is komolyabb jelentőséggel bírt: az összjövedelem 11,83%-át adta. A censust évente három részletben fizették: Szent Mihály napján, Karácsonykor és Szent György napján, és a falu ill. mezőváros bírója

124 A bor- és sör kiméréséből származó jövedelmek nagy jelentőségére már a 20. század első felétől kezdve sokan felhívták a figyelmet. Többek között: Komoróczy, 1932. 106–108. p., Rávasz, 1938. 91. p., Domanovszky, 1979. 187–188. p., Szabó, 1948.

125 *Census ordinarius*, jelentése 'helyből való adók'.

126 *Berlász*, 1936. 45. p.

(*judex*) tartozott azt összegyűjteni. Úgy tűnik, hogy a census összege a XVII. század folyamán 35 évig egyáltalán nem emelkedett, ami a korszakban országosan is így volt. Az 1636. évi urbárium¹²⁷ és a fent említett számadáskönyv alapján a következőképpen alakult a census mértéke (dénárban) a Temetvény várához tartozó falvakban:

Ólehotá	Hubina	Moraván	Hradek	Lúka	Nagy- modró	Huorka	Kis- modró	Ducó
32	42	42	42,74	49,5	51	54	60	60

Újlehotá nem szerepel a táblázatban, mert az ottani jobbágyok egy összegű tekebért fizettek, amiben benne foglaltatott a terményadó megváltási díja is. Ezt az egész falura egybe kirótt 10 forintos járadékot egy összegben fizették be Szent Mihály napján. Az, hogy a census ilyen alacsony maradt, azt mutatja, hogy az uradalom birtokosai sem tulajdonítottak túl nagy jelentőséget neki. Azért, mert a pénzjövedelemnek addig nem volt igazán értéke, amíg az eladási árak magasan voltak. A XVII. században, viszont a sorozatos pénzrontások idején egy állandó összegű, pénzben fizetett adó elvesztette jelentőségét. Másrészt pedig azért sem, mert más úton (például robot, kocsmáltatás, stb.) kapták meg a jobbágyoktól azt a szolgáltatásmennyiséget, amire szükségük volt. A kocsmákon keresztül amúgy is beszédtek a parasztság kezében lévő pénzmennyiség nagy részét.

Itt kell megemlíteni, hogy censusnak nevezték mindezek mellett a földesúr tulajdonában lévő házak, pusztatelkek, stb. évi használatá fejében fizetett összeget, valamint a kisebb királyi haszonvételek bérleti díját is.¹²⁸ Ez utóbbit az 1601/02-es számadáskönyvben mi is fellelhetjük: 4 malom bérlete után összesen 14 forintot fizetett két pöstyéni és egy ismeretlen illetőségű molnár, valamint a pöstyéni bánya (valószínűleg kőbánya) bérleti díjáért Lapidica György adott 10 forintot.

A jobbágy által fizetett járadékok másik csoportja az ajándék, ami mindenféle kisebb élelmiszerek adását jelenti a földesúri konyhára. Ajándékokat nagyobb egyházi ünnepekkor kellett adniuk, évente négy-öt alkalommal. Az ajándékok, de legtöbb esetben azok beszolgáltatásának ideje sok esetben falvanként némileg eltért egymástól, hogy ekképpen felosztva a települések között, a földesúr mindenhez folyamatosan hozzájuthasson. Minden településnek kellett adnia böjt idején

127 MOL MKA E 158 Urbaria et Conscriptioes (a továbbiakban U et C) 59/24.

128 Maksay, 1959. 820. p.

1-2 mérő borsót és lencsét, vagy kendermagot. Az ajándékok segítségével gondoskodtak a földesúri udvartartás tojás, baromfi (kappan), kalács, sajt és hal szükségleteinek legalább egy részéről is. Általában hat tojást, 1 kappant, 1 kalácsot, 1 halat (vagy 3 dénárt), és 1 sajtot (vagy 12 dénárt) kellett egy évben egy egész jobbágytelkek után fizetni. A legnagyobb teher a várhoz legközelebb fekvő Hradek községre nehezedett, ahol a lakosoknak egy évben egy egész jobbágytelkek után összesen 4 kappant, 4 kalácsot és 12 tojást, 1 halat és 1 tojást kellett beszállgatniuk. Természetesen önmagában még a hradekiekre mért teher sem oly jelentős, mert egy egész telken gazdálkodó jobbágynek 12 tojás, vagy két kappan egy évben nem olyan nagy mennyiség. Azonban összeadva az összes jobbágyi szolgáltatást, beleértve a tizedet és a földesúr bor- és sörmérését is, már komoly terhek nehezedtek egy-egy jobbágycsaládra. Az azonban még egy nagy kutatás anyaga lenne, hogy pontosan meghatározzuk, hogy békeidőben, mikor természeti csapás sem volt, egy átlagos év összes befolyt terményének és jövedelmének hanyadrésze maradt meg egy átlagos jobbágycsaládnak.

Ezeknek egy részét jobbágytelkenként fizették, más részét, általában az állatok adását, az egész falura egyben vetették ki. Jobbágytelkenként vetették ki, és már 1601-ben is pénzben adták a sajtot, és a vaját. Ebből akkor (a sajt darabját 16 és 25, a vajét 20 dénárral számolva) összesen 15 Ft 7 dénár bevétele volt a birtoknak, több mint Moraván és Banka censusából együttvéve. Jelentős bevétele volt az uradalomnak a faluközösségektől beszedett disznó, kappan, kisbárány és apróvad és szalonna eladása. Ezek együttesen 47,74 forintot jelentettek. A legjobban disznót érte meg eladni, mert ennek darabjéért 3 Ft-ot fizettek, amihez csak a szalonnának a 2 forintos ára volt fogható. A század első harmadának végén készült számvetésből az derül ki, hogy a legfontosabb ajándék (amit természetesen pénzben fizettek meg) szintén a disznó volt, melynek hizlalásából 40 Ft bevétel származott.

A hegyvámról már a boreladás kapcsán megemlékeztem. 1637-ben a borkilencedből 61 akó és 3 icce származott. Elképzelhető, hogy a számadás készülésének idején még folyamatban volt a kimérése, azért nem szerepel benne annak bevétele is.

A kilenceddel szemben, mely a mindenkori terméseredménytől függött, a XVI. században széles körben elterjedt az állandó mennyiségű *aconalia*¹²⁹ szedése. Ezt szedték a temetvényi birtokon is a XVII. század első harmadában. Az aconaliát minden esetben terményben szedték be. 1601/02-ben csak zabból szedték be, 1636/37-ben viszont a zabon kívül még búzából, és árpából is. Ennek mennyisége

129 Neve az *akó* ürmértéket és földmértéket jelölő szóból származik, ezzel is utalva mennyiségének állandó voltára.

azonban mindkét évben elmaradt a malomból és az egyéb forrásokból beszedett gabona mellett. 1601-ben, mikor a birtokot átvették, Moravánon találtak egy rakás búzát és két rakás zabot, aminek a mennyisége meghaladta az aconaliáét. Kismodrón minden egész jobbágybirtok után 4 nagyszombati mérő¹³⁰ búzát, ugyanennyi árpát és rozst kellett beszo­lgáltatni. A Hubinán lakóknak, valószínűleg a falu kisebb területe miatt, csak 3-3 mérő búzát és zabot illetve 2 mérő árpát kellett beszo­lgáltatniuk.

Az irtásföldek után ellenben kilencedet kellett adni, ami lehetett kedvezmény a földművesnek, de jó termés esetén előny a földesúrnak. Martinus Valach hradeki lakos a földesúri gulyát őrizte, és emellett egy irtásföldön gazdálkodott, Az extirpaturáért nem kilencedet, hanem meghatározott mennyiségű, 8 mérő búzát kellett adnia.

A birtokon élő az erdőkben juhokat és kecskéket tartó pásztornépek, kik földet nem műveltek, tehetségüknek megfelelően szolgáltak a földbirtokosnak. Először is kötelezték őket a dézsma rendes megfizetésére, azaz nem élhettek a vlach pásztorok mentességével.¹³¹ Mindemellé ún. szállásonként¹³² évente két sajtot, és minden tizenharmadik kecskét vagy gidát tartoztak a földesúrnak adni. A már emlegetett Martinus Valach ez alól fel volt mentve, neki évente kellett adni egy bárányt a földesúrnak. Néhány faluban (például Hradeken) minden egyes juh és kecsketartónak adnia kellett két sajtot. Ahol nem, ott Húsvétkor a falunak közösen kellett adni egy bárányt. Mivel 1637-ben a birtok a kamara kezelésében volt, megkapta a területéről beszedett báránydézsmát, amit nagyjából fele-fele arányban ettek meg és adtak el. A 27 eladott bárányból 16,2 Ft bevétel származott.

A disznólegeltetést falvanként váltották meg farsangkor két disznó árával, amit 1636-ban 12 forintnak számoltak. Hogy pénzt szerezzenek, a parasztok malacaikat a vágújhelyi vásárra vihették eladni.

Azon jobbágyok, akik méhészkedéssel is foglalkoztak, évente egyszer mézet kellett, hogy adjanak a vár konyhájára.

130 31,04 liter azaz 23,28 kg gabona. *Bogdán*, 1991.

131 A görög keleti vallású (a temetvényi birtokon valószínűleg szláv) vlachnak nevezett pásztorok mentességet élveztek a tized fizetésé alól, harmincad fizetésére voltak kötelezve.

132 A pásztorok hegyi kunyhóját neveztek szállásnak, amiben általában egy család élt, ezért adózási egységnek is tekintették őket.

Pöstyénhez és Bankához kapcsolódó jövedelmek

Pöstyén város különleges jellege miatt egy sor nem szokványos jövedelemmel gazdagította földesurát. Sajnos a legérdekesebbéről, a fürdőről hallgat a számadás. A fürdőhöz kapcsolódó italmérés népszerűségéről pedig az imént már fogalmat alkothattunk. Pöstyén abból is sokat profitált, hogy egyben hídváros is volt. Amíg állt a híd a Vág folyón, Barbel Kristóf, a hídmester helyettesítője 20 forint jövedelmet könyvelhetett el. Január végén a (minden bizonnyal jeges áradatként lerohanó) folyó elmosta a hidat. Attól kezdve az átkelő forgalmat egy nagy és egy kis hajó (ez utóbbi volt a gyalogrév) bonyolította le. Ugyan a két hajó beszerzése, kötelekkel és vasakkal való felszerelése az uradalom 26 forintjába került, de ez a váratlan költség hamarosan busásan megtérült. A február 1-től június 20-ig eltelt nem egészen öt hónapban 150 Forintot jövedelmezett a rév, amiből 1/3-ad (50 Ft) a hajósokat illetve, 2/3-ad (100 Ft) pedig a várurat. Ilyen nagyszerű jövedelemforrás mellett nem tudom mennyire igyekeztek újjáépíteni a romba dőlt hidat. . .

Banka már a középkorban is rendelkezett vámmal. Ebből 1601/02-ben 5 Ft került a vár javára.

Majorsági gazdálkodás*Majorsági földek*

A majorsági gazdálkodásról komolyabb adataink csak a század közepétől kezdve vannak, a Csákyak részére vonatkozóan.¹³³ Mivel ez csupán néhány évtizeddel későbbi a Thurzó család kihalásánál, és ugyanakkor kialakult viszonyokat tükröz, feltehető, hogy már a Thurzók idején történt meg ennek a gazdálkodási formának a kiépítése. Két módon tudták a földesurak növelni a saját használatú területeiket. Egyik, országosan elterjedt szokás a pusztává vált jobbágytelkek kisajátítása volt. Erre indirekt utalásokat találunk az urbáriumban, ahol minden faluban volt néhány desertának nyilvántartott telek. Ezeket a földesúr műveltette meg a robotoló jobbágyokkal, de ezek nem képeztek összefüggő területet, hanem egymástól elszigetelt külsőségek voltak, illeszkedve a többi jobbágytelekhez. Ez a földszerzési módszer ott terjedt el különösen, ahol (például Nyugat-Dunántúl, és a Kisalföld) ahol a túlnépesedés, vagy más ok miatt nem állt rendelkezésre nagyobb művelésbe még bevonatlan terület. Ez a jelenség a temetvényi birtokon is megfigyelhető már a

133 1641. július 21-i összcírás: MOL. P 72 Csáky cs. lt. Fasc. 305. fol. 2.

Thurzók korában is. Az 1636-os urbáriumban sok esetben nem is közlik a sessio utolsó tulajdonosának teljes nevét, hanem csak a családnévének ragozott és „deserta” megjelöléssel kiegészített alakját, ami egyértelműen annak a jele, hogy már egy jó ideje kihalt a tulajdonosa. Feltűnő az is, hogy az így nevezett földterületek minden esetben teljes jobbágytelkek, holott a birtokon a féltelkek volt általános. Őlehotán és Hradeken pedig már az urbárium is külön, jól elkülönítve a lakott jobbágytelkektől, sorolja fel a desertákat, ezzel is jelezvén azt, hogy ezeket a földeket már kivonták a jobbágyi szervezetből. Őlehotá esetében nyíltan ki is mondja az urbárium, hogy a desertákat a földesúr számára vetették el.¹³⁴ Az alábbi táblázat a deserták arányát mutatja meg a birtok falvaiban.

Év	Nagy-modró	Kis-modró	Lúka	Ducó	Ó-lehota	Új-lehota	Hubina	Hradek	Huorka	Moraván
1636	37,2%	12,1%	10,3	0%	14,8%	24,3%	1,7%	11,6%	0%	n. a.

A temetvényi uradalom urai abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy a hegységet borító nagy erdőségek kiirtásával mezőgazdasági területhez bőven juthattak, igaz, ezek növénytermesztésre nem a legkedvezőbbek, de a hegység ezen részének viszonylag alacsony volta miatt még alkalmasak. Az irtásokat sokáig telepésekkel végeztették, akik ezért kedvezményeket kaptak. (például láttuk, hogy Újlehotá egy összegben fizethette a censust.) Vannak a hegység legbelsőbb területein is kisebb irtások, az ún. kopanicák, melyek eredetileg a pásztorok téli szálláshelyeként alakultak ki.¹³⁵ Később ezek majorsági földdé válva a növénytermesztésben is szerepet kaptak, illetve az uraság juh és kecske nyájának legelőjéül szolgáltak. Az ilyen földterületeket a földesúr megszerezhetette megváltással, vagy egyszerűen robottal irtathatott is. Ezt mutatja az 1641-es Csáky Sándor zálogügylethez kapcsolódó nyilvántartás is.

Item Hertnek Janos Ur szerzett egi Kopaniczat egiben Za Staruna winohradi inventa(lt) ath Kraiczzerowiecz Eötwen meczre walo. [...]

Item Hertneki Uram egi Darab Rétet wáltott Jurikowiech udwara utan in fs. 5. maiorság szeölleönek deputaltatott.

*Item Hradeken irtatott Hertnekj Ur egi darab Retett Szigetbül, Julius [Fitter-NZ] Uram mellett, azis maiorsag Réneek deputáltatott.*¹³⁶

¹³⁴ MOL E 159 U ct C. Fasc. 59. No. 24.

¹³⁵ *Ila*, 1976. 295. p.

¹³⁶ MOL P 72 Csáky cs. lt. Fasc. 305. fol. 2.

1663-ra jelentősen megnőtt a majorságok területe, és szerepük aránya a birtok életében. A legnagyobb majorság Moravánon volt, ezt fogta össze a már említett moraváni officális. Ennek nagy része kopanicákból állt, s bár tartoztak hozzá pusztatelkek is, ezek aránya elenyésző volt. Az arányt jól szemlélteti, hogy 1663-ban az aratott gabona 1/20-át aratták a pusztatelkeken, a többi vagy irtvány kopanicákon, vagy olyan egykor szintén a telki állományba tartozó földeken (például amelyek egy jobbágy családnevére kapták a nevüket), amiket már az úr földjeként tartanak nyilván. Búza, árpa és rozs összesen 639 kepe termett 1663-ban a moraváni majorban, ami már sokszorosa a földesúri járadékként beszedett aconaliának. A másik nagy Csáky-major Vieszkán volt, ahonnan 211 mérő tiszta búzát vittek a kismodrói verembe, 26 mérő még Vieszkán maradt, de odaveszett. Ugyanott volt még 700 mérő rozs és búza, amiből 76 mérő búzát és 20 mérő rozst Vieszkán vetettek el, 262 mérő tiszta búzát pedig a moraváni majorságban vetették el, a többi a várba vitték. Ezenkívül Hradeken, Kismodróon, Nagymodróon és Ducón volt Csáky István uraságnak kisebb-nagyobb "mezeje". Ez utóbbi majorrészek elszórtságukból és viszonylagos kicsinységükből következően szintén desérták, azaz eredetileg jobbágyi földek voltak. Vieszka mellett találkozunk még egy olyan területtel, Szerdahely falu határával, mely egy másik birtokhoz tartozott ugyan, de 1668-ban a temetvényi Csáky uraság számára vetették be. Valószínűleg zálog útján szerzett földről van szó, melynek gazdálkodását Csáky Ferenc a közelben lévő moraváni majorsági központ alá rendelte.

A majorsági földhasznosításnak egy sajátos formáját jelentették a földesúri szőlők. Mint láttuk, a birtok bevételeinek nagy hányada a borkimérésből származott, ezért is volt lényeges a földesúrnak minél nagyobb mennyiségű borról gondoskodni. A XVII. század első harmadában a falusi kocsmákban kimért bor egy részét vásárlásból fedezték, ezt pótolta részben a majorsági szőlő. 1668-ban két majorsági szőlőterület létezett, mindkettő frissen vált azzá. (Lásd a fentebb idézett forrást.)

A majorsági földek harmadik csoportját alkották a majorsági rétek. 1668-ban öt területen folyt a földesúr számára gazdálkodás. Mindegyiken szénát termesztettek, és a terület nagyságát is a rajta termett széna mennyiségével határozták meg.

A Csákyak majorsági gazdálkodásának a moraváni kastély nemcsak az igazgatási központja volt, hanem ott folyt a legsokoldalúbb gazdálkodás is. Ott tartották a hegyekben legeltetett juhokon és kecskéken kívül a földesúr állatait is, három csoportra osztva: szarvasmarhák (összesen 82 db), disznók (51 db) és baromfiak (40 pulyka, 36 liba, 18 kacska, 14 tyúk és 2 kakas). A szarvasmarhákat valószínűleg a folyó menti dús legelőkön táplálták, illetve a majorsági földeken termelt lednekkel etették, a sertéseket és a baromfiakat pedig valamiféle gabonakeveréken hizlalták.

A majorságban termelt növények

1641-ben a majorságban legnagyobb mennyiségben rozst termeltek, 100 mérőt vetve el belőle, míg zabból 70, búzából és árpából 40–40 mérőt. Ez a vidék természetföldrajzi környezetéből következik: az Alföldnél hűvösebb, de csapadékosabb, és ezért savanyúbb-saványabb talajú Kisnóc-hegység lejtőin a rozs számára sokkal kedvezőbb feltételek voltak, mint a magasabb hőigényű búzának. Búzát inkább a folyóhoz közelebb fekvő öntéstalajokon, illetve az alacsonyabb, déliesebb kitettségű hegyoldalon termesztettek. Az árpa nagy részét a parasztok által beszállított kevés komlóval egyetemben az uradalmi serföző használta fel. Takarmánynak a zabot, és a 9 mérő elvetett tatárkát¹³⁷ használták fel. Kis mennyiségben (2–5 mérő) vetettek az úr konyhájára termelt borsóból, lencséből, kölesből.

Egy nemzedékkel később, 1663/64-ben az árpa a majorságok uralkodó terménye. A Csákyak allódiomain nem kevesebb, mint 919 kepe gabona termett abban az évben, ennek kb. fele volt árpa, és egyaránt negyede a rozs és a búza. Zabot már alig termeltek, a várban lévő lovak ellátását részben ebből, részben a jobbágyok aconaliájából fedezték. A megtermelt termények bőségesen fedezték a birtok személyzetének és az esetenként idelátogató földesúrnak szükségleteit, olyannyira, hogy gyakran Szepes várába, Csáky István székhelyére is szállítottak belőlük. A megtermelt gabonát nagy vermekben tárolták, amik Kismodrón és Moravánon voltak. A már korábban említett kisebb mennyiségben termelt növényeken kívül ekkor bukkan fel a sáfrány.¹³⁸ Öt évvel később, 1668-ban újra a rozs a birtok vezető terménye, igaz csaknem ugyanannyi árpát is termeltek. A búza mennyiségét nehéz megállapítani. A kicsépeelt búza az össztermésnek továbbra is mindössze kb. negyedét teszi ki, de még igen jelentős kicsépeletlen készletek is voltak. A búzának kétféle típusát ismerték, abajdóci¹³⁹ és a sima búzát. A gabona tárolására szolgáló vermek közül is négy volt a kismodrói majorban a többi mind Moravánon. A két majorban együttesen 471 nagyszombati mérő¹⁴⁰ búzát, 864 mérő árpát, 941 mérő rozst és 10 mérő kölest tároltak a vermekben, illetve kis részét a kismodrói udvarház egyik helységében. Amit nem tudtak kicsépeletetni, azt a szántókon, asztagokban tárolták, ami kevésbé volt biztonságos a veremnél, mert ott jobban ki volt téve a természet és egyszer-egyszer a vonuló hadseregek csapásainak. Az egykorú vetési napló alapján megállapítható az őszi és a tavaszi gabonák aránya. A birtokon ter-

137 Sóskaival rokon, régen takarmányként termesztett növény.

138 Ősszel virágzó, lila virágú, a nőszirmmal rokon fűszernövény.

139 Kétszercs, rozs és búza keveréke. *Maksay*, 1959. 827. p.

140 Egy nagyszombati mérő 31,04 liter = 23,28 kg kicsépeelt gabonát jelentett. *Bogdán*, 1991.

melt búza, a rozs, valamint a búza-rozs keverékéből álló ún. kétszeres (mixtum) mind őszi vetésű volt. A búza elvetett mennyisége kb. 3/4-e volt a rozsénak, ami lényegesen magasabb, mint a vermekben lévő gabona esetében. A tavaszi árpából pedig mindössze a rozs mennyiségének 60%-át vetették el. Nem tudjuk az arányeltolódás okát, elképzelhető, hogy az előző évben bőségesen termett gabonából vetettek kevesebbet, de az is lehetséges, hogy a magyarázatot a termésátlagokban kell keresni, amiket azonban meghatározni a birtokon nem tudunk. Tavasszal vetették a negyedik legnagyobb mennyiségben termelt gabonát, a kizárólag takarmányozásra használt zabot. A kis mennyiségben termelt, szintén tavasszal vetett kiegészítő növényeket már korábban említettem, egy újdonság kivételével. Ez a „cziczor”¹⁴¹-nak nevezett rejtélyes növény, melyet igen kis mennyiségben vetettek, csupán kísérletképpen, illetve azért mert még a földesúr és a majoros sem ismerte ezt. Nem lehet biztosan meghatározni ezt a növényt, véleményem szerint lehetett csicsóka és burgonya (csucsor)¹⁴¹ is, nemcsak nevük, hanem természeti körülményeik hasonlósága (mindkettőt áprilisban kell vetni) alapján is.

A gazdálkodás típusáról csak sejthetjük, a korszakbeli analógiák alapján, hogy háromnyomásos volt. Csáky Ferenc 1668-ban egy ugart említ csupán a moraváni határban, ami azonban a szántóterület jelentős részét, ha nem is éppen 1/3-át jelentette.

Gyümölcsökről először csak az 1684-es leltárból tudunk, bár valószínű, hogy már korábban meghonosították őket. Az éghajlatnak megfelelően csak a hűvöset jól tűró fajok, az alma, a szilva és a körte termését fogyasztották a várban. Ezeket a földesúr kertjéből nyerték, ami a moraváni kastély környékén lehetett, de pontosan lokalizálni, és növényeit megállapítani nem lehet.

A birtok urai és lakói élvezhették a hatalmas erdőségek áldásait. A disznómaköltetés joga minden jobbágyot megilletett, amiért kollektíven (azaz falvanként) adóztak a földesúrnak. A legértékesebb kincs természetesen az erdők fakészlete volt. A XVI–XVII. fordulóján, a Thurzók azzal a feltétellel adták zálogba Temetvény várát és tartozékait Apponyi Pálnak, hogy továbbra is fenntartják az épületfa kitermelésének jogát a birtok erdeiből, akkora mennyiségben, amekkorára szükség lesz három várak, Galgóc, Sempte és Bajmóc átépítéséhez.¹⁴² Mivel az erdőket a

141 A burgonya a XVI–XVII. század fordulóján került Magyarországra, de nem terjedt el. 1654-ben Wesselényi nádor javaslatára III. Ferdinánd elrendelte termesztését, amit azonban csak kevesen fogadtak meg. Az idegenkedés sokáig tartott, annak ellenére, hogy termesztése igásállatot nem igényel, és nagy táptértékével a terület eltartóképességét növeli. Mivel eredetileg az Andok lejtőin termesztették, a Felvidéken az éghajlat is kedvez neki.

142 *Mrya*, 1996. 43. p.

jobbágyok is igyekeztek hasznosítani, saját hasznuk védelme érdekében a Thurzók megtiltották a fakereskedést a morávai jobbágyoknak.¹⁴³ 1666-ban Bajnay János újdonsült tisztartó panaszolja Csáky Istvánnak, hogy Révay Elek, ki Sándor Jánostól vette zálogba annak huorkai birtokait, igyekszik minél több fát kivágni az erdőből, már csak azért is, mert látta, hogy Temetvény többi ura ezt alig használja ki.¹⁴⁴ Az erdő vadjainak hasznosítása is a földesúri előjogok (regáliák) közé tartozott. A temetvényi erdőben, azok összefüggő volta, és a Kárpátok fő vonulatával való kapcsolata miatt, igen értékes vadállomány lehetett. Ennek tulajdonítható, hogy a Thurzók a már említett zálogba adásakor egy vadászterületet is kijelöltek maguknak, ahol továbbra is vadászhattak.

A hegységben több patak is ered, melyek a Vág felé tartanak. Ezek általában hosszú völgyekben folynak, némelyik bővizű, és mindegyik tele van halakkal. Ezt a földesúr is tudta, és igyekezett is kihasználni. Hradeket kivéve mindenhol a földesúr kizárólagos joga volt a pisztrángthalászat, sőt Hubinán a földesúr a patak halászhelyeit még őriztette is. A Vágon ellenben szabadon lehetett halászni bárkinek, amiért a folyóhoz közel fekvő falvak lakói telkenként egy halat, vagy 3 dénárt tartoztak adni földesuruknak.

Kiadások

Tisztviselői szervezet

Sem a Szilessy Baltazár sem a Kermendy Dániel által készített számadás nem ad teljes képet sem a vár lakóiról, sem az uradalom alkalmazottairól. Ezen a téren az 1664. évi tanúkihallgatási jegyzőkönyv¹⁴⁵ segít árnyalni tudásunkat, és megállapítani a tisztviselői szervezet esetleges fejlődését. A birtokot az ideiglenes provisorrá (udvarbíró) lett vágújhelyi harmincados, Szilessy Baltazár irányította. Hogy ezéért mennyi javadalmat kapott, pontosan nem tudjuk. A búza kiadási jegyzékében nincs semmi utalás erre nézve. A számadásban szerényen, csak az összes kiadás leszámítása után megmaradt bevétel, mintegy 20 forint és 48,5 dénár szerepel azzal, hogy ezt a maga fizetésébe beszámítva felvette. Természetesen ennél valószínűleg több járt neki, mint azt a bejegyzés megfogalmazása is mutatja. 1632-ben a vár fel-

143 Zimányi, 1976, 108. p.

144 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc 89. No. 35.

145 Uo. No. 13.

szerelését és fegyverzetét már nem a provisor, hanem a porkoláb, azaz várnagy kezéhez inventálják, aki birtok nem gazdasági ügyeinek irányítója volt. Természetesen 1637-ben is a legnagyobb fizetést, 100 forintot a birtok provisorra (feltehetőleg Kermendy Dániel) kapta az 1636. november 1. és 1637. október 31. között végzett szolgálataiért. Utána a birtok élére Nagy Gergely várnagy (castellanus) állt, aki 1637. november 1. és 1638. április 30 között végzett szolgálataiért 90 forint és 60 mérő¹⁴⁶ búza juttatásban részesült, azaz a provisor 12 forintjával szemben 15 forintot kapott havonta. Hogy a két tisztség között milyen hatáskör- és feladatbeli különbség volt, sajnos nem tudjuk megállapítani. Az viszont biztos, hogy szolgálatuk az egész birtokra kiterjedt, ők voltak az uradalom első emberei. Egy nemzedékkel később, 1664-ben praefectusnak (akkori magyar fordítása ennek is várnagy) hívták a birtok első emberét. A névváltást az magyarázza, hogy a praefectus egy személyben egyesítette a várnagy és udvarbíró tisztségeket. Helyettesei a tisztartó és a *vicecastellanus* voltak. Társadalmi helyzetét tekintve a köznemesek közül került ki. Minden téren ő volt a birtok első embere, ki elszámolással csak a földesúrnak tartozott. Mivel a vár és a birtok több család közös tulajdona volt, felmerül a kérdés, hogy kinek az alkalmazottja volt. 1664-ben Csáky István embere töltötte be ezt a tisztséget, de mivel egy várnak csak egy várnagya lehet, az egész várat ő felügyelte. De gazdaságirányítói funkciót (a tisztartóval egyetemben) csak a Csákyak birtokrészén töltött be. Ő irányította a majorsági munkákat, ő hajtatta be a földesúri jövedelmeket, szolgáltatásokat a jobbágyoktól, ő parancsolt az uradalom többi tisztviselőjének és szükség esetén ő vezette a vár védelmét, azaz ő volt a várbeli katonaság feje is. Ezenkívül volt négy „személyes” szolgája is: inas, szolgáló, cseléd lány és kocsis. Az ő tartásuk benne foglaltatott a várnagy javadalmában. Lakhelye a várban volt, a számára fenntartott épületrészben. (Valószínűleg ezt nevezheti az 1632-es inventárium sáfár házának.) Gyakorlatilag tehát a földesúr szinte teljhatalmú helyettese volt. Sőt 1663/64-ben Győri Mihály praefectus kihasználva a földesúr távollétét Csáky István javait és jobbágyait a maga hasznára fordította. Ennek eredménye per lett, melyet a földesúr indított saját alkalmazottja ellen a vármegyei szolgabíráknál.

A tisztartó alatti hierarchia 1602-ben még kialakulatlan volt, a központi tisztviselők közül csupán egy pincemesterről¹⁴⁷ tudunk. A provisorhoz hasonlóan az ő javadalmazását is csak töredékesen ismerjük: fizetésének részeként 18 mérő búzát kapott.

146 A már említett nagyszombati mérőről van szó, melyet magyarul mécznek is neveztek.

147 Pincema.

Magának a szűkebb értelemben vett várnak urát várkapitány (*capitaneus*) néven illették, amit 1637. november 1. és 1638. április 30. között Duoykowicz Ferenc töltött be, 30 forint salláriumért. A birtok gazdasági ügyeit Gyurak Balázs officialis (tiszttartó) intézte, aki ezt a tisztséget 1637. november 1. és 1638. április 30. között 37,5 forint fizetésért és 25 mérő búza természetbeni juttatásért látta el. Volt neki egy beosztottja is (pontosabban viceofficialisa), akinek sem nevét sem járandóságát nem ismerjük csak annyit tudunk, hogy fizetésének részeként 12 mérő búzát kapott. A tisztviselői szervezet viszonylag fejlett kiépítettsége a Thurzók ügyes gazdaságszervező képességéről tesz tanúbizonyságot. A család kihalása után természetesen a már jól működő gazdálkodási szerkezet fennmaradt, ez jelenik meg az általam vizsgált számadáskönyvben.

Valóban, a birtokigazgatás szervezete nagyjából hasonlóan nézett ki a Csákyak idején is. A birtok gazdasági ügyeit továbbra is a tiszttartó intézte. Azaz ő felügyelte a beszolgáltatott terményeket és egyéb ajándékokat és ő vigyázta ezek felhasználását, beleértve a várban található élelétárat is. A pénzügyi jövedelmeket is ő kezelte, külön számtartóról (*rationista*) nem tudunk. Természetesen a birtok kicsinységénél fogva szó sem lehetett olyan komoly tisztviselői szervezetről, mint a XVI–XVII. századi Batthyány-birtokokon. A szorosabb értelemben vett vár urát *capitaneus* helyett *vicecastellanus*nak hívták, és egy a birtokon élő szegény nemesi családból került ki. Fizetésüket ők is a várnagytól kapták az igazgatási szervezet alábbi fokához hasonlóan.

A várban lakók ellátásáról a majorosné gondoskodott, ki az ebédet és a vacsorát főzte. 1664-ben az egyik szomszéd falu (Banka, amely 1601-ig a birtokhoz tartozott) jobbágyának felesége (Szluháné) volt. Az 1632-es leltárban szerepel egy mosónének való vasfazék is, de arról hogy ki volt ez a mosóné, többet nem tudunk. A kapus 7 forint, 24 mérő gabonát és 6 icce sót, a börtönőr 12 forintot 20 mérő gabonát és 3 icce sót kapott szolgálataiért egy 1684-es inventárium szerint.¹⁴⁸

Pöstyén városban a földesúri érdekek maradéktalan érvényesülését Muray Benedek officialis felügyelte. Ezért 1602-ben 20 forint és 20 mérő búza ütötte markát. A híd elpusztulása után Barbel (Barbithonsor) Kristófot, a helyettes hidmestert bízták meg a hajók jövedelmével valló elszámolásra, amiért havi 3 (a számadásban szereplő 5 hónap alatt összesen tehát 15) forint és 20 mérő búza juttatást kapott.

1664-ben sem Pöstyén, sem a bankai híd nem tartozott már a birtokhoz, ellenben új tisztségként megjelent a moraváni officialis, aki a moraváni kastélyban lakott, azt felügyelte és irányította a hozzá kapcsolódó majorság gazdálkodását.

¹⁴⁸ Ethey, 1936. 187. p.

A tisztviselők, után a katonák¹⁴⁹ jelentették a legnagyobb bérköltséget. Mindössze ketten voltak, akiket maga mellé vett fel a birtok igazgatását ellátó Szilessy Baltazár, a bevételek rendben való beszedésének biztosítására. Fizetésük fejenként havi 1,5 Ft volt, így összesen 26 forintjába kerültek az uradalomnak. Harmincöt évvel később a birtok fegyveres rendfenntartó és végrehajtó erejét már nem kettő, hanem hat gyalogos katona képviselte, akik Temetvény várában laktak. Fizetésük fejenként havi 2 forint volt, ami az 1637. augusztus 1. és 1638. április 30. közötti szolgálati évre nézve 96 forint kiadást jelentett. Azt nem tudjuk, hogy összesen csak ennyi katona lakott-e a várban, vagy voltak egyéb csapatok is a védelem céljára. Ez utóbbi azonban nem valószínű, mivel Temetvény nem végvár volt és egészen Érsekújvár elfoglalásáig messze a biztonságos hátszországban feküdt. 1663-ban, miután Kara Musztafa elfoglalta Érsekújvárt, már Temetvényben már 16 darabont nézett farkasszemet a Vág-völgyét végigdúló törökkel. Ekkor a vitézek egy részét a jobbágyok közül verbuválta Győri Mihály, amit a földesúr nem nézett jó szemmel, hiszen így ők mentesültek a jobbágyi kötelezettségeik alól. (Illetve előfordult, hogy a jobbágyok robot kötelezettségeiket teljesítették így.) A perből azonban kiderül, hogy miért tette ezt a várnagy: hogy a havi 2 forintot és 20 mérő gabonát kitevő fizetésüket a jobbágyból lett „palotás hajdúknak” jobbágy voltokra hivatkozva ne adja ki, hanem megtartsa magának. A vitézek 1664-ben tizedes rendszerbe voltak szervezve. Ez nem jelentette azt, hogy minden egységben tíz ember volt, csupán azt, hogy egy-egy csapat egység élén a tizedes állt. Mivel a vár közbirtokosság volt, a darabontokat is közösen fizették, talán aszerint, kinek mennyi értéke volt a várban. Fitterné 3 fegyverest fizetett a 16-ból, akik szintén Győri Mihály parancsnoklása alá tartoztak. A Sándor család, mivel már valószínűleg állt a lúcai kastélya, nem használta a várat, és valószínűleg külön kiépített birtokigazgatási szervezettel, és talán fegyveres erővel (darabontok) rendelkezett. Erről azonban, lévén hogy a család levéltára a második világháborúban elpusztult, semmi adat sem maradt fenn.

A várban lakó egyéb személyzetről nem tudunk, ha voltak is (mint pl. 1664-ben a praefectus négy szolgálója), valószínűleg kirendelt jobbágyok vagy még inkább zsellérek lehettek, s ha volt is valamiféle illetményük, azt nem közvetlenül a birtok földesurától kapták.

1601/02-ben az általunk ismert alkalmazottak összesen 81 forintot és 48,5 dénárt emésztettek fel, ez az összes jövedelemnek mindössze 13,12%-a. Ebben azonban nincsen benne a provisor teljes fizetése, ezért a valós bérköltség ennél minden bizonnyal magasabb. (A harmincöt évvel későbbi fizetés alapján korrigált érték kb.

149 *Pedites*, azaz gyalogos katonák.

26%.) Ezzel szemben 1636/37-ben a bevételek 72,1%-át, 360,5 forintot vitt el a vár alkalmazottainak fizetése. Ez a számítás azonban csalóka: egyrészt benne van a következő évnek is a (valószínűleg előre felvett) várnagyi fizetése, ami pedig már kívül esik a számadáskönyv által tárgyalt időszakon, másrészt 1636/37-ben a birtok jövedelmeinek jelentős részben természetben folytak be, míg a javadalmazások nagyobb hányada pénzben történt. A korrigált megállapítás tehát úgy hangzik, hogy 1636/37-ben a pénzbeli jövedelmek 53%-át emésztette fel a birtok igazgatása. Nyilvánvaló tehát, hogy a birtokigazgatás megszervezése jelentős nyereségcsökkenéssel járt a földesúr részéről. Amiért mégis megérte kiépíteni a birtokigazgatási hierarchiát az az volt, hogy így biztosítottak látták a jövedelmek állandó beszedését. Természetesen ezen a listán csak a magasabb beosztású tisztviselők szerepelnek, (officialistól fölfelé), mivel az egyéb alkalmazottak feltehetőleg nem pénzben, hanem természetben (leginkább búzában) kapták javadalmaikat. Ez vonatkozhatott a várban lakó személyzetre is, mert az ő javukra sem történt pénzkifizetés, így sajnos azt sem tudhatjuk meg, pontosan kik és hányan laktak a várban.

Noha nem volt tisztviselő feltétlen említést érdemel a nagymodrói iskolamester. Csak egyszer, 1639-ben említik forrásaink, amikor (mint latinul írni jól tudó) részt vett a Csáky István osztályrészéül jutott birtok összeírásában. Nem tudjuk kinek az alkalmazottja volt, azt sem, hogy egyházi személy volt-e. Mivel a faluban nemesi családok nem éltek, kolostor és egyéb egyházi intézmény nem volt, elképzelhető, hogy a jobbágyok gyerekeit tanította írni-olvasni.

Életkép a XVII. századból: a hatalmaskodó várnagy

A tisztviselői szervezet működését, visszaágait jól példázza egy XVII. századi per, amelyben a hatalmával visszaélő kegyetlen prefektust idézték a vármegye ítélőszéke elé.

1664. október 13-án különös eseményre készült Temetvény várában Gosztonyi Miklós, Nyitra vármegye alispánja, Kürthy Miklós szolgabíró és Check János vármegyei esküdt ülnök, Csáky István a birtok egy részének földesura, és még majd' félszáz megidézett ember a birtok különböző státuszú és illetékességű népei közül. Azért gyűltek egybe, hogy kivizsgálják a birtokigazgató várnagy, Győri Mihály hatalmaskodásait és visszaéléseit.¹⁵⁰

150 MOL P 71 Csáky cs. lt. No. 13.

Az első vádpont ellene az volt, hogy az Érsekújvár eleste után a török portya elől menekülő jobbágyoktól pénzt szedett, mindenkitől legalább fél tallért. Ha jószággal együtt menekültek, abból is vett el. Az így befolyt pénzt és egyéb javakat saját magáénak tekintette. Mi több a zavaros időszakban a falubeliek nyájait elhajtotta, azzal, hogy a várba, biztos helyre viszi őket, de a veszély elmúltával csak pénzért akarta visszaadni. Az is előfordult, hogy a jobbágyok jószágait vágatta le maga és a várnép számára eleségül.

Nemcsak a jobbágyokkal szemben hatalmaskodott a várnagy, hanem a portékáikkal utazó nemesekkel is. Fejérvári István ládáját nemcsak elkobozta, hanem fel is nyitotta, ami a korszakban a magántulajdonnak legdurvább megsértését jelentette, hiszen a láda a személyes dolgoknak és az értékeknek tárolóhelye volt. Ennek kiszabadításáért Csery Ádám, Temetvény következő várnagya fáradozott, „*s ugian osztan itt az én kezem alatt hatta azon Ladat. egiéb irant, ha ugia(n) keminen nem fogtam volna dolghott, talan el is vitte volna maghanal azo(n) Ladat.*”¹⁵¹

Mednyánszki Istvánnak volt egy ládája a temetvényi várban. Egyszer eljött érte, hogy elvigye. Már a kapun kívül járt, mikor utána vágatott a várnagy, lerángatta szekereéről, és csak szalonna, liszt, brindza,¹⁵² piritott hús, ecet és egyéb eleségek adása fejében engedte tovább, aki ez ellen utólag levélben is protestált, azzal fenyegetve, hogy „*ha kell a palatinus urunkat is meg találja.*”

Többször is szedett Győri Mihály restanciákat nem csak a cenzusból és az egyéb szolgáltatásokból, hanem a kocsmá díjából is. Valószínűleg több sör kimérésére ösztönözte a kocsmárosait, mint ez korábban szokásban volt.

A darabontok fizetésével kapcsolatos visszaéléseiről már az imént szoltam. Nemcsak a jobbágysorba tartozók járandóságait nem fizette ki, hanem senkiét. Még a darabontok tizedesének, aki kisnemes volt, is jelentős összeggel maradt adósa. Ezzel természetesen magát a földesurat károsította még, mivel a kincstárból az erre szánt összeget kivette.

Az éléskamra elméletileg a tisztartó felügyelete alá tartozott. Győri Mihály azonban a sajátjának tekintett minden ott található élelmiszert, azokat is, amelyeket a jobbágyok a jobbágyi kötelezettségeik szerint szolgáltatottak be. Természetes, hogy mindez a földesurat illette, aki a vár népének élelmezésére fordította, a tisztartót bízva meg beosztásával és a konyhára való kiadásával. A valóságban azonban a várnagy, megfélemlítve a tisztartót a saját magáénak tekintett minden várban fellelhető élelmiszert. Így esett, hogy várnagyságának ideje alatt elfogyott az úr

151 Uo. fol. 26.

152 Juhtúró.

éléstárából 1-1 mázsa¹⁵³ tehén és juhsajt, 80 icce vaj és 30 icce olvasztott vaj és 60 icce présvaj. Ami megmaradt volna a vajból, azt Győri Mihály elvitte magával Nyitrára, ahol feltehetőleg saját birtokai voltak. A kertész által hozott 1 zsák sáfrány is elsorvadt, ami megmaradt azt is Győri Mihály kezéhez került, s eltűnt. A hegyvámként beszedett 13 hordó borból mindössze hármat méretett ki a falusi korcsmákban, a többit ő maga és környezete itta meg, ezáltal jelentős bevételtől fosztva meg a Csáky családot. Hogy visszaéléseit tetézzé, Győri Mihály magához vette Hanczok Mihály nyitrai nemes egész háztartásával együtt, és másokat is, akiket ő tartott el a várban, természetesen a földesúr számlájára.

Nemcsak a földesúr éléskamráját használta saját hasznára, hanem a munkaerejét is. A jobbágyokat aratáskor Nyitrán robotoltatta heteken át, aminek következtében nemhogy a saját munkájukkal elmaradtak, hanem a földesúr dolgával is. Olyannyira, hogy a moravánkai majorban kinn maradt a gabona a mezőn, amiből 300 mérő búza és árpa elégett. A vidéket dúló török közeledtének hírére a moravánkai kastély felszerelésének és kincsének felhordását elhanyagolta, ami így a török seregek martaléka lett, ezzel is kárt okozva dominusának.

Több tanú is hivatkozik a tiszttartónál lévő dietariumra, melyben a birtok minden lényeges eseményét, az érkezett vendégeket, a majorságban termett terményeket, a parasztoktól befolyt pénzt, terményeket, ajándékot, és még sok minden egyebet feljegyezték, valószínűleg a későbbi elszámolás céljából. Sajnos ez az igen értékes forrás nem került elő.

A legsúlyosabb bünténye a prefectusnak nem anyagi természetű volt. Adamóci plébános látogatta meg egyszer a várban, hogy panaszt tegyen a visszaélések ellen. Szó szót követett, s mikor a pap távozóban volt, a várnagy a darabontjaival utána ment, és úgy megverték, hogy később belehalt sérüléseibe.

Prebendárius földesúri alkalmazottak

Már a XVII. század elején is voltak olyan szolgálattevők a birtokon, akik tevékenységükért valamiféle fizetséget, vagy adókedvezményt kaptak. Elsősorban a kocsmárosok voltak ilyenek, aki jobbágyok voltak ugyan, de nem kocsmabérlők, hanem a földesúr borát árulták, és a jövedelmet teljes egészében neki is adták. A serföző is, hozzájuk hasonlóan az úr árpájából és komlójából főzte a sört a földesúr

153 Centenarius, súlymérték, a mázsa latin megfelelője. Az 1655. évi törvény országos mértéknek a pozsonyit rendeli el. 1 pozsonyi mázsa = 100 pozsonyi font = 55,8 kg. *Bogdán*, 1991. 457–458. p.

számára, amiért némi gabona ütötte a markát. A pöstyéni molnárok ellenben bérlők voltak, meghatározott évi pénzbeli bérleti díjjal, csakúgy mint az uradalmi kőfejtő, Lapidica György.

A harmincas évekből származó urbárium annyiban segít árnyalni a képet, hogy felsorolja az erdőóvokat, a bodnárokat, az uraság jószágait legeltető pásztorokat, akik maguk jobbágyok voltak, de tevékenységükért a robot alól fel voltak mentve. Ugyanez volt érvényes a vámszedőre is, aki Hradeken lakott. Sőt ekkor még a birtok officialisa is jobbágy volt, aki ezért szintén robotmentességet élvezett.

A Thurzó család kihalásával a helyzet úgy változott, hogy minden birtokos családnak saját korcsmárosa lett, mivel a megadott időszakban mindegyik földesúr maga akart hasznot húzni jobbágyai itatásából. Nem tudjuk mióta létezett kert a birtokon, de forrásainkban a kertész először csak 1664-ben bukkan fel. Ugyanezkor találkozunk először a kismodrói veremőrrel, aki az uraság ott tárolt gabonáját őrizte, és ezért 100 mérőnként 2 mérő gabonát kapott. A majorosné, a vár kapusa, és a darabontok egy része szintén a jobbágyok közül kerültek ki.

A pöstyéni híd a birtok területén kívül esett, ezért a Thurzó család birtokait öröklő családok a hasznából nem részesedtek. Volt azonban egy rév a birtok területén is, Kismodrónál. A rév használatáért minden egész jobbágytelek-tulajdonos egy mérő búzát adott, felét a révérsznek, felét a földesúrnak. ezenkívül a révész a provisornak adni tartozott 40 dénárt.

Mészáros Hradeken és Kismodrón volt, ők bérelték ezt a haszonvételt, amiért meghatározott mennyiségű pecsenyehúst kellett adniuk a vár konyhájára.

A falusi bírót, mint másutt is az országban a földesúr, vagy annak helyi képviselői jelölték ki. Mandátuma egy évre szólt, ami alatt teljes földesúri adómentességet (a tized és a dika alól természetesen nem) élvezett, de köteles volt a tized- és dikaszedőt mindenben ellátni és segíteni, valamint az urbárium adatainak összegyűjtésében közreműködni. Az egy év letelte után ismét szolgálatokra kötelezett volt. A temetvényi birtok falvai közül egyedül Ducónak nem volt saját bírója.

A birtok haszna

Mindkét számadás végeredménye nagyjából „nullszaldós”. Ezt azonban csak a látogatás mutatja így. Ugyanis ha megvizsgáljuk mindkettő kiadásait, akkor olyan komoly összegű tételeket találunk, melyek gyakorlatilag nyereségnek tekinthetők, csak hogy a haszon nem a birtok gazdálkodásában jelentkezett, hanem a kamarában.

Az 1601/02-es időszak folyamán összesen 400 forintot adtak át a Magyar Kamara pénztárosának.¹⁵⁴ Ez a pénzkivonás az összes bevétel 64,4%-át jelentette! Ez azonban a feudális gazdálkodási rendszerből fakadóan semmiféle komoly káros hatással nem járt a birtokra nézve. Hiszen nem is nagyon lehetett volna hogyan visszaforgatni a jövedelmet a gazdaságba. És, lévén hogy az uradalom nem piacra termelő profitorientált tőkés gazdaság volt, ennek lehetősége fel sem merült.

Az 1636/37-es esztendőben készpénzben jóval kevesebb, csupán 96 forint 35 dénár folyt be a Kamarára, ami az összbevételnek csupán 19%-a volt. De ha ehhez hozzá számítjuk a természetben átutalt 200 mérő búzát, 140 mérő árpát és 140 mérő zabot, akkor azt kapjuk, hogy nagyjából a befolyt jövedelem 1/3-a volt a Kamara tiszta haszna. A terményátutalás a század elején úgy jelentkezett, hogy a gabonafelteleget eladva, annak nyereségét pénzben utalták át a kamarának. A XVII. század harmincas éveiben a kamarának gabonára volt szüksége a hadsereg élelmezéséhez, és talán a kedvezőtlen értékesítési lehetőségek miatt, a piac közvetítő szerepét kiiktatták.

A birtok népei

Falusi népesség típusai

A birtok népességének gerincét természetesen a jobbágyok alkották. Az átlagos teleknagyság a XVII. század első harmadában 0,52 jobbágytelek volt, azaz az egész birtokot tekintve ennyi jutott egy jobbágy családra. Ez nagyjából megfelel az országos átlagnak. Ami még jellemző, hogy Temetvényben ez igen kis szórással¹⁵⁵ jött ki, tehát a gazdák elenyésző részének volt fél teleknél kisebb, vagy nagyobb úrbéri földje. Legjobban a még viszonylag friss irtvány, Újlehota lakosai álltak, akiknek kétharmada még egész telken gazdálkodhatott.

A zselléreknek két típusát lehet elkülöníteni. Az egyik csupán házzal rendelkezett sem úrbéres, sem úrbéri rendszeren kívüli földet nem művelt, és dézsmaként is csak a 12 dénáros kereszténypénzt fizette. Igásállata, amivel földet művelhetett volna, nem volt, a földesúrnak is gyalog robotolt. Ezzel szemben a zsellérek másik

¹⁵⁴ *Perceptor proventuum.*

¹⁵⁵ A szórás egy adatsor tagoltságát mutatja meg, azaz hogy az átlagtól mennyire térnek el az adatbázis adatai. Esztünkben 0,57 a szórás, ami igen kicsi, majdnem megegyezik az átlaggal. Ez azt jelenti, hogy a birtok igen homogén, a jobbágyok kis részének van fél teleknél nagyobb vagy kisebb úrbéres birtoka.

csoportja vagy egy üresen álló jobbágytelken gazdálkodott, vagy irtásföldje, szőlője, azaz egyszóval nem úrbéres területe volt. Ezután természetesen robotolt (általában ökörrel vagy lóval), fizette a járadékot a földesúrnak, és a tizedet (korszakunkban) a Kamarának. A század első harmadában még a földbirtokkal rendelkezők, az évszázad vége felé viszont már a nincstelenek aránya nagyobb a zsellérek között. A század végére jelentősen megszorodó nincstelen zsellérek jobbára a majorságokban találtak munkát.

A kereszténypénzt fizető zsellérek közé számították az urasági pástort is, aki szolgálataiért egy robotmentes házhelyet kapott, de művelni való földterülete nem volt. Ő természetesen a földesúr nyáját őrizet. Majdnem minden faluban volt ilyen.

Az Érsekújvár elestéhez kapcsolódó török portya a tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint emberéletet alig követelt, mivel a parasztok a várban, vagy az erdők mélyén menedéket találtak maguknak. Jószágaik azonban, melyek a váron kívül rekedtek elvesztek, így hirtelen megnőhetett az ígás állat nélküli, ezért telkének legalább egy részét megművelni nem tudó szegényparasztok száma, akikből hamarosan zsellérek lettek. Őket sújtotta a várnagy kegyetlensége is, aki a várba menekített jószágait vagy saját fogyasztásra levágatta, vagy egyszerűen nem adta vissza a parasztoknak.

1636-ban a birtokon csak egy szabad család élt, az újléhotai Pokog família, akik azonban úrbéres földön gazdálkodtak, amiért semmiféle szolgáltatással nem tartoztak, de dézsmát fizettek. Arra nincs sehol utalás, hogy ők nemesek lettek volna, ellenben saját malmuk volt. Talán egy múltbéli szolgálat jutalmaképp kapták a birtokot és a malom működtetésének jogát. Szabadságukat és malmukat a század végéig megőrizték.

Demográfiai jellemzők

Az 1636-os és 1668-as urbárium és több dézsmajegyzék alapján megállapítható a birtok falvaiban élő családok száma, amiből meg tudjuk becsülni mennyien élhettek a birtokon. Ezeknek a forrásoknak a legnagyobb részével az a probléma, hogy csak a háztartásokat, illetve a családfőket veszi számba, így az abszolút népességszámot csak úgy tudjuk meghatározni, hogy megállapítunk egy átlagos szorzószámot, ami azt fejezi ki, hogy hányan éltek egy átlagos háztartásban (családban), és azzal beszorozzuk a háztartások ill. a családfők számát. A XVII. században több

uradalom családi viszonyait megvizsgálva, az általános vélekedés szerint átlagosan kb. 5 személy élt egy családban.¹⁵⁶

Általános vélekedés, hogy a háborús pusztítások, különösen a tizenöt éves háború következtében megtört a XVI. századi nyugalmi időszakokat jellemző lassú népességnövekedés, és a XVII. század a magyarországi demográfia szempontjából a hullámvölgy, vagy legalábbis a népességszám stagnálásának időszaka volt.¹⁵⁷ Ez nemcsak Magyarországra, hanem Európa nagy részére kiterjedő folyamat volt. A népesség stagnálása, vagy esetleges csökkenése nem azt jelenti, hogy az egész évszázad alatt a születési és a halálozási mutatók állandóak voltak, hanem egy kisebb demográfiai ciklus eredményét látjuk, ha a század két végpontjának népességét összevetjük.

A demográfia eme ciklusos természetének szép példáját láthatjuk, ha megnézzük a temetvényi birtok népességének alakulását. A népesedési viszonyok tárgyalásánál a jobbagycsaládok számának változását vizsgáltam, a zselléreket nem. Ennek legfőbb oka az, hogy a dézsmajegyzekek nagy része nem tünteti fel a kereszténypénzt fizető zselléreket, így nem tudhatjuk meg azt sem, hányan lehettek. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem élt zsellér a faluban, hanem azt, hogy a beszedett készpénzt rögvest ki is fizették a bírónak ill. az egyéb kiadásokra, ezért fel sem vették a jegyzékbe.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt az 1598-as rovásadó jegyzéke, amely az 1598. évi 3. törvénycikknek¹⁵⁸ megfelelően nem portákat, hanem házakat jegyzett fel. Ezt összevetve a szintén házakat összeíró 1600-ból és 1601-ből származó dikajegyzékekkel képet kaphatunk arról, hogy az 1599. évi török-dúlás mekkora pusztítást végzett a birtokon. Csupán három falu van (Hradek, Ducó, Újlehotá), ahol 1600-ban 1/4-del illetve 1/3-dal kevesebb házat jegyeztek fel a két évvel korábbihoz képest. A többi településen a XVII. század elején a birtokon megfigyelt évi átlagosan 10% ház(tartás) csökkenést tapasztaljuk. Mi több, van két település (Ólehotá és Nagymodró), ahol semmiféle csökkenés sem volt. A helyzetet bonyolítja, hogy a legnagyobb pusztítást elszenvedett Újlehotá van a legvédehetőbb helyen, szinte a Kisinóc-hegység közepén. A két teljesen sértetlenül megmaradt falu viszont a Vág-völgye felől Újlehotára tartó egyetlen út mentén fekszik, tehát onnan semmiképpen nem érhetett csapás a települést. Újlehotára legfeljebb a Nyitrai-medencéből, Tapolcsány vára felől leselkedhetett veszély, s úgy

156 *Bakács*, 1963. 123–124. p.

157 *Zimányi*, 1985. II. 937–938. p.

158 *Bakács*, 1957. 53. p.

tűnik még a sűrű erdő sem volt elég ennek elhárítására. Mindez csak feltételezés, valójában nem tudjuk, hogy Ibrahim pasa hadjárata mekkora kárt okozott.

A XVII. század első éveiben lassú, de folyamatos csökkenését tapasztaljuk mind a dézsma-, mind a rovásadó jegyzékekben összeírt személyeknek illetve portáknak. A dika nem feltétlenül fejezi ki a népességszám változását, mert néhány év múlva, 1607-ben már legfeljebb 3 adóegységet számolnak még a legnagyobb falvakra is, tehát ez esetben a portaszámításra való visszatéréssel állunk szemben. A XVII. század első felében országosan általában négy jobbágycsaládot tekintettek egy portának, Nyitra megyében azonban csak akkor alkalmazták ezt a képletet, ha a jobbágyoknak legalább két-két lóva volt.¹⁵⁹ Mivel nem áll rendelkezésünkre elegendő részletességű forrás (például urbárium) a század elejéről, ezért a portákat jobbágycsaládokká átváltani nem tudjuk. Az eredetileg az egyház számára rendelt, de korszakunkban folyamatosan a Kamara által bérelt tizedfizetések összeírásai már sokkal realisabb képet festenek a birtok népesedési viszonyairól. Ezekből egyértelműen kitűnik, hogy a század első felében kissé csökkent az adózó családfők létszáma. Részletes források híján pontos okát e csökkenő tendenciának megmondani nem lehet.

Ha azonban hosszabb időszakot tanulmányozunk, megcáfolhatjuk az imént leírt folyamatot, ugyanis azt látjuk, hogy 1636-ra a birtok jobbágycsaládainak száma megnőtt, megközelítve az 1598-as szintet. Annak ellenére történt ez így, hogy Bocskai, majd Bethlen hadjáratai következtében ez a vidék is hadszíntérré vált, ha rövid időre is. Még a Bethlen Gábor hadjáratát követő Nyitra megyei pestisjárvány sem tudta ezt a folyamatot megállítani. Sajnos a század közepéről semmiféle használható összeírás nem maradt fenn, így a következő időpont, amikor a települések népességét meg tudjuk határozni, az Érsekújvár elestét követő időket jelenti.

Abban az igen szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy évtizeden belül háromféle összeírás is rendelkezésre áll: egy török defter, melyet 1664 végén jegyeztek le. 1668-as urbárium és egy 1672-ben készült tizedjegyzék. Ezek (kiegészítve az 1684-es urbárium egy töredékével) lehetővé teszik a falvak háztartásaiba való betekintést. A török defterdárók összeírták minden fejadóköteles, azaz felnőtt férfit, megjelölve, hogy melyik háztartásban élnek.¹⁶⁰ Ez alapján a falvakat három kategóriába lehet sorolni: Kismodrón, Lúkán és Hubinán átlagosan 1,7–2,04 felnőtt férfi jut egy háztartásra. Ez jelenthetett nem házas fiútestvért, nem házas felnőtt gyereket, de olyan fiút is, aki családalapítás után is a szülő házban maradt akár kényszerből, akár önszántából.

¹⁵⁹ Bakács, 1957. 62. p. skk.

¹⁶⁰ A török deftert kiadta: Blaskovics, 1993.

Ez a három falu relatíve igen túlnépesedett volt, különösen Hubina, ahol több mint két család élt egy jobbágytelken. Ez, családonként 1-2 fiúgyerekekkel számolva a ténylegesen művelt terület elaprózódását és a népesség elszegényedését vonta maga után. Lúka, Hradek és Nagymodró a maga 1,4 körüli értékével ennek a túlnépesedési folyamatnak még egy korábbi fázisát képviseli. A birtok falvai közül egyedül Kismodró volt az, ahol a népesség száma megfelelt az eredeti telki állománynak, mert csupán minden ötödik háztartásban lakott két család, ami még bőven belefér a szülői gazdaságot családosan is a szülőknél lakó fiúgyerek kategóriába.

Az urbáriumot követően mindössze négy évvel később felvett tizedösszeírás már jóval nagyobb népességet tükröz, egyes falvak esetében (például Hradek, Ólehota, Huorka) ez eléri az 1636-os urbáriumban szereplő családok számát, a települések nagy részében meg is haladja azt. Ez annak ellenére igaz, hogy a tizedet minden olyan férfitől vagy özvegytől beszedték, akinek valamilyen terület volt a nevében, míg a rovásadót a családok egyben fizették, tehát a dézsmajegyzékekben szükségszerűen több ember neve szerepel. azonban 1672-ben szinte minden faluban több dézsmafizető volt, mint az évszázad legelső három évében, tehát a XVII. század folyamán mindenképpen volt egy nagyon lassú népességnövekedés, amely csak ilyen hosszú idő alatt érezte hatását. Hubina és Ólehota falvak esetében a magyar és török összeírások még 1598-hoz képest is abszolút népességszám-növekedést mutatnak. Ez a növekedés túlnépesedést okozott, ami többek között az urbárium és a négy évvel későbbi dézsmajegyzék adatainak különbségét is magyarázza. Azt sejtethetjük, hogy a század második felében jelentősen megnőtt a telkiállományon kívüli földek használatának aránya a jobbágyok körében, elsősorban a túlnépesedés miatt, melynek tünetei 1672-ben már kezdtek újra jelentkezni. A túlnépesedés egyik leglátványosabb következménye a telekaprozódás volt, mely a földmértékekben is megnyilvánult. Az 1668-ban készült urbáriumban már nem *sessio* a mérték, hanem *quarta*, mely eredeti értelemben a jobbágytelek negyede volt.¹⁶¹ Nem valószínű, mert semmi nem utal rá, hogy ily hirtelen az egy családra jutó földtulajdon töredékére csökkent, de a mértékváltozás mögött mindenképpen a jobbágytelek (lehet, hogy más Csáky birtokokkal összevetve) abszolúte kicsiny voltát kereshetjük.

161 *Quarta*: földmérték, magyar neve fertály. Mint neve is mutatja a földterület elaprózódása hívta életre. A belső telkenél ill. a szőlőnél használatos mértérendszer része, 1/4 telket ill. 2 oktált jelentett. A területaprózódás során a korábbi negyedből egész lett, és ez osztódott további részekre. Metrikus rendszerben nagysága nehezen határozható meg, 1745-ben Kiskunfélegyházán 30 holdat, azaz 17,25 hektárt jelentett. *Bogdán*, 1990. 270–272. p.

Az 1668. évi urbárium adatai nemcsak a négy évvel későbbi dézsmajegyzékkel, de a három évvel korábbi török adóösszeírásnál is jóval kevesebb népességre utalnak. Erre két magyarázat adható. Az egyik szerint (mely az én véleményemmel is egybeesik) az urbárium nem teljes, mivel úgy tűnik, hogy csak Csáky István birtokrészéről készült, mikor azt testvérének, Csáky Ferencnek átadta. A másik lehetséges indoklás a török defter pontosságát vonja kétségbe, feltételezve azt, hogy nem a helyszínen készült, és ezért a kirendelt esküdtek kevesebbet vallottak be. A török forrás felhasználhatósága mellett szól, hogy ugyanúgy tartalmazza a lakosok neveit, mint az urbárium, de a Csáky-összeírásnál jóval több lakost említ meg.

Ha a XVII. század elején valóban lassú népességnövekedés volt is, a Thurzó család kihalásakor összeírt 182 család egy falu népességével kevesebb az 1598-ban összeírtánál. Tovább figyelve a XVII. századi úrbéri összeírásokat, egy nemzedék múlva, 1668-ban már csak 117 élt a birtokon, ám ez utóbbi adat, mint láttuk kissé bizonytalan. (Mindhárom adat Moraván és Huorka nélkül értendő.) A XVII. század demográfiai viszonyainak vizsgálatához hozzá tartozik, hogy 1598-ban már a birtok népessége véleményem szerint megközelítette a terület eltartóképességének határát. Ennélfogva a rákövetkező időszak ingadozása egyfajta természetes kiegyenlítődsi folyamatként is értelmezhető. Az egész birtokot tekintve a XVII. századot a népesség csökkenésének ciklusa jellemezte.

Hubina falu népességének fejlődéstörténete jól szemlélteti a századra oly jellemző hullámzást. (A táblázat az összeírt családok számát mutatja.)

1598 (dika)	1601 (dika)	1636 (urb.)	1665 (deft.)
34	29	37 + 5 zsellér	45

Az itt kapott kép annyiban eltér a birtok egészére érvényes trendtől, hogy már 1636-ban több jobbágycsalád élt itt, mint 1598-ban. A falu legnépesebb időszaka pedig a XVII. század utolsó harmada volt. Tehát itt a század folyamán abszolút mértékben is népességnövekedést tapasztalunk, amit itt is ugyanúgy megtörttek a háborús pusztítások, mint máshol, hiszen a Vág-völgyétől nem túl messze fekvő kis zsákfalu nincs semmivel sem védettebb helyzetben, mint a birtok többi része.

Néhány esetben az urbárium összeírói igen körültekintő és alapos munkát végeztek, úgy, hogy nem csak a parasztok által használt földterületeket jegyezték fel, hanem bővebb nyilvántartást vezettek a jobbágyok vagyonáról (ezalatt elsősorban az állatokat kell érteni) és családjáról. Ez utóbbi azt jelenti, hogy feljegyezték, hogy kinek hány fia van (néha még a korukat is), illetve azt, ha valaki a testvérével közös jobbágytelken élt. Noha még ez a forrás sem fogható az anyakönyvekhez,

ami amiből azonban hírmondó is alig maradt fenn a 18. század előtről. De már ez a részletes urbárium is a korábban említett módszernél sokkal alaposabb vizsgálókat tesz lehetővé, mert ezen keresztül betekintést nyerhetünk egy falunak a demográfiai folyamataiba. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a temetvényi birtok egyik falujáról, Nagymodróról is készült egy ilyen összeírás 1684-ben, mikor Csáky István birtokait konfiskálták, ami ugyan az egész birtoknak csak töredéke, de mégis közelebb visz minket a valós viszonyok meghatározásában.

<i>Franciscus Beniak, 4 ló, 20 juh, 4 méhkaptár</i>	<i>1/2 quarta</i>
<i>Joannes Kraiczovicz, fiai András és György, 2 ökre 2 tehene, 5 juha és</i>	<i>1/2 q van</i>
<i>Jannes és Andreas Movansky fia: András</i>	<i>1/2 q</i>
<i>Georgius Laczovich fiai: Nicolaus és Mattias, 2 ökre van</i>	<i>1/2 q</i>
<i>Georgius Pauloviech egy fia 2 lova, 4 tehene, 4 méhkaptára van</i>	<i>1/2 q</i>
<i>Michael Laczó fia: Johannes, 1 tehene van</i>	<i>1/2 q</i>
<i>Adamus Zernak testvére: Franciscus, 4 ökör, 1tehen, 15 juh és kecske</i>	<i>1/2 q</i>
<i>Stephanus et Martinus Zahon fiaik: Johannes, Andreas és Martinus,</i>	<i>1/2 q</i>
<i>2 ökrük, 1 tehenük, 15 juhuk és kecskéjük van</i>	
<i>Andreas Valach fia: Johannes 2 ökre és kb. 20 kecskéje van</i>	<i>1/4 q¹⁶²</i>

Ebben kilenc jobbágytelek szerepel, amelyek 1/3-án két család élt. Illetve elképzelhető, hogy az egyedülálló fiútestvér élt egy telken és egy háztartásban a családos fivérével. Ha ez így volna, azt jelentené, hogy a nemzőképes férfiak 1/3-a nem házas, tehát nem hoz létre utódokat, ami egy közösség népességének szükségszerű csökkenését okozza. Kis mintánkat megvizsgálva kiderül, hogy 12 felnőtt férfire 12 fiúgyerek jut. Ha feltételezzük azt, hogy kb. ugyanannyi leánygyerek születik, mint fiú, és legalább annyi asszony (feleség ill. nagymama) él a faluban, mint férfi, akkor megállapíthatjuk, hogy a XVII. század végi Nagymodró természetes szaporodása éppen a határmezsgyéjén volt annak, hogy szinten tudja tartani a falu népességét. Tehát népességnövekedés ebben a kis közösségben nem volt sőt enyhe csökkenő tendenciát észlelhetünk.

Nemzetiségi viszonyok

A középkorban Pöstyéntől kicsit délre húzódott a magyar-szlovák nyelvhatár, tehát Temetvény vára és a hozzátartozó birtok már éppen a szláv többségű területen terült el. Jól mutatja ezt a terület névrajza is, hiszen csak egy falunak (Réte, ami szlovákul Lúka) és a várnak van magyar eredetű neve. A dűlőnevek között sincsen olyan, ami magyar töből eredeztethető. A kora újkorban a szláv népesség délre nyomulása folytatódott. A közvetlenül Érsekújvár eleste után készült török adóösszeírás alapján a nyelvhatár már Galgóc térségében, azaz a középkorinál 30 kilométerrel délre állapítható meg.¹⁶³ Ezt a képet erősíti meg a birtokról készült úrbéri- és dézsma-összeírások névanyaga is. A szláv tengerben falvanként csak alig egy-két magyarnak vélhető családnév tűnik fel mint például Sebő, Kiszely, Albert, Maczko, Varga, Lukác, Bayza. A bibliai nevekből képzett családneveket (például Ábrahám, Simon) vitathatónak vettem, de mivel szláv többségű településről van szó, valószínűleg e nevek viselőinek anyanyelve is szláv volt.¹⁶⁴ Szintúgy Szabó István szellemében jártam el a vitatható családnévek (például Kovác, Balázs, Quinta) esetében, szlávnak tekintve őket, mivel szláv településen éltek. Moravánon élt egy Rác nevű család, mely nevéből következően Szerbiából származhatott (talán a török elől menekült), de mivel nevük magyar alakot viselt, magyarnak tekinthetők. A birtok falvai közül a legtöbb magyar jobbágycsalád Moravánon élt, a század elején 6, a század végén 4. Egyáltalán nem élt magyar család Ólehotán, Újlehotán, és ami kissé különös, a XVI. század közepéig még egyedülálló módon a magyar nevére szereplő Lukán. A többi faluban az egy-két magyar család, mely a század elején élt, a század végén is kimutatható. A birtokon használt nyelv, lévén a tisztviselők magyar nemzetiségűek, a magyar volt, amit a jobbágyok egy része is beszélt, mert magyarul tanúskodtak 1664-ben Győri Mihály perében. A magyaroknál néhány esetben láthatók az elszlávosodás jelei, ami a megváltozott névalakokból (például Racsov, Benkovicz, Ferencovecz) tűnik ki. Elképzelhető, hogy ez a névmódosulás csak a szláv többség által a magyarokra ragasztott ragadványnév, valószínűbb azonban, hogy ezek az emberek el is szlávosodtak.¹⁶⁵

¹⁶³ Dávid, 1993.

¹⁶⁴ Szabó, 1992.

¹⁶⁵ Dávid Zoltán már idézett cikkében megerősíti, hogy a szórványmagyarság körében jelentős asszimilációs veszteség volt már a kora újkorban is.

Újlehotán a telepesek között volt néhány Schuster (Schuchter) nevű család, akik minden bizonnyal német telepesek lehettek. Más német a birtokon nem élt a XVII. században.

A Walach, Valachouecz személynevek arról árulkodnak, hogy vlach pásztorok a temetvényi hegyekben is éltek. Minden bizonnyal szláv nemzetiségűek voltak ők is, a vlach név csupán foglalkozásukra, és különleges jogállású utal. A Temetvényhez tartozó birtokon mindkét státuszú vlach pásztorok voltak. A egyik, aki bizonyos bérért (valamennyi túró, sajt, bárány beszolgáltatása) kapta a földesúrtól (vagy esetleg ő maga irtotta) a területet, amin legeltetett. Voltak azonban olyanok is, akik a földesúr nyáját őrizték, megfelelő fizetségért cserébe. A fizetség alatt elsősorban nem pénzbeli juttatásra kell gondolnunk, hanem természetbenire. Például arra, hogy a birtok egyik falvában (Hradeken) szolgáltatásmentes zsellérházhelyet kaptak. A dézsmajegyzékekben nem találkozunk a vlachok mentességével, azért, mert a szórványban élő néhány vlach pásztor nem tudta megőrizni kiváltságait, elentétben az egy tömbben élő társaival (például Északkelet-Magyarországon).¹⁶⁶

Morwanszky, Morawensky családnevek előfordulása (például 1603-ban Huorkán) birtokon belüli migrációra utal, megjelölve a származási helyet.

A parasztnéesség vagyoni differenciálódása

A birtok falvai általában véve hasonló természeti körülmények között feküdtek, legfeljebb a határ nagysága jelenthetett némi különbséget közöttük, valamint az, hogy a két Lehota a hegység belsejében helyezkedik el, ahol a gabonatermesztésre kedvezőtlenebbek, legeltetésre ellenben megfelelőbbek az adottságok.

A vagyoni különbségeket leginkább a tizedjegyzékek segítségével határozhatjuk meg, mivel tizedet minden földterület után (akár része volt az úrbéres telekállománynak, akár nem) fizetni kellett. Két, a birtok összes települését tartalmazó jegyzék segítségével megpróbálom összehasonlítani a század eleji (1601) és a századvégi (1672) állapotot a gabonatermelés tekintetében. A bor-, méz, és báránytizedről sajnos nem maradt fenn elégséges adat. A beszolgáltatott tized alapján meg lehet becsülni a termett mennyiség egészét, ám a tizes szorzó alkalmazása sok esetben csalóka lehet. Ha ugyanis a földesúr a tizedszedőt megelőzve szedte be a kilen-

¹⁶⁶ *Ila*, 1976. 293–296. p.

cedet vagy az aconaliát,¹⁶⁷ a jobbágy csak a megmaradt termésének tizedét fizette be (ami az össztermésnek legfeljebb 9%-a volt). Azokon a területeken, ahol a földesúr kilencedet szedett, a befizetett dézsma értékét 11,25-tel szorozva megkaphatjuk a jobbágy össztermésének mennyiségét.¹⁶⁸ Ott azonban, ahol aconalia-rendszer volt, ez már jóval bonyolultabb számításokat igényel. Mivel a társadalmi különbségek megállapításához elegendő az egész birtok által ugyanolyan módon befizetett dézsma mennyisége, az egyszerűség kedvéért én is ezzel dolgoztam.

Korszakunkban a tizedet a Magyar Kamara bérelte, és valószínűleg az Érsekújvárott, illetve később a Lipótváron állomásozó hadsereg élelmezésére fordította. A tized szedésében a decimator(ok)nak a falu bírása segédkezett, akinek minden költségét megtérítették, csakúgy, mint a beszedett gabonát fuvarozó és asztagba rakó jobbágyokét. A plébánosnak a beszedett javak 1/16-a járt. A tizedet fizetők névsorában fel szokták tüntetni, a faluban tizedköteles földdel, szőlővel rendelkező nemeseket, és más településen lakókat. A temetvényi birtok jegyzékeiben ilyenell nem találkoztam, ezért feltételezhetjük (bár lehet, hogy csak az összeírók hanyagságáról van szó), hogy mindenki helybéli lakos volt, aki tizedet fizetett.

Az évszázad első évében a dézsma¹⁶⁹ alapján a birtok falvait három csoportba lehet osztani: a legkevesebb gabonával Ó- és Újlehota rendelkezett, ahol egy adófizető átlagban 81 illetve 113 kéve¹⁷⁰ gabonát adott a Kamarának. Ólehotán lakott a birtok legszegényebb földművese (a zselléreket nem számítva), Martinus Kobylar, aki mindössze 8 kéve dézsmát tudott adni. A falu leggazdagabb embere, Adamus Merciczicky, pedig alig termelt több gabonát, mint az egész birtok jobbágyai átlagosan. Ez mutatja legjobban Ólehota kedvezőtlen adottságait: ami itt kiemelkedő terméseredmény, az az egész birtokot tekintve csak átlagos, sőt a kedvezőbb fekvésű falvakban jóval átlag alatti. Mindemelllett jelentős vagyoni különbségek is voltak a faluban, hiszen, mint láttuk a falu legtöbb és legkevesebb gabonát termelő paraszt jövedelme között 22-szeres a különbség.¹⁷¹ A relatív

167 Kilencedszedés esetén a földesúr így nagyobb bevételhez jutott, mert nem a termék kilencedik tizedét, azaz 10%-át gyűjtötte be, hanem 1/9-ét, azaz 11,25%-át.

168 N. Kiss, 1960. 100. p.

169 MOL MKA E 159 Nyitra megye 1601/7.

170 Latinul manipulus, a kepcének (*capetia*) itt 1/80-ad része. Pontosán nem lehet meghatározni, általában 2–5 marok gabonát jelentett, aminek súlya 5–17 kg-ig terjedt. *Bogdán*, 1991.

171 Egy adatsor legnagyobb és legkisebb értékének hányadosa a Range. Ez mutatja meg, hogy a leggazdagabb és a legszegényebb között hányszorosa a különbség. Az adatsor többi elemét azonban nem veszi figyelembe. *Mawdsley–Munck*, 1996. 107–109. p.

szórás¹⁷² a település esetében 61%, ami azt mutatja, hogy jelentős eltérések vannak a falu lakosai között, de ez a differencia nem nagyobb, mint a birtok egészén átlagosan (61,481%). A falu szegénységét mutatja, hogy mind arányaiban, mind abszolút számban itt élt a legtöbb nincstelen, kereszténypénzt fizető zsellér a birtokon: kilenc, miközben összesen tizenhat jobbágy fizetett dézsmát. Teljes képet csak az állatállomány nagyságának ismeretében rajzolhatnánk a faluról. A birtok leggazdagabb falva ekkor Hubina volt, ahol átlagosan az Ólehotainak háromszorosára (243 kéve) volt egy lakos termésének a tizede. A relatív szórás értéke (61,78%) szinte pontosan megegyezik Ólehota értékével a birtok átlagával. Ez azt jelenti, hogy relatíve, azaz a parasztok között egymáshoz viszonyítva itt sem voltak nagyobbak a vagyoni különbségek. A leggazdagabb jobbágy a legszegényebb jobbágy terméseredményének 14,5-szeresét tudhatta magáénak, ami ugyan arányai-ban kisebb, mint Ólehotán, valójában azonban nagyobb különbséget takar. A falu legmódosabb gazdája, Nicolaus Hanssut ugyanis 1601 nyarán 552 kéve tizedet adott (tehát hozzávetőlegesen ennek tízszeresét aratta le), ami egész Ólehota tizedének négyötöde. A temetvényi birtok leggazdagabb földművelője, Joannes Fylan, Huorka faluban lakott, és 772 kéve gabonát adózott. Ez valamennyire utal a falu jómódúságára is, de csak korlátozottan, mivel éltek olyan házas zsellérek is ott, akiknek az összes learatott gabonájuk Fylan befizetett tizedének 1/5-ét tette ki. Tehát ebben a faluban volt a legnagyobb a leggazdagabb és a legszegényebb közötti különbség, 48,25-szoros. A birtok legkiegyenlítettebb falva Kismodró volt, ahol a *range* mindössze 2,77, a relatív szórás pedig csupán 32,6%. Ez azt jelenti, hogy mind a leggazdagabb és legszegényebb, mind az átlagos vagyoni különbség ebben a faluban messze elmarad a birtok átlagától, a gazdag nem emelkedik ki annyira a többi közül, a kevésbé gazdagok pedig nem szegények.

Összehasonlítva a század hetvenes éveivel¹⁷³ legelőször az tűnik fel, hogy az egy főre jutó tized (és ezáltal a termés) drasztikusan lecsökkent. A birtokon egy tizedfizető átlagosan 31 kévét szolgáltatott be, ami a hetven évvel korábbi 164-hez képest elenyésző. Ez az elszegényedés elsősorban a túlnépesedés következménye, ami a jegyzékekből is kiderül: 1672-ben már 255 tizedköteles földdel rendelkező lakost tartottak számon, míg 1601-ben csak 193-at. A népességszaporulat következtében az egy lakosra jutó terület lecsökkent. A terméscsökkenés másik oka a

172 A szórás egy adatsor összes elemének figyelembe vételével azt mutatja meg, hogy az átlagtól átlagosan mennyivel térnek el az adatok, azaz mennyire tagolt az adatsor. A relatív szórás a szórásnak és az átlagnak a hányadosa, ami az átlagtól való eltérést az átlag százalékkában fejezi ki. Minél kisebb az értéke, annál homogénebb az adatsor.

173 MOL MKA E 159 Nyitra megye 1672/7.

jobbágyok és zsellérek kezén lévő földterület összességében való csökkenése, azaz a földesúri majorságkezdemények területének növekedése – többek között az elhagyott jobbágytelkek kisajátítása által. A falvak egymáshoz viszonyítva is nagyot változtak: A korábban leggazdagabb Hubina már a birtok átlaga alá süllyedt az I adófizetőre jutó tizedgabona mennyiségét tekintve, elsősorban azért, mert az adófizetők száma hetven év alatt megtriplázódott. Helyét a korábban is jómódú Huorka foglalta el, bár egy főre jutó 47 kévés tizedátlaga kevesebb mint negyede korábbi önmagának. Csakúgy, mint hetven évvel korábban, ekkor is ebben a faluban élt a birtok legmódosabb családfője: Martinus Filian, aki a századforduló „krózusának” leszármazottja. A család gazdagsága minden bizonnyal a nagy irtásföldről származik, mert az 1636-os urbárium szerint mindössze fél-fél jobbágytelek van a család két férfitagjának nevére. A korábban messze legszegényebb Ólehota megtartotta pozícióját, azonban három falu (Újlehota, Hradek és Nagymodró) is lecsúszott szintjére, átlagosan 17-20 kéve gabonát adózva lakosonként. A birtok legszegényebb embere, Jakobus Kral Hradeken élt, s mindössze két kéve árpát tudott adni a dézsmásnak, azaz összesen kb. 20 kéve gabonája termett.

Ami a falvakon belüli differenciálódást illeti, úgy tűnik, hogy nem történt jelentősebb változás a XVII. század folyamán. 1672-ben a birtok falvaiban a relatív szórás 65,2%, ami csaknem egybeesik a korábbi időszak értékével. Azonban a termés mennyiségének csökkenéséből fakadóan ugyanazok a különbségek sokkal élesebben jelentkeztek. Míg korábban a 30 kéve alatti tizedadás is ritkaságnak számított, most tömegével vannak olyanok, akik még 10 kévét sem tudnak adni. Csupán három faluban akadt olyan ember, aki 100 kévénél nagyobb összegben adózott, holott korábban a lakosság nagy része ezt megtehetette. Ilyen körülmények között a (zselléretket nem számítva) a szegények már valóban igen szegények, akiknek a mindennapi megélhetés is gondot jelent. Hozzájuk képest a közepes jövedelműek a termés sokszorosát takarítják be. Ezzel magyarázható, hogy a legkiegyenlítettebb jövedelem-eloszlású falu, Ducó relatív szórása (44%) is jóval magasabb a hetven évvel korábbi minimumnál, és ugyanott a *range* értéke 15,3, ami a hetvenegy évvel korábbi 3,4-nek sokszorosa.

A temetvényi birtok falvainak vagyoni differenciálódása:

	Huorka	Hradck	Lúka	Kis- modró	Nagy- modró	Hubina	Ducó	Mora- ván	Új- lchota	Ó- lchota
átlag 1601	197,4	138,7	152,2	161,7	137,8	242,6	173,5	200	112,8	81,4
range 1601	48,25	6,15	20,5	2,77	7,67	14,15	3,36	13,7	7,06	22
szórás 1601	175,2	74,66	95,93	52,7	76,7	150,1	79,9	125,7	100,8	49,34
relatív szórás 1601	89	53,8	63,03	32,59	55,62	61,78	46,04	62,85	89,4	60,6
átlag 1672	47,13	18,15	38,82	38,82	19,79	25,15	24,89	27,72	17,39	17,18
range 1672	16,75	31	23,25	11,4	12	22,4	15,34	7,5	20	14
szórás 1672	29,35	13,32	20,24	23,66	14,03	19,61	11,11	14,51	13,25	14,11
relatív szórás 1672	62,28	73,41	52,15	60,94	70,87	77,95	44,64	52,35	76,18	82,14

Összegzés

Temetvény vára tartozékaival együtt az Északnyugat-Felvidéken terül el, a Vág-folyó mentén, a Kisinóc-hegység déli vonulatainál, Pöstyéntől 3-20 kilométerre. A vár a Tatárjárás után épült, és egészen a Rákóczi-szabadságharcig folyamatosan lakták. A XVI. században Moravánon, a XVII. században Lúkán kastély is épült. A birtok jelentőségét a közelében fekvő gyógyfürdő adta meg, mely a Thurzó-korszakban a vár tartozékának is számított. A birtok már a középkorban is a magyar-szlovák nyelvhatártól észkara terült el, és a kora újkorban is csak elvétve, de találunk magyar családokat az összeírásokban. A hegységben vlach pázsztorok éltek, akik minden bizonnyal szintén szlávok voltak.

A XVII. század első éveiben a Thurzók eladósodásának köszönhetően Pöstyén mezőváros, Banka és a folyamatosan Temetvényhez tartozó Moraván Salm Waichard birtokába jutott, melynek során egy ideig a Magyar Kamara igazgatása alatt állott. Az ekkor készült számadáskönyv, a Thurzó család kihalása utáni kamarai kezeléskor készülttel kiegészítve megvilágítja a birtok gazdasági erejét és jövedelmét. A pénzbevételek legnagyobb része a földesúr időszakos borkimérési és egész éven át tartó sörmérési monopóliumból származott. Ezt egészítették ki a kisebb haszonvételek (például malmok) bérbeadásából befolyó jövedelmek. A kiadások döntő részét a birtok tisztviselőinek javadalmazása jelentette. Lévén a birtok nem túl nagy területű és népességű, a tisztviselői szervezet hierarchiája sem volt a legfejlettebb birtokokéhoz mérhető. A XVII. század folyamán a majorsági gazdálkodás térnyerésével ez a rendszer fejlődésen megy keresztül. Kisebb hivatalokat (például majorispán) jobbágyok töltöttek be. A birtok élén a várnagy állt, aki nemesi származású volt és a várban lakott. Az összes költség levonása után is a birtok mindkét része hasznot termelt, 1601/02-ben 400 forintot. 1636/37-ben ennek pénzbeli értékét pontosan meghatározni nem lehet, mivel azt nagyjából termésként használt fel a Kamara. Maga a vár kis jelentősége és mérete miatt nem játszott komoly szerepet birtokosai életében, egyedül Thurzó Szaniszló költött jelentősebb összeget a fegyverzetének korszerűsítésére.

A Thurzó család kihalása után a birtokot megosztották a négy örökös között. Így lettek a Csákyak, Fitterek, Sándorok Temetvény földesurai. A megosztott tulajdonosi szerkezet idővel tovább aprózódott. Idővel Bercsényi Miklós is szerzett egy zálogrészt a birtokból, mely emigrálásáig az övé maradt. Ennek köszönhető, hogy a vár részt vett a Rákóczi-szabadságharc utolsó végének csatározásaiban, ami pusztulását okozta. (Korábban csak két török portyát kellett kiállnia.) A XVII. század a majorsági gazdálkodás kibontakozásának kezdete a birtokon, egyre újabb és újabb földeket vonván ki a jobbágyok keze alól. Terményei az éghajlatnak és a korának megfelelőek, egyedüli különlegesség a XVII. század második harmadában a burgonya termelése, igaz kis mennyiségben, afféle kísérletként.

A felhasznált források és irodalom rövidítési jegyzéke

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Kamara Archivuma (MKA)	
E 156	Urbaria et Conscriptioes
E 158	Regesta Dicarum
E 159	Regesta Decimarum
E 196	Archivum Familiae Thurzó
E 554	Városi és Kamarai iratok

Családok, testületek, intézmények levéltárai (P)

P 71	Csáky család levéltára
P 72	Csáky család levéltára
P 74	Csáky család levéltára

Szakirodalom

- Bakács*, 1963. *Bakács István*: A török hódoltság korának népessége. In: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1963. 115–138. p.
- Bán*, 1977. *Bán Péter*: A nyugat-dunántúli Batthyány uradalmak birtokigazgatási rendszere. In: Agrártörténeti Szemle, 19. (1977) 24-71. p.
- Bán*, 1993. *Bán Péter*: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. In: Archivum Supplementum 1993. 29–42. p.
- Bártfai Szabó*, 1919. *Bártfai Szabó László*: Oklevéltár a Körösszegi és Adorjáni Csáky család történetéhez. Bp. 1919.
- Berlász*, 1936. *Berlász Jenő*: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a parasztság helyzetére. Bp., 1936. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből. 11.)

- Blaskovics*, 1993. *Blaskovics József*: Az újvári ejálet török adóösszeírásai. Pozsony, 1993.
- Bogdán*, 1990. *Bogdán István*: Magyarországi hossz-és földmértékek 1601–1874. Bp., 1990.
- Bogdán*, 1991. *Bogdán István*: Magyarországi ür-, térfogat-, súly-, és darabmértékek. Bp., 1991.
- Bulla–Mendöl*, 1999. *Bulla Béla–Mendöl Tibor*: A Kárpát-medence földrajza. Bp., 1999.²
- Csapody*, 1933. *Csapody Csaba*: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1933. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 6.)
- Dávid*, 1993. *Dávid Zoltán*: A magyar–szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejálet területén. Történeti demográfiai füzetek 13. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest (1993)
- Deák*, 1875. *Deák Farkas*: Wesselényi Anna (1584–1649) özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése. Bp., 1875.
- Diederiks*, 1995. *Diederiks, H. A.–Lindblad, J. Th.–Noordam, D. J.–Quispel, G. C.–de Vries, B. M. A.–Vries, P. H. H.*: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. Bp., 1995.
- Domanovszky*, 1979. *Domanovszky Sándor*: A majorsági gazdálkodás magyarországi történetéhez. In: - -: Gazdaság és társadalom a közép-korban. Vál., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Glatz Ferenc. Bp., 1979. 167–197. p.
- Domokos*, 1984. *Domokos György*: Adalékok a törökkori magyar tűzérség kategória- és típusproblémáihoz. In: Hadtörténelmi Közlemények 31. (1984) 1. sz. 117–150. p.
- Domokos*, 1997. *Domokos György*: A kassai királyi hadszertár fegyverzete és felszerelése a XVI–XVII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények 110. (1997) 4. sz. 667–749. p.
- Ethey*, 1936. *Ethey Gyula*: Vágvölgyi krónika. Komárno-Komárom, 1936.
- Fügedi*, 1938. *Fügedi Erik*: Nyitra megye betelepülése. Bp., 1938.

- Győrffy*, 1996. *Győrffy György*: Az Árpádá-kori Magyarország történeti földrajza. IV. köt. Bp., 1998.
- Hegyi*, 1995. *Hegyi Klára*: A török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995.
- Ila*, 1976. *Ila Bálint*: Gömör megye. I. köt. A megye története 1773-ig. Bp., 1976.
- Jármay–Bakács*, 1930. *Jármay Edit–Bakács István*: A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században. Bp., 1930. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 1.)
- Karátson*, 1998. Magyarország földje. Szerk.: Karátson Dávid. Bp. 1998. (Pannon Enciklopédia)
- Kelenik*, 1988. *Kelenik József*: A szakállas puskák a XVI. századi magyar inventáriumokban. In: Hadtörténelmi Közlemények, 101. (1988) 3. sz. 484–520. p.
- Kenyeres*, 1997. *Kenyeres István*: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a 16. században. In: Levéltári Közlemények 68. (1997) 99–142. p.
- Kis*, 1988. *Kis Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. köt. Bp., 1988.
- Komoróczy*, 1932. *Komoróczy György*: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 3.)
- Makkai*, 1957. *Makkai László*: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp.–Gödöllő, 1957.
- Makkai*, 1966. Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság korszakában. Szerk.: Makkai László. Bp., 1966.
- Maksay*, 1958. *Maksay Ferenc*: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1958.
- Maksay*, 1959. Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerk.: Maksay Ferenc. Bp., 1959.

- Maksay*, 1990. *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén. I–II. köt. Bp., 1990.
- Mawdsley–Munck*, 1996. *Mawdsley–Munck*: Számítógép a történettudományban. Bp., 1996.
- Mrva*, 1996. *Mrva, Iván*: Tak plynul cas... In: Hrádok. Bratislava, 1996. 25–62. p.
- Mrva–Slovák*, 1996. *Mrva, Iván–Slovák, Mirko*: Prírodné Pomery obce a okolia. In: Hrádok. Bratislava, 1996. 7–18. p.
- N. Kiss*, 1960. *N. Kiss István*: 16. századi dézsmajegyzékek. Bp., 1960.
- Nagy Iván* *Nagy Iván*: Magyarország nemesi családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XI. köt. Pest, 1857–1868.
- Pach*, 1993. *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI–XVII. században. Bp., 1963.
- Pálffy*, 1998. *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adatai (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Szerk.: Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. 91–187. p.
- Pinczés*, 1998. *Pinczés Zoltán*: Az Északnyugati-Felvidék gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: A Felvidék történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, 1998. 9–42. p.
- Ravasz*, 1938. *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVI–II. század első felében. Bp., 1938. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 14.)
- Rupp*, 1870. *Rupp Jakab*: Magyarország helyrajzi története. Pest, 1870.
- Sugár*, 1982. *Sugár István*: Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. In: Agrártörténeti Szemle 24. (1982) 460–521. p.
- Sváby*, 1898. *Sváby Frigyes*: A Körösszegi és Adorjáni Csákyak által egykor birtokolt várak, kastélyok, uradalmak, mezővárosok, városi házak, falvak, szőlők, puszták és részbirtokok betűsoros jegyzéke. Lőcse, 1898.

- Szabó*, 1947. *Szabó István*: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. Bp., 1947.
- Szabó*, 1948. *Szabó István*: Az uradalmi gazdálkodás és jobbágybirtok a XVI–XVII. században. In: --: Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. Bp., 1948. 159–201. p.
- Szabó*, 1994. *Szabó István*: Ugocsa megye. Bp.-Beregszász, 1994.²
- Teleki*, 1863. *Teleki József*: Hunyadiak kora Magyarországon VI. köt. Pest, 1863.
- Thaly*, 1885–1892. *Thaly Kálmán*: A Székesi gróf Bercsényi család. I–III. köt. Bp., 1885–1892.
- Tholt*, 1934. *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Bp., 1934. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéből 10.)
- Varga*, 1981. *Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp., 1981.
- Veress*, 1966. *Veress Éva*: Háztartás, telek és termelés viszonya a hegyaljai és a bodroglői jobbágyfalvakban a XVI. század derekán. In: Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Szerk.: Makkai László. Bp. 1966. 285–427. p.
- Zimányi*, 1962. *Zimányi Vera*: Der Bauerstand der Herrschaft Güssing im 16–17. Jahrhundert. Eisenstadt, 1962.
- Zimányi*, 1968. *Zimányi Vera*: A Rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.
- Zimányi*, 1976. *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp., 1976.
- Zimányi*, 1987. *Zimányi Vera*: Gazdasági és társadalom a XVII. század első felében. In: Magyarország története 1526–1686. II. köt. Főszerk.: Pach Zsigmond Pál. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1987. 2 937–973. p.

KRISTÓF ILONA

SZEMÉLYES KAPCSOLATOK VÁRADON (1440–1526)

Közismert, hogy manapság személyes kapcsolatok útján lehet mindent a legegyszerűbben elérni. Nem volt ez korábban sem másként. A személyes kapcsolatok működését és szerepét vizsgálom egy konkrét példán: a váradi székeskáptalan testülete a minta az 1440 és 1526 közötti időszakban.

Várad I. Lajos uralkodása idején vált Szent László király igazi kultuszhelyévé és Zsigmond is hasonlóképpen, a lovagi eszmények iránti érzelmi indítatásból támogatja a várost és a püspökséget. Mivel Várad az ország irányításáért felelős központoktól távol fekszik, — bár a XV. századtól fogva jelentős építkezések zajlottak olasz mesterek¹ vezetésével — mégis feltételezhetnénk, hogy regionális központként országos viszonylatban nem bírt túl nagy jelentőséggel.

A XV. század közepén Vitéz János személyében egy olyan kivételes egyéniség lett Váradon először prépost majd püspök, aki néhány éven belül komoly szellemi központot alakított ki maga körül: szinte mindenki, aki számított az irodalmár-tudós berkekben, kapcsolatban állt vele. Bár ez a látványos virágzás Vitéz személyéhez és váradi tartózkodásához volt kötve, de a püspök, illetve unokaöccse tehetsége már a kortársakban is akkora csodálatot váltott ki, hogy közvetlenül a halálukat követő évtizedekben valóságos kultusz alakult ki alakjuk körül, ami újabb lendületet adott a magyarországi humanizmusnak. Mátyás már 1483-ban megbízta Váradi Pétert Janus Pannonius verseinek összegyűjtésével.² A XV–XVI. század fordulóján szellemi örökségük megőrzésére alakult ki Váradon egy kisebb humanista kör, mely céljaul a Janus-filológia kutatását tűzte ki Magyi Sebestyén kanonok irányításával és Szatmári, Thurzó valamint Perényi püspökök támogatásával.³

Jelenleg kiemelten szeretnék foglalkozni Vitézzel és az általa kialakított személyes kapcsolatokkal. Ennek függvényében egyrészt azt vizsgálom, hogy a Vitéz-féle jövevények milyen szerepet játszottak a káptalanban, másrészt pedig, hogy Vitéz humanista püspöki udvara mennyire érezte hatását a káptalanban. A másik

1 Boldog Várad. Budapest, 1989. 72–73. p.

2 *Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása. Bp., 1935.* (a továbbiakban: *Horváth: Irodalmi műveltség*) 187. p.; *Fraknói Vilmos: Váradi Péter kalocsai érsek élete.* In: *Századok*, 17. (1883).

3 *Tóth István: Phocbus forrása. Nagyvárad, 1996.* (a továbbiakban: *Tóth: Phocbus*) 422. p.

oldalról, a káptalan egészét tekintve pedig azt tartom a legfontosabb kérdésnek, hogy az egyes tisztségek milyen módon voltak elérhetőek, ill. esetleg fenn voltak-e tartva bizonyos személyeknek.

A következő szempontok alapján vizsgáltam: a káptalanba való bejutás módzata és ezzel összefüggésben a származás, a káptalanból való továbblépés és az egyetemjárás, amely pontokon szerintem a legtisztábban észre lehet venni a segítő kezét.

Prépostok, vikáriusok

Nem meglepő kijelentés, hogy egy püspök megérkezvén új székhelyére helyettesét szinte mindig a vele érkező kíséretéből választotta. Érthető, hiszen nem mindegy, hogy egy püspök kire ruhazza át feladatait: a vikáriusi poszt bizalmi állás is volt. Ebből kifolyólag a helynökök gyakran a püspökök rokonságából kerültek ki, akik bekerülvén a káptalanba a püspök személyes híveként a szoros és zökkenőmentes együttműködést voltak hivatva elősegíteni.

A vizsgált időszak helynökeiről az alábbi adatok birtokában szólok: Conradus de Cardinis de Florentia Andrea Scholarival,⁴ Sarlói János és Bogyoszlai András Vittezzel került Váradra.⁵ Janus Pannonius is volt néhány hónapig nagybátyja helynöke. Huendler Vitus Beckensloer,⁶ Alattyáni Miklós Filipec János⁷ társaságában jött. Kornis Benedeket és Kálmáncsehi Lászlót Kálmáncsehi Domokos,⁸ a Hencsel fivérek közül Jánost Thurzó Zsigmond,⁹ Homorogdi Miklóst pedig Perényi Ferenc¹⁰ hozta Váradra.

-
- 4 1411 után: *Bunyitay Vince*: A váradai püspökség története. I–V. köt. Nagyvárad, Debrecen. 1883–1935. (a továbbiakban: *Bunyitay*: Várad) II. köt. 24. p.
 - 5 SARLÓI (1451): Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 62305.; *Bónis György*: Szentszécki regeszták. Szeged, 1997. (a továbbiakban: *Bónis*: Reg.) 2708. — BOGYOSZLAI (1454): *Bónis*: Reg. 2786.; DL 26614.
 - 6 1465: *Bunyitay*: Várad II. köt. 145–147. p.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon (a továbbiakban: *Bónis*: Jogtudó) 223. p.
 - 7 1481–1490: *Bunyitay*: Várad II. köt. 52–54. p.; *Bónis*: Reg. 3404.; DL 45863.; Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 223703.; *Bónis*: Reg. 3570.; DL 19501.
 - 8 KORNIS (1497): DL 99173.; *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 66. p.; — KÁLMÁNCSEHI (1504): DL 46682.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 54. p.
 - 9 1508: *Bunyitay*: Várad II. köt. 170–172. p.
 - 10 1515: *Bunyitay*: Várad II. köt. 54. p.; A Teleki család oklevéltára. Szerk.: Barabás Samu. II. köt. 1438–1526. Bp., 1895. (a továbbiakban: Teleki II. köt.) 435. p.; DL 74245.

A fent említett tíz személy közül Conradus de Cardinis, Alattyáni Miklós, Kálmáncsehi László és Homorogdi Miklós néhány éven belül a székeskáptalani prépostságot töltötték be.¹¹ Egyedül Alattyáni volt helynök majd tíz éven át Filipec János és Pruisz János püspöksége alatt, és csak Farkas Bálint idején lett prépost. Valószínű, hogy Farkas, aki a préposti méltóságból¹² lépett tovább a püspökségbe, már régebb óta ismerhette a Váradon tevékenykedő Alattyánit.

Ezzel szemben, aki belátható időn belül nem jutott komoly stallumhoz a káptalanban, néhány éven belül, többnyire támogatójával együtt távozott Váradról. Huendler is már egy évvel később Pécssett tartózkodott,¹³ a Henckel testvérek is Thurzó halála után visszatértek szülőföldjükre, Lőcsére.¹⁴

Közelebbről megvizsgálva a püspökök és pártfogoltjaik közötti kapcsolatot, a legjellemzőbb a rokoni alapon való előmenetel. Konrád feltehetőleg Andrea Scolari rokona volt s így távoli rokonságban állhatott akár Ozorai Pipóval is.¹⁵ Janus Pannoniusz Vitéz unokaöccseként, itáliai tanulmányait befejezván addig volt váradi helynök, amíg meg nem érkezett a kinevezése a pécsi püspökségre.¹⁶ Huendler is Beckensloernek volt az unokatestvére és a testvére annak a Kottaner Ilonának — Erzsébet királyné udvarhölgyének, — aki a koronát ellopta.¹⁷ Kálmáncsehi László Kálmáncsehi Domokos rokona volt.¹⁸

Sarlói Jánost valószínűleg Vitéz taníttatta,¹⁹ s azért kerülhetett Váradra, hogy pártfogója elősegítse karrierjét. Alattyániról esetleg feltételezhető, hogy egyetemi éveit alatt szerzett kapcsolatait kamatoztatva került Filipec közelébe.²⁰ A Hencke-

11 CONRAD (1424–1440): Szabolcs vármegye oklevéltárának a mohácsi vész előtti oklevelei. Nyírcgyháza, 1901. 23. p. — ALATTYÁNI (1490. nov. 14.): DL 19688.; (1497. júl. 13.): DL 99173. — KÁLMÁNCSEHI (1504. aug. 18.): DL 46682.; (1513. szept. 24.): DL 99265.; A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Szerk.: Géresi Kálmán. I–IV. köt. Bp., 1882–1897. (a továbbiakban: Károlyi) III. köt. 91. p. — HOMOROGDI (1515. aug. 21.): Telcki II. 435. p.; DL 74245.; (1524. márc. 29.): DL 26684.

12 Farkas prépost (1487. márc. 17.): DL 107390.; (1488. szept. 8. után): DL 88735.

13 *Bunyítay*: Várad II. köt. 145–147. p.

14 *Bunyítay*: Várad II. köt. 170–172., 175–176. p.; *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Bp., 1964. (a továbbiakban: *Kovács*: Krakkó) 91. p.

15 *Bunyítay*: Várad II. köt. 24. p.

16 Boldog Várad 776. p.

17 *Bunyítay*: Várad II. köt. 145–147. p.

18 *Bunyítay*: Várad II. köt. 54. p.

19 *Veress Endre*: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Bp., 1941. (a továbbiakban: *Veress*: Anyakönyv) 405. p.

20 Padova (1476): *Veress*: Anyakönyv 50. p.

lek Váradra való kerülésükben kézenfekvő a kapcsolódás Thurzó Zsigmonddal, hiszen földik és távoli rokonok is voltak.²¹

Fentebb említettem, hogy a tíz vikárius közül négyen lettek prépostok. Itt lenne érdemes egy rövid kitérőt tenni ebbe az irányba is. Rajtuk kívül még Vasvári Balázsról mutatható ki, hogy Vitéz udvarbírájaként kezdte pályáját, majd az örkanonokságon át jutott el a prépostságig.²² Ifj. Vitéz János pedig Vitéz unokaöccseként élvezhetett bizonyos előnyöket.²³ Farkas Bálint Filipec János rokonaként került be a káptalanba; elképzelhető, hogy eleinte csak egyszerű kanonokként, majd az éneklőkanonokságon és prépostságon át ívelt karrierje a püspökségig.²⁴ Tehát a korszak tíz prépostja közül hét esetében kimutatható, hogy személyes kapcsolataiknak köszönhetik bejutásukat a káptalanba és közülük négyen kezdték vikáriusként működésüket. A prépostok közül Vitéz János,²⁵ Tapolcai János²⁶ és Móre János²⁷ estében nem találtam árulkodó nyomot.

Érdekes megfigyelni, hogy prépostjaink, vikáriusaink szinte soha nem törekednek arra, hogy egy következő láncszemmel meghosszabbítva a sort saját embereiket hozzák be a káptalanba; lehetséges, hogy ez jelenség az adatok hiányából ered. Ez alól természetesen kivétel Vitéz és unokaöccse, ifj. Vitéz János. Az ő tevékenységükre a későbbiekben még részletesen kitérek. Egyedül talán Homorogdi Miklósról (akit Perényi hozott az erdélyi káptalanból) lehet feltételezni, hogy földijét, Mursinai Gáspárt²⁸ ő juttatta stallumhoz.

21 *Bunyitay*: Várad II. köt. 170–172., 175–176. p.

22 *Bunyitay*: Várad II. köt. 69. p.; custos (1457. jún. 20.): DL 15770.; (1459. ápr. 23.): DL 15332. — prépost (1464. jún. 5.): Károlyi II. köt. 361. p.; (1466. nov. 16.): DL 16386.

23 *Bunyitay*: Várad II. köt. 51–52. p.; prépost (1472. máj. 8.): DL 17318.; (1481. jún. 2.): DL 18496.

24 Kanonok (1470): *Bunyitay*: Várad II. köt. 150. p. — cantor (1481. jún. 2.): DL 18496.; (1483. okt. 18.): DL 56159.

25 Prépost (1442. dec. 12.): DL 13688.; (1444. máj. 26.): *Mihályi János*: Máramarosi diplomák I. Máramarossziget, 1900. 328–329. p.

26 Custos (1440. júl. 22.): DL 13573.; (1445. szept. 30.): DL 57116. — prépost (1446. febr. 23.): DL 38285.; (1459. ápr. 23.): DL 15332.

27 Prépost (1482. márc. 23.): DL 18645.; (1483. okt. 18.): DL 56159.

28 Lector (1524. márc. 29.): DL 26684.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 99. p.

Méltóságviselők (a prépostok kivételével)

Korábbi kutatásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy a méltóságviselőknél belül az ör-, az éneklő- és az olvasókanonokok élesen elkülönülnek a prépostoktól és az egyszerű kanonoktól is teljesen különvált csoportot alkotnak, különösen bekerülésük módja, mobilitásuk, illetve iskolázottságuk alapján. Vagyis teljesen más típusú kapcsolatokról van szó ebben az esetben, mint a korábban tárgyalásban, illetve a későbbiekben sorra kerülőkben.

Már korábban megállapítottuk, hogy a püspök az udvarát személyes híveiből, rokonaiból alakítja ki és igyekszik befolyását a káptalanra is olyképpen kiterjeszteni, hogy saját embereinek adományoz stallumot. Úgy tűnik, hogy ezt a gyakorlatot az esetek döntő százalékában a prépostsággal kapcsolatban érvényesítette, a többi méltóságviselővel szemben viszont a püspök befolyása sokkal kisebb mértékben érvényesült.

A hat lector közül Gúti Péterről tudjuk, hogy 1445-ben úgy kapta váradi kanonikátusát, hogy ő vitte meg Vitéznek a pápa levelét, amelyben megerősítette váradi püspöki kinevezését. Gúti Hunyadi udvari káplánjaként és a kancellária tagjaként több külföldi diplomáciai küldetésben vett már részt korábban is.²⁹ A másik olvasókanonok, Magyi Sebestyén — akiről tudjuk, hogy családja a Perényi famíliába tartozott — apja, Pál alországbíró volt. Sőt itáliai tanulmányait a családján kívül Szatmári György is támogatta, aki szintén volt váradi püspök a XVI. sz. elején.³⁰ Szatmári származása révén is szoros kapcsolatban állt a Thurzókkal és a Perényiekkel is.³¹ Talán nem véletlen, hogy a századfordulótól 1526-ig ők foglalták el a váradi püspöki széket. Maguk is lelkes rajongóiként a humanista eszméknek, Janusnak és Cicerónak, alakították ki és támogatták a maguk kis humanista körét Váradon, amit mi sem bizonyít jobban, minthogy Magyi többek között 1513-ban is kiadja Janus Pannonius egyik kötetét Bolognában, melyet Szatmárinak ajánl.³²

29 Kanonok (1445-től): *Bunyitay*: Várad II. köt. 36. p.; *Bónis*: Jogtudó 164–165. p.; *Fraknói Vilmos*: Vitéz János élete. Bp., 1879. (a továbbiakban: *Fraknói*: Vitéz) 24–33. p. — custos (1449. szept. 24.): DL 22491.; (1451. szept. 26.): DL 14508. — lector (1452. nov. 10.): DL 55525.; (1466. okt. 16.): DL 16386.

30 *Bunyitay*: Várad II. köt. 72. p.; *Veress*: Anyakönyv 72., 76–78. p.; *Tóth*: Phocbus 422. p.

31 *Horváth*: Irodalmi műveltség 187., 194. p.

32 *Tóth*: Phocbus 422. p.; *Veress*: Anyakönyv 76. p. *Iani Pannonii Episcopi Quinqueecclesiensis Panegyricus in laudem Guarini una cum Elegia de Fonte Narensi et de Arbore nimium foecunda. Accedunt epigrammata de Fraudo et Lucta Galeotti. Dedicatio: Antiquissimo, praesuli, Domino, Domino Georgio Episcopo Quinqueecclesiensi summoque cancellario Regni Hungariae, Sebastianus Magius Pannonius felicitatem.*

Magyinak hazatérte után lectorként nagy szerepe volt az ifjú Perényi Ferenc nevelésében.³³ Bolognában Magyit együtt emlegették egy Fehérvári Fülöp nevű tanuló-társával, akivel a későbbiekben mint váradi kanonokkal és székesegyházi főesperessel találkozunk. Valószínűsíthető, hogy Magyi közbenjárására került be a káptalanba.³⁴ Mursinai Gáspárról már fentebb említettük, hogy Homorogdi hozhatta Váradra.

A kor ismeretes 11 cantora közül Farkas Bálintról már a korábbiakban esett szó és további karrierjéről is.³⁵ Asszonyfalvi Ostfi Miklós az, aki feltételezhetőleg személyes kapcsolatait segítségével is építette pályáját. Nemcsak családja volt eléggé tehetős és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, hanem itáliai és bécsi stúdiumai során is rengeteg ismeretségre tehetett szert, többek között Janus Pannoniussal is barátságban állt. Elképzelhető, hogy származása és ismeretségei is szerepet játszottak abban, hogy a váradi olvasókanonoki tiszt mellett az esztergomi káptalannak is a tagja volt, sőt ő töltötte be egy időben a nagypréposti tisztet és egyidejűleg volt leszli prépost is.³⁶

A 13 custos között jól elhatárolható az a négy fős csoport, aki Vitéznek köszönhette javadalmát. Gúti Péter és Vasvári Balázs karrierjének ez volt az egyik alacsonyabb foka,³⁷ Janus Pannonius az örkanonokságot az egyetemi tanulmányainak fedezésére, anyagi függetlenedésére kapta nagybátyjától, s szinte csak a vakációkban fordult meg Váradon.³⁸ Polánkai Bereck pályája egészen egyedülálló, mivel ő az egyetlen személy, akinek az élete végig követhető egészen a székesegyházi karpapságtól a kanonokságon át az örkanonoksáig. Mi lehetett a felemelkedésének az oka? Vitéz udvari könyvmásolója volt, fennmaradt többek között egy Tertullianus kézirat *Briccius de Polanka* bejegyzéssel.³⁹ Ez a négy személy időben is nagy-

33 *Bunyitay*: Várad II. köt. 72. p.; Boldog Várad 69. p. — Lector (1516. szept. 5.): DL 16571.; (1552. febr. 3.): Károlyi III. köt. 138. p.

34 Kanonok (1520. ápr. 20. után): *Bónis*: Reg. 4257.; *Veress*: Anyakönyv 77–80. p.

35 Lásd a 12. jegyzetben.

36 *Kollányi Ferenc*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900. (a továbbiakban: *Kollányi*) 97. p.; *Fraknói Vilmos*: Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XV. és XVI. században. Bp., 1874. (a továbbiakban: *Fraknói*: Bécs) 152. p.; *Veress*: Anyakönyv 42., 362. p.; Történelmi Tár 1904. 164. p. — cantor (1493. ápr. 2.): DL 46227.

37 Gúti Péter esetében lásd a 29. jegyzetet.

38 Custos (1452. nov. 10.): DL 55525.; (1455. okt. 20.): DL 75885. — Padova: 1453., 1454. június, 1457. febr. 28. – 1458. máj.

39 *Balogh Jolán*: Varadinum. Várad vára. I–II. köt. Bp., 1982. Művészettörténeti Füzetek 13/1–2. (a továbbiakban: *Balogh*: Varadinum) 46. p.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 71. p. — Custos (1464. jún. 5.): Károlyi II. 361. p.; (1466. nov. 16.): DL 16386.

jából egymás után viselte ezt a méltóságot.⁴⁰ Rajtuk kívül még Martonosi Pestyén István köthető Perényi Ferenc személyéhez, ugyanis családja szintén a Perényiek familiárisa volt, apja, Gergely védte Váradot 1514-ben Dózsa csapatai ellen, 1526-ban pedig Szapolyai udvarmestere lett.⁴¹

A méltóságviselők egy jelentős részénél konkrét személyes kapcsolatokat nem tudtam kimutatni, ami természetesen adódhat a rendelkezésre álló forrásanyag töredékességéből. A fent említetteken kívül még néhány olyan személy ismeretes, akinek a káptalanba való bejutása áttételesen vezethető vissza bizonyos személyes kapcsolatokra. Például Monaji Gergely, aki kancelláriai tevékenysége jutalmául lett váradí lector,⁴² vagy Verbai Callixtus, aki esztergomi egyházmegyes pápai közjegyzőként és fiscusi ügyvédként működött, munkája elismerésül tartotta fenn a Szentszék számára a kántori javadalmat.⁴³

Nem véletlen, hogy legnagyobb részt csak a méltóságviselők bekerülésével foglalkoztam, ugyanis az ő esetükben ez a legjobban megfogható szempont. Mivel a káptalonon belüli előrelépésükre is kevés példát találtam, a káptalamból való továbblépésükre is csak néhány személy esetében hivatkozhatom (Janus Pannonius, Ostfi Miklós, Kornis Benedek).⁴⁴ Egyetemjárásukról szintén nagyon kevés adatot találtam, pedig a külföldi tanulmányok alatt egy kisebb magyar közösségre utalva sokfelé ágazó és a későbbiekben kamatoztatható kapcsolatokat lehetett kiépíteni. A korabeli magyar egyetemet járt értelmiség akár személyesen is ismerhette egymást, hiszen az itthoni politikai, egyházi berkek is csak egy nagyon szűk rétegre korlátozódtak.

Összességében a méltóságviselők tisztségüket hosszabb ideig viselték, kisebb mobilitást mutattak. Mintha egy parkolópálya lett volna, közepes karriernek végállomása, akár a diplomáciai, kancelláriai szolgálatok jutalmaképpen, akár a

40 Custosok: GÚTI (1449–1451); CSEZMICEI (1452–1455); VASVÁRI (1457–1459); POLÁNKAI (1464–1466).

41 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. köt. Bp., 1890., 1904. (a továbbiakban: *Csánki*) I. köt. 682. p.; *Tonk Sándor*: Erdélyi egyetemjárás a középkorban. Bukarest, 1979. (a továbbiakban: *Tonk*: Egyetemjárás) 334. p.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 74. p.; *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók külföldön. III. köt. A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke 1493–1556. Bp., 1893. (a továbbiakban: *Schrauf*: Krakkó) 17. p. — custos (1522. febr. 3.): Károlyi III. köt. 138. p.; (1524. márc. 29.): DL 26684.

42 *Bónis*: Jogudó 234. p. — lector (1472. júl. 22.): DL 17344.; (1494. jan. 3.): DL 46244.

43 *Bunyitay*: Várad II. köt. 95. p.; *Bónis*: Reg. 3843., 3854., 3855., 3864., 3867., 3947., 3987., 4014., 4027., 4275. — cantor (1513. szept. 24.): DL 99265.; (1520. dec. 6.): *Bónis*: Reg. 4275.

44 JANUS: titeli prépost, pécsi püspök (1459–1474): *Bunyitay*: Várad II. köt. 65. p. — OSTFI: esztergomi nagyprépost (1453–1481), tûróci prépost (1493 után): *Kollányi* 97. p. — KORNIS: leleszi prépost, driveszti püspök (1500–1507): *Bunyitay*: Várad II. köt. 97. p.

személyes összeköttetések révén. Nyilvánvaló, hogy az ör-, az éneklő- és az olvasókanonoki javadalmak stabil helynek számítottak. Ahogy már fentebb említettem, a prépostság ettől elkülönülten jó alapot nyújtott a továbblépésre és a váradi egyszerű kanonikátus is több esetben ragyogó karriereknek volt az alapja.

Egyszerű kanonokok

Az egyszerű kanonokok adatait vizsgálva a fentmondottakból következően tehát kettős struktúra bontakozik ki. A kanonokok jelentős hányadát teszik ki a Várad környékéről, a környező megyékből származó kanonokok, akiknek valószínű, hogy családi kapcsolataik alapján sikerült bejutni a káptalanba. Például Vajai István és Anarcsi Tegzes Péter (szintén Vajai-Ibrányi rokonság) minden bizonnyal az országban szerte működő egyházi rokonaik hathatós segítségével jutottak stallumaihoz,⁴⁵ de Parlagi Péter,⁴⁶ Gerlai Ábránfi János⁴⁷ családja is elég tekintélyesnek számított a környéken. Itt is megfigyelhető egy olyan csoport, aki szolgálatait elismeréseképpen mintegy hazatér Váradra, mint például Császári István,⁴⁸ Zeleméri Balázs.⁴⁹

A másik jelentős csoportot a messziről érkezettek alkotják. Többnyire ők adják az egyszerű kanonokoknak a mobilis jelleget, ugyanis csak néhány évig viselnek

45 ANARCSI (1474): *Bunyitay*: Várad II. köt. 153–155. p.; (1494. aug. 4.): *Bónis*: Reg. 3654. — VAJAI (1500. febr. 9.): *Bónis*: Reg. 3798.; (1526. júl. 1.): DL 73372. — Rokonaik: Vaj László nikodémiai püspök, székesgyházi főesperes, jászai prépost, Estei Hippolit egri püspök helyettese; Vajai Ibrányi István csztergomi örkanonok, a királyi kisebb iroda öre; Vajai Ibrányi György titeli kanonok; Vaj Ferenc csztergomi kanonok.

46 Kanonok (1464): *Bunyitay*: Várad II. 145. p.; (1480-as évek): *Bónis*: Reg. 3404. — A család birtokai Szabolcsban: Nádudvar, Mizsite, Sétér, Bolyár, Egyek, Bokcny, Gesztréd, Tamási, Sámson, Acsád, Körtvélyes. *Csánki* I. köt. 523., 539. p.

47 Kanonok (1511–1533): *Bunyitay*: Várad II. köt. 170. p. — A család birtokai Zaránd, Arad és Békés megyékben: Csaba, Vésztő, Mágor, Tarcsa, Gerendás, Csorvás, Apáca, Tompa, Veresgyháza, Bencdekegyháza, Szarvason és Megyeren egy-egy kastély (Békés). *Csánki* I. köt. 656., 719., 782. p.

48 Kanonok (1456. dec. 23.): *Bónis*: Reg. 2838.; (1464): *Bunyitay*: Várad II. köt. 142. p. — Szatmári családból származott, egyházi szolgálatba való lépése előtt Hunyadi katonája volt. *Bunyitay*: Várad II. köt. 142. p., *Csánki* I. köt. 472. p.

49 Kanonok (1445–1460): *Bunyitay*: Várad II. köt. 136. p. — Hunyadi udvari káplánja, jegyző, részt vett a várnai csatában, családja Szabolcsban, Zeleméren birtokolt. *Bunyitay*: Várad II. köt. 136. p.; *Bónis*: Jogtudó 165. p.

kanonikátust. Jól megfontolt szándékkal és komoly pártfogókkal a hátuk mögött érkeznek Váradra és az itt eltöltött évek, pályájukon végigtekintve, csak ugródeszkaként szerepelnek.

Aki váradi kanonokként kezdte pályafutását és a legnagyobb ívet járta be, Váradi Péter⁵⁰ volt. Iskoláztatását, felemelkedését Vitéznek köszönhette. Ivanics Pál,⁵¹ Bajoni István és Szanocki Gergely⁵² mögött is Vitéz állt, de róluk a későbbiekben még részletesen lesz szó.

Családi összeköttetései révén szerzett javadalmat Handó Gergely, akinek közbenjárója bátyja, György, pécsi prépost, későbbi kalocsai érsek volt. (A család szintén kapcsolatban állt Vitézzel.)⁵³ Vitéz Mihályt is nagybátyja, ifj. Vitéz János támogatta,⁵⁴ Baki Barnabásnak is a rokona Berendi Bak Gáspár, a szepesi prépost egyengethette az útját.⁵⁵ Polner Jánosnak is rokonai Polner Márk és Gábor fivére, a kolozsmonostori apát volt segítségére.⁵⁶ Nemcsak a javadalomszerzésben, hanem az egyetemi tanulmányokban is támogatók voltak a jó rokonok. Amint azt már fentebb említettük, az egyetemi tanulmányok mindig jó szolgálatot tettek a későbbi érvényesülés szempontjából. Polner Jánost, bár elhalt bátyja után nem nevezték ki kolozsmonostori apáttá, de kárpótlásul Anna királyné udvarában lett titkár, majd hűsége jutalmául megkapta a nyitrai püspöki széket, aminek elfoglalásában csak halála akadályozta meg.⁵⁷ A Henckel fivéreket egyrészt a családi hagyomány is kötelezte az egyetemi tanulmányokra — hiszen több rokonuk büszkélkedhetett már korábban is egyetemi stúdiókkal —, másrészt tehetős pártfogókra is szert tudtak tenni. Jánost eleinte Leudeschitt György szepesi cantor, majd őt is, fivérért, Sebestyént is Thurzó Zsigmond patronálta.⁵⁸ Váradról Thurzó halála után távoztak, először János ment haza Lőcsére plébánosnak, majd amikor ő Kassára távo-

50 Kanonok (1475): *Bunyitay*: Várad II. köt. 155. p.

51 Kanonok (1451 után): *Fraknoi*: Vitéz 10., 19., 152. p.; *Veress*: Anyakönyv 358., 360. p.

52 Kanonok (1446–1449): *Bunyitay*: Várad II. köt. 137. p.; *Fraknoi*: Vitéz 149–151. p.

53 Kanonok (1466): *Veress*: Anyakönyv 359. p.; (1472. márc. 18.): *Bónis*: Reg. 3138.

54 Kanonok (1482?–1511): *Bunyitay*: Várad II. köt. 163. p.; *Fraknoi*: Bécs 37., 89. p.

55 Kanonok (1507): *Bunyitay*: Várad II. köt. 166., 167. p.

56 Kanonok (1502. jan. 11.): *Bónis*: Reg. 3931.; (1504): *Bunyitay*: Várad II. köt. 164–165. p.

57 *Bunyitay*: Várad II. köt. 164–165. p.; *Jakó Zsigmond*: A kolozsmonostori apátság és hiteleshely a szekularizációig. In: Társadalom, egyház, művelődés. Bp., 1997. 175–177. p.; *Veress*: Anyakönyv 60. p.

58 JÁNOS: 1498–1503: Krakkó (*Kovács*: Krakkó 91. p.); 1507: Bécs (*Bunyitay*: Várad II. köt. 170–172. p.); 1509: Bologna (*Veress*: Anyakönyv 73–74. p.) — SEBESTYÉN: 1508: Bécs (*Bunyitay*: Várad II. köt. 175–176. p.); 1511–1515: Krakkó (*Schrauf*: Krakkó 17., 82. p.)

zott, fivére követte otthon a plébánián. János kassai plébánosból Mária királyné udvari papja, boroszlói kanonok és tornai főesperes lett a későbbiekben.⁵⁹

A jelentős támogatókkal és pártfogókkal rendelkező kanonokjainkon kívül elkülöníthető egy olyan csoport is, ahol bár a személyes kapcsolatok már áttételesebben foghatóak meg, szintúgy kiugró karriereknek lehetünk a tanúi. Ismét azokról a személyekről van szó, akik udvari, kancelláriai tevékenységük elismeréséül nyernek kanonikátust. Itt már szó esett azokról, akik eleve a környékről származtak és haza is tértek végleg. De vannak többen is olyanok, akik csak rövid ideig tartoztak a váradi káptalan testületéhez, és pályájuk meredeken ívelt felfelé, pl.: Szilasi Vince,⁶⁰ Hosszúaszói Botos István,⁶¹ Sánkfavi Antal,⁶² akikről szintén fog még említés esni.

Tehát az egyszerű kanonokok körében kimutatható egy olyan ambiciózus réteg, amely nem maradt meg a váradi káptalan keretein belül. Váradi javadalmuk csak egy állomás volt diplomáciai, udvari, egyházi karrierjükben. Ennek következtében egyetemjárásuk sem kapcsolódik a váradi káptalanhoz, hiszen tanulmányait már korábban befejezték vagy éppen pont erre használták fel stallumukat, de nem feltétlenül a káptalan ösztönözte őket a tanulásra. Pontosán meghatározható befolyásos személyek, rokonok segítségével végezték egyetemi tanulmányaikat és kerültek be, ill. léptek tovább a káptalanból.

A pártfogók, mecénások sorából kiemelkedik Vitéz János, aki nemcsak váradi működése alatt neveltetett ki egy tehetséges új nemzedéket, hanem végig az országos politikában való részvételével párhuzamosan teret biztosított a pártfogoltjainak. Széleskörű mecénási tevékenységének eredményeképp az egész ország területén mindenféle pozíciókban megtalálhatóak voltak az általa támogatott ifjak. Ennek a bonyolult hálóknak a váradi csücskéből kiindulva fejtjük fel a szálakat, azt vizsgálva, hogy ki honnan indult és mi lett belőle Vitéz segítségével.

59 JÁNOS: 1509: boroszlói kanonok (*Bunyitay*: Várad II. köt. 170–172. p.); 1513-tól löcsei plébános (1513. márc. 31.: DF 234643.); 1518 után kassai plébános, Mária királyné gyóntatója (1518. márc. 20.: *Bónis*: Reg. 4207.); 1521-től tornai főesperes (1521. jún. 23.: *Bónis*: Reg. 4294.). — SEBESTYÉN: löcsei plébános 1518 után (*Bunyitay*: Várad II. köt. 175–176. p.)

60 Kanonok (1445–1449): *Bunyitay*: Várad II. köt. 136. p.

61 Kanonok (1438–1440?): *Fraknói*: Vitéz 63–64. p.; *Bónis*: Jogtudó 151., 159–160., 220. p.

62 Kanonok (1486 előtt): *Bunyitay*: Várad II. köt. 159. p.; *Bónis*: Jogtudó 236–237., 244. p.

A Vitéz-affiliatio

Vitéz János Zsigmond kancelláriájának tagjaként többször megfordult külföldön és valószínűleg ott találkozott a korai humanista eszmékkel és ez ösztönözhetette a későbbiekben, váradi püspök korában, hogy kialakítsa nagy hírű humanista udvarát. Bár róla csak egyetlen anyakönyvi adat maradt fenn a bécsi egyetemen, de az a tény, hogy két alkalommal is elindult, hogy Itáliában folytasson tanulmányokat — annak ellenére, hogy valamely oknál fogva mindig vissza kellett fordulnia —, azt jelzi, hogy felismerte az egyetemi tanulmányok fontosságát. Ez ösztönözhetette a tehetséges fiatalok felkarolására, és későbbi pozsonyi egyetem alapítási kísérletére.

Püspöki udvarában megfordult Pier Paolo Vergerio, Gregorius Peuerbach, Nicolaus Lasocki, Filippo Podocatharo komoly tudományos, irodalmi munkát fejtve ki.⁶³ 1446-ban érkezett Váradra Szanocki Gergely, az ismert humanista, aki 1440 óta tartózkodott Magyarországon I. Ulászló tanítójaként, Várna után Hunyadi rábizta fia, László nevelését. De Vitéz helytelenítette, hogy egy idegen nevelje a Hunyadi-fiúkat, annál is inkább, mert meg szeretne volna nyerni váradi udvarának. Szanocki Váradon kanonoki stallumot kapott és ott tartózkodása éve alatt Vitéz udvarának meghatározó alakja volt. Váradi jelenléte az utókor számára azért is fontos, mert Callimachos (olasz származású diplomata, aki maga is többször megfordult Váradon) Szanocki-életrajzában érdekes leírást ad a püspöki udvarról. Szanockit ma már nem is annyira irodalmi munkássága miatt tartják méltánylandónak, hanem inkább a szellemiségét emelik ki, ami Lengyelországba hazatérve megtermékenyítőleg hatott a lengyel humanizmusra. Otthon a wieliczki plébániát, majd a lembergi püspöki széket kapta.⁶⁴

Szintén ehhez a körhöz kapcsolódott Ivanics Pál, akit Zágrárból hívott magához Vitéz 1445-ben udvari papjának. Ivanics nevéhez fűződik Vitéz 78 levelének az összegyűjtése, gondozása, elő- és utószóval, jegyzetekkel való ellátása. Magyarországon ez az első tudományos igényű filológiai munka. Ehhez a mintát minden bizonnyal számos itáliai utazásain kapta, hiszen többször látogatta meg a Ferrarában tanuló Janus Pannoniust. Hűséges szolgálatai jutalmául kapott kanonikátust, majd Váradról a császári lectorságba távozott,⁶⁵ miután hazatért.

63 Boldog Várad 776–777. p.; *Balogh*: Varadinum II. köt. 103. p.

64 *Bunyitay*: Várad II. köt. 137. p.; *Fraknói*: Vitéz 149–151. p.; *Kovács*: Krakkó 52–53. p.

65 1445–1451.: Vitéz udvari papja. 1451., 1453.: Ferrara (*Bunyitay*: Várad II. köt. 135. p.; *Fraknói*: Vitéz 10., 19., 152. p.; *Veress*: Anyakönyv 358., 360. p.)

Vitéz váradi udvarának egyik fő ékessége volt a könyvtára, amit nemcsak külföldi megrendelésekkel, vásárlásokkal gyarapított, hanem saját könyvmásolóműhely is működtetett. Itt kell megemlítenünk Polánkai Berecket, aki a másolóműhelyből a kanonokságon át az örkanonokságig vitte.⁶⁶

Amint a fentiekből is kitűnik, Vitéz humanista körét úgy igyekezett kialakítani, hogy udvartartása tagjai számára a káptalani javadalom a megélhetést szolgálhassa. Ebből következőleg megfigyelhető jelenség, hogy Vitéz pártfogoltjai mind tudásuk, mind műveltségük miatt elkülönültek, és míg a püspöki udvarban minden energiájukat a tudományoknak és a művészeteknek szentelték, addig a káptalani ügyintézészt inkább a Bónis-féle gyakorlati jogi műveltséggel rendelkező kanonoktársaik végezték. A humanista udvaron kívül három egyre bővülő kör figyelhető meg Vitéz személye körül, azon szempontok alapján, hogy mennyire állt közvetlen kapcsolatban a pártfogoltjaival, mennyire volt egyszeri, vagy alkalmyszerű a segítségével, vagy esetleg rendszeres, hosszabb távú gondoskodás.

A támogatottak közül ki kell emelnünk unokaöccseit: Janus Pannoniust (Csezmicei János) és az ifj. Vitéz Jánost, akik mint rokonai a legszorosabban kötődtek a személyéhez.

Az ifjú Janust 1447-ben, 12 évesen küldte Ferrarába tanulni, ahol hamar kitűnt a tehetsége. 1452-től már Padovában hallgatott jogot, s ennek fedezésére kapta nagybátyjától a váradi örkanonoki javadalmat. 1458-ban teszi le doktori vizsgáit és tér haza Magyarországra; korábban csak a vakációit töltötte nagybátyja váradi udvarában. Itthon titeli prépost lesz, és néhány hónapig váradi helynök, amíg el nem foglalhatja a pécsi püspöki széket. További pályájának részletes bemutatása nagyon messzire vezetne a kijelölt témától, így csak annyit jegyeznék meg, miután részt vett a Vitéz-féle mozgalomban, menekülés közben halt meg 1472-ben.⁶⁷

Az ifjabb Vitéz János talán 10 évvel is fiatalabb lehetett unokatestvérénél. 1463 és 1466 között Bolognában tanult, majd 1468-ban szerezte meg a kánonjogi doktorátust Padovában. Hazatérve Váradon két préposti méltóságot viselt. A székeskáptalanon kívül, a Keresztelő Szent János társaskáptalanban is ő volt a prépost. Karrierje nagybátyja halála után is töretlenül ívelt felfelé. Többszöri diplomáciai szolgálatai jutalmául Mátyás kinevezte szerémi püspöknek (1481–1489), majd 1489-től haláláig, 1499-ig volt veszprémi püspök és ezzel egyidejűleg bécsi adminisztrátor.

66 Lásd fentebb, a 39. jegyzetben.

67 *Bunyitay*: Várad II. köt. 48. p.; *Veress*: Anyakönyv 42., 159–161., 243., 322., 345–355., 363–365. p.; Boldog Várad 776. p.

Humanista tudósként tartották számon, aki bécsi egyetemen tartott kánonjogi előadásokat és a Sodalitas Danubiana humanista kör elnöke volt.⁶⁸

A szűk rokonságon túl megfigyelhető még egy Vitéz Jánoshoz egészen szorosan köthető csoport, amelyet azok a fiatalok alkottak, akiket ő iskoláztatott külföldön és ezzel természetesen az a célja is megvolt, hogy hazatérve egy komoly, modern műveltségű elitet alkossanak.

Az egyik ilyen, talán legnagyobb karriert befutott pártfogoltja Váradi Péter volt. Valószínűsíthető, hogy váradi polgár családból származott, tanulmányait helyben a káptalani iskolában kezdte és onnan emelte ki Vitéz és küldte Bolognába tanulni. Visszatérte után váradi kanonok (1475), erdélyi prépost (1476), titkos kancellár (1479), 1480-tól kalocsai érsek, főkancellár lett. Mátyással való összekülönbözése miatt 1484 és 1490 között fogságban volt, majd ismét elfoglalhatta érseki székét, de politikával többé nem foglalkozott, hanem élete utolsó 10 esztendejét érseksége ügyeinek szentelte.⁶⁹

Bajoni Istvánt is Vitéz indította el pályáján. Bajoni apja Hunyadi katonája, Vitéz familiárisa volt. Így figyelhetett fel Vitéz a fiatalember tehetségére és fedezte itáliai tanulmányait.⁷⁰ Nem meglepő megállapítás, hogy ezek az emberek, mivel egymástól nem elszigetelten kerültek Itáliába, felvették és tartották is egymással a kapcsolatot és nem egyszer szoros barátságok is kialakultak közöttük. Sőt a későbbiekben is figyelemmel kísérték és támogatták egymás karrierjét. Közel egy időben, az 1460-as évek közepén tanult Bolognában ifj. Vitéz János, Váradi Péter és Bajoni István.⁷¹ Bajoniról és Váradiról feljegyezték, hogy barátságban álltak egymással.⁷² Az is ismeretes, hogy Janus Pannonius és Bajoni is jó viszonyban voltak, hiszen Bajoni hazatérte után (1467) valószínű, hogy neki köszönhette pécsi kanonikátusát. Továbbá Bajoninak egy 1469-es vadászkalandját Janus Pannonius egyik elégiájában meg is örökítette.⁷³ Bajoni 1467 és 1469 között királyi titkár volt, többször megfordult Itáliában követségben. Az 1470-es események után, valószínűleg a Vi-

68 *Bónis*: Jogtudó 238. p.; *Tonk*: Egyetemjárás 259. p.; *Balogh*: Varadinum 50. p.; Boldog Várad 777. p.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 51–52. p.; *Veress*: Anyakönyv 46., 249–250. p.

69 *Bunyitay*: Várad II. köt. 155. p.; *Csánki* I. köt. 596. p.; *Fraknói Vilmos*: Egyháznagyok a magyar középkorból. Bp., 1916. (A továbbiakban: *Fraknói*: Egyháznagyok) 106–172. p.; *Veress*: Anyakönyv 48–50. p.

70 Kanonok (1467): *Veress*: Anyakönyv 51–52. p.; (1471): *Bunyitay*: Várad II. köt. 150–151. p. — 1467: Bologna (*Veress*: Anyakönyv 51–52. p.)

71 IFJ. VITÉZ: 1463–1466.; VÁRADI: 1465–1470.; BAJONI: 1467.

72 *Fraknói*: Egyháznagyok 169. p.

73 *Bónis*: Jogtudó 226. p.; Janus Pannonius versei. Szerk.: Kardos Tibor. Bp., 1983. 201–202. p. (A vadkan és a szarvas).

tézzel való jó kapcsolata miatt nem vett többé részt a közéletben, komáromi főesperesként, esztergomi és váci kanonokként működik 1478-ig.⁷⁴

Elképzelhető, hogy Bajonin keresztül Váradi Péter is kapcsolatba kerülhetett Janus Pannoniussal. Talán Janus hatására kezdett el foglalkozni Váradi a neoplatonizmussal, hiszen Váradit is Ficinus tanai avatott szakértőjének tartották és Janus is nagy elismeréssel nyilatkozott Ficinusról is és munkásságáról is.⁷⁵ Janus Pannonius baráti körébe tartozott a későbbi váradi kántor, Asszonyfalvi Ostfi Miklós is, akivel szinte egykorúak lehettek és még Ferrarában ismerkedtek meg.⁷⁶

Minden valószínűség szerint Sarlói János tanulmányait is Vitéz támogatta és később megtette helynökévé.⁷⁷ Beckensloer János is az ő pártfogoltjai közé tartozott, talán nem véletlen, hogy ő követte Vitézt a váradi püspöki székből 1465-ben.⁷⁸ Mint ismeretes, a későbbiekben a támogatott túlnőtt mesterén és háttérbe szorította Vitézt Mátyás udvarában, ezek után a kapcsolatuk is elhidegült. Továbbá Sánkfalvi Antal bécsi tanulmányit is támogatta (1454), aki 1478-ban már bácsi és váci kanonokként tanult Padovában, költségeit a javadalmaiból fedezte. Váradi kanonikátusa idején is rendszeresen diplomáciai utakon vett részt, s ezen tevékenysége eredményeképpen lett nyitrai püspök, majd 1499-ben pozsonyi prépost is, amit 1500-ban bekövetkezett haláláig töltött be.⁷⁹ A későbbi váradi püspök, Kálmáncsehi Domokos tanulmányait is elősegítette, aki szintén baráti viszonyban állt Váradi Péterrel, sőt Váradi halála után övé lett a kalocsai érseki méltóság is.⁸⁰

Rajtuk kívül, harmadik csoportként elkülöníthető egy tágabb kör, akikről valószínűsíthető, hogy Vitézen keresztül kerültek be a káptalanba. Az ő kapcsolódási pontjaik már sokkal áttételesebbek, feltételesebbek, hiszen ezek a kanonokok maguk vagy családjuk által tettek diplomáciai vagy kancelláriai szolgálatot Hunyadiaknak. Hunyadiáról pedig köztudott, hogy jó viszonyban volt Vitézzel, innen adódik a feltételezés, hogy Hunyadi javadalmazási szándékait Vitéz váltotta valóra. A leg-

74 *Veress*: Anyakönyv 245., 324. p.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 150–151. p. — Esztergomi kanonokságáról (1476–1478): *Kollányi* 112. p. — (1478. júl. 24.): *Bónis*: Reg. 3328.; (1478. szept. 9.): *Bónis*: Reg. 3334.; *Fraknói*: Egyháznagyok 169. p.; *Bónis*: Jogtudó 226. p.

75 *Tóth*: Phocbus 11. p.

76 Lásd a 36. jegyzetnél.

77 *Veress*: Anyakönyv 405. p.

78 *Horváth*: Irodalmi műveltség 58. p.

79 *Bunyitay*: Várad II. köt. 159. p.; *Köblös József*: Az egyházi középértékg Mátyás és a Jagellók korában. Bp., 1994. (a továbbiakban: *Köblös*) 465–466. p.; *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. 92. p.; *Bónis*: Jogtudó 236–237., 244. p.

80 *Horváth*: Irodalmi műveltség 170–171. p.

konkrétabb példa erre Gúti Péter, aki Hunyadi diplomatájaként többször járt külföldön és ő vitte meg Vitéznek a pápa levelét váradai püspöki kinevezéséről. Ennek fejében lett váradai kanonok és a továbbiakban viselte az ör- és majd az olvasókanonoki méltóságot is.⁸¹ Szilasi Vince is diplomata volt, akit 1443-ban Hunyadi jegyzőjeként, 1449-ben pedig protonotariusként említenek a források. Miután a váradai kanonokságból távozott 1449-ben, Vitéz javasolta erdélyi püspököknek, de végül a váci püspökséget nyerte el.⁸² Szepesi Illés családja is megbízható híve volt Hunyadinak (apja vagy fivére, László Hunyadi vicegubernátora és budai várnagy volt).⁸³ Továbbá kanonokunk megközelítőleg ugyanabban az időszakban tartózkodott Ferrarában, mint amikor Janus Pannonius is, tehát nem lehetetlen, hogy ismerték egymást és ezt a kapcsolatát a későbbiekben is felhasználhatta.⁸⁴

Kancelláriai és diplomáciai tevékenysége jutalmául kapott kanonoki javadalmat Császári István és Zeleméri Balázs is. Mindkettőjük családja egyébként is a környéken birtokolt.⁸⁵

Szokoli János és Tordai László rokonsága is szoros kapcsolatban állt a Hunyadiakkal, ami mindenféleképpen jó ajánlólevél lehetett. Szokoli apja, Péter macsói bán, temesi főispán volt, együtt harcolt Szilágyi Mihállyal. Szokoli nagyon fiatalon, már Vitéz alatt lett váradai kanonok, és 26 évesen pedig csanádi püspök, majd 16 évi püspökség után pálos szerzetesnek állt Diósgyőrben.⁸⁶ Tordai László apja, András, a különös jelenléti bíróság bírója, királyi személynöki ítélmester volt Mátyás uralkodása idején.⁸⁷

Miután bemutattuk a Vitéz körül kialakult három kört, kézenfekvő kérdés, hogy pártfogoltjai folytatták-e a mecénási tevékenységet és ez mennyire kapcsolódott Váradhoz a továbbiakban is?

81 Lásd a 29. jegyzetben.

82 *Bunyitay*: Várad II. köt. 136. p., *Köblös* 474. p.; *Fraknói*: Vitéz 77–79. p.; *Bónis*: Jogtudó 166–167. p.

83 A család bihari birtokai: Vasad, Szepces, Éradony, Báboliccka, Apáti, Vásári, Keszi, Pac, Ebces, Szovát. *Csánki* I. köt. 164. p.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 149–150. p.; *Bónis*: Jogtudó 167. p.; *Fraknói*: Bécs 49. p. — kanonok (1470): *Bunyitay*: Várad II. köt. 149–150. p.

84 1455. aug. 18.: *Veress*: Anyakönyv 363. p.

85 Lásd a 48. és 49. jegyzeteket.

86 Kanonok (1466 előtt): *Bunyitay*: Várad II. köt. 148. p.; *Csánki* I. köt. 541. p.

87 Kanonok (1468–1488): *Bunyitay*: Várad II. köt. 148–149. p.; (1487. ápr. 30.): DL 26648.; *Csánki* I. köt. 641. p.; *Bónis*: Jogtudó 208., 251., 267. p.

A Vitéz-affiliatio váradi vonatkozású második generációja bizony alig néhány főt számlál. Szinte csak a hozzá legközelebb állók és akik komoly karriert futottak be, éltek ezzel a lehetőséggel, és szinte kivétel nélkül csak rokonaikat támogatták.

Ifj. Vitéz János unokaöccsét, Vitéz Mihályt Itáliában taníttatta, akinek váradi javadalma a költségek fedezésére szolgálhatott. János azután sem szűnt meg gondoskodni unokaöccséről, hogy távozott a váradi prépostságból, hiszen 1498-ban, amikor Mihályt doktorrá avatták, már rendelkezett a budai főesperességgel és veszprémi kanonok volt, míg János ez időben már a veszprémi püspökséget viselte. További pályájáról: 1498–99-ben a bécsi egyetemen a magyar nemzet procurátora volt, több ízben látta el a római magyar gyóntató feladatait, 1522-ben pedig Fehérváron volt kispripost.⁸⁸

Váradi Péter is egy rokonát, Váradi Mihályt Krakkóban taníttatta (1491–1493), aki hazatérte után váradi kanonokként működött.⁸⁹

Talán még Handó Gergelyt lehetne a Vitéz pártfogoltak második generációjához számítani. Őt a bátyja, Handó György iskoláztatta, Györgyöt pedig Vitéz. A Handók ugyanis Vétről származtak és György pécsi rokonaik révén került kapcsolatba Janus Pannoniussal, majd Vitézzel is. Gergely Padovában szerezte meg a kánonjogi doktorátust 1466 és 1468 között, ugyanakkor, amikor ifj. Vitéz János. Feltételezhetőleg ismerték egymást, és ifj. Vitéz is segítségére lehetett, hogy bekerüljön a káptalanba.⁹⁰

Hasonlókat mondhatunk el Kálmáncsehi Lászlóról is, akit rokona Kálmáncsehi Domokos segített tanulmányaiban, majd Váradon vikáriusává tette és elnyerte a préposti méltóságot is. Kálmáncsehi Domokosról már korábban említettük, hogy egyetemi tanulmányaiban Vitéz támogatta.

88 *Bunyitay*: Várad II. köt. 163. p.; *Fraknói*: Bécs 37., 89. p.; *Köblös* 376–377. p.; *Veress*: Anyakönyv 167., 171., 252., 258. p. — Vitéz Mihály neve alatt esetleg két fő is rejtőzködhet: Vitéz Mihály budai főesperes, veszprémi kanonok (1498–1511), illetve Vitéz Mihály veszprémi kanonok, fehérvári kispripost (1522–1525). A veszprémi káptalan számadáskönyve (1495–1534). Közzétcszi: Kredics László, Madarász Lajos, Solymosi László. Veszprém, 1997. 381. p. A további kutatások feladata e két személy pontos elkülönítése.

89 Kanonok (1494. aug. 4.): *Bónis*: Reg. 3654.; (1496. ápr. 14.): *Bónis*: Reg. 3703.; DL 20411.; *Bunyitay*: Várad II. köt. 160–161. p.; Krakkó: *Schrauf*: Krakkó 3. p.; *Kovács*: Krakkó 32. p.

90 *Bunyitay*: Várad II. köt. 150. p.; *Veress*: Anyakönyv 359. p.; *Bónis*: Jogtudó 225–229. p.; *Csánki* II. köt. 578. p.

Ha vizsgált korszak egészét veszem figyelembe 36 méltóságviselő (custos, cantor, lector, prépost) és 71 egyszerű kanonokkal kell számolni.⁹¹ A méltóságviselők közül 17 főnél tudtam valamiféle kapcsolatot kimutatni (47%), az egyszerű kanonokok között pedig 26 főről ejtettem szót a fentiekben (36%). Az összkáptalanra vonatkoztatva: 107 főből 43 személy képezte vizsgálatom tárgyát (41%). Ezek a százalékos arányok még nem sokat mondanak, hiszen annyit vonhatunk le belőlük, hogy a váradi káptalanban szinte minden második ember valakinek a valakije volt, s ezen meg sem lepődhetünk, hiszen az egymás protezsálása nem új keletű jelenség. Viszont, ha az időbeli megoszlást vesszük alapnak két kiemelkedő időszakot találunk, amikor ugrásszerűen megnőtt azon kanonokjaink száma, akik komoly pártfogókkal rendelkeztek. Az első ilyen időszak az 1440-es, '60-as évekre tehető, egyértelműen Vitéz János neve fémjelzi. A vizsgált 17 méltóságviselő közül 6 fő, a 26 egyszerű kanonok közül 16 fő hozható összefüggésbe az ő nevével. Az oka annak, hogy miért az egyszerű kanonokok körében olyan kiugró az arány, nagyon egyszerű, jónéhányukat Vitéz indította el pályájukon és Váradon egyszerű kanonokként csak rövid időt töltöttek. A méltóságviselők között unokaöccsei kiemelt helyet élveztek, Vasvári, Gúti és Polánkai is Vitéz jóvoltából egyszerű kanonokként kezdték pályájukat és onnan lépdeltek tovább valamely méltóság felé. Ostfíról már korábban megállapíthattuk, hogy Janussal való ismeretségén kívül befolyásos családja is sokat nyomhatott a latban. A másik már jóval kevésbé kiugró időszak a XVI. század eleje, amikor a Szatmári-Thurzó-Perényi püspökök által teremtettsé kisebb humanista kör, ill. a Perényi familiába való tartozáson keresztül lehet megfigyelni egy kissé nagyobb beáramlást (Ezen 7 fő közül Homorogdi, Mursinai, Martonosi Perényin keresztül került Váradra; Magyi, a Henckel fivérek, Fehérvári műveltségüket, tudásukat a humanista körben is kamatoztatták). Tehát a vizsgált 43 kanonok közül 29 fő tartozott ehhez a két csoporthoz, tehát ez azt mutatja, hogy a személyes kapcsolatok működése ezen a két speciálisnak mondható időszakon kívül, alacsony szintű volt.⁹²

Ha azt vizsgáljuk, hogy az összekötéssel rendelkezők milyen pozíciókat töltöttek be a káptalanon belül, ki kell emelnünk a prépostokat. A kor 10 prépostja közül 7 esetében bizonyíthatóak személyes kapcsolataik és ez a 7 fő nem csak azt jelzi, hogy a préposti méltóságot az esetek nagy részében fenntartották valakinek, hanem, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a méltóságviselők között 17 személynél követhetőek kapcsolataik, akkor nyilvánvaló, hogy a préposti méltóság mennyivel

91 Korábbi kutatási credményeim alapján. A főspercesekkel kellő adatok hiányában ezen munkámban nem foglalkozom.

92 Lásd fentebb.

kiemeltebb szerepű volt a másik három méltósághoz képest (őr-, éneklő- és olvasókanonok), hiszen a fent említett 7 fő a méltóságviselők között talált 17 fő 41%-a. Ezek a számok ráfelelnek egy korábbi megállapításunkra, miszerint a prépostok a káptalan igen mobilis rétegét alkották és ehhez használták fel kapcsolataikat. A másik ilyen mobilis réteg is szinte egy az egyben megfeleltethető azokkal, akik valamiféle összeköttetésekkel rendelkeztek, ez pedig az egyszerű kanonokoknak azon csoportja, akik továbblépve a káptalanból egyre nagyobb méltóságokig jutnak el. Tehát a személyes kapcsolatokat egyrészt fel lehetett használni az egyetemi tanulmányokra, ezzel párhuzamosan a tanulmányok finanszírozására egy-egy javadalom megszerzésével, meg lehetett alapozni a váradi kanonikátussal későbbi karriereket; másrészt azt a célt is szolgálhatták, hogy bekerüljön valaki a káptalanba munkája jutalmául és a váradi stallum legyen pályája csúcsa. Ez a két csoport: a méltóságviselők nagyobbik, és az egyszerű kanonokok szintén jelentős része.

A fenti adatok tükrében nyilvánvaló Vitéz János működésének mindent elsőprő fölénye. Pártfogoltjainak későbbi tevékenységét tekintve biztosan állíthatjuk, elit teremtő szándékával nem vallott kudarcot, biztos szemmel vette észre a támogatásra érdemes tehetséget. Ez a váradi káptalan fennállásának egy igen kiemelkedő periódusa volt, hiszen oly sok politikában és tudásban, műveltségben kiemelkedő személyiség fordult meg Váradon ekkoriban, mint soha korábban.

F. MOLNÁR MÓNIKA

ERDÉLY GIOVANANDREA GROMO COMPENDIO-JÁNAK TÜKRÉBEN

János Zsigmond erdélyi uralkodásának történetét a hazai és európai történetírás vajmi kevéssé dolgozta fel. Ez a tény igen meglepő, ha figyelembe vesszük, milyen fontos szerepet játszott az ifjú uralkodó Magyarország, de akár Európa történetében is. Miután Mátyás király hajdanvolt Magyarországa gyakorlatilag három részre szakadt, csak az erdélyi részek őrizték meg — I. (Szapolyai) János király és követének Hieronim Laski lengyel arisztokratának I. Szulejmán török szultánnal 1527 decembere és 1528 februárja közt kötött szerződése eredményeképpen¹ — viszonylagos függetlenségüket a Habsburgoktól és legalábbis a belpolitikában a törököktől is, fenntartva ezzel az egykor egységes Magyarország függetlenségének álomképét és a magyar államiság továbbélésének biztosítékát. Erdély a törökök százötven éves uralma alatt a veszendőbe ment magyar szabadság szimbólumává vált. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyszer a törököktől, máskor a németektől sanyargatott magyar nép szorongva követte figyelemmel Erdély sorsát. De nemcsak a magyarok, hanem egész Európa élénk figyelemmel kísérte az itt zajló eseményeket, hiszen nem lehetett senki számára sem közömbös, mi történik a kereszténység már-már elveszett védőbástyájának ezen a különleges státuszú területén. Ennek ellenére nem nehéz megtalálni az okot, amiért oly kevés szó esik a magyar történelemben János Zsigmond uralkodásának időszakáról, ellentétben apja I. (Szapolyai) János, anyja Izabella királyné vagy utódja a későbbi lengyel király Báthory István korával. Nem léteznek ugyanis, vagy csak igen korlátozott számban olyan források, amelyek ezt a korszakot tárgyalnák. A hivatalos állami dokumentumokon túl léteznek az Erdélyi Országgyűlési Emlékek és a diplomáciai- és magánlevelezések.² Az elbeszélő, leíró forrásokat tekintve³ azonban oly nagy hiányosságokat tapasztalhatunk, hogy elengedhetetlennek tűnik Giovanandrea Gromo

-
- 1 Két tárgyalás Sztambulban. Összeáll.: Barta Gábor. Bp., 1996. (Régi Magyar Könyvtár. Források 5.) 7–8. p. A témafelvetésért és a tanulmánymegírásában nyújtott segítségért köszönettel tartozom Oborni Teréznek és Katulicné dr. Acél Zsuzsannának.
 - 2 Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 1540–1699. Szerk.: Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp., 1875–1898.
 - 3 Az erdélyi fejedelemség első korszakára (1526–1606) vonatkozó legfontosabb elbeszélő forrásokat ld. Erdély története. I. köt. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Makkai László–Mócsy András. Bp., 1986. 600–601. p.

Cosimo de Medici-nek ajánlott olasz nyelvű kéziratának ismerete, melynek címe: *Compendio di tutto il Regno posseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cose notabili d'esso Regno*.⁴ Gromo műve⁵ a János Zsigmond korabeli Erdélyt mutatja be, saját tapasztalatai és néhány közvetlen forrás alapján. Ez a 48 folióból álló írás mindmáig szinte az egyetlen előkerült értekezés erről a kevéssé ismert korról, amelyben létrejöttek a születendő Erdélyi Fejedelemség intézményrendszerének alapjai. Jelen tanulmány keretében Gromo eredeti, firenzei kéziratát szeretném ismertetni, ahol lehetséges más forrásokkal összevetve, valamint felfedni az írásmű valódi célját.

Giovanandrea Gromo élete és tevékenysége

A *Compendio* szerzőjének kilétéről igen kevés adat áll a rendelkezésünkre. A Kárpáthy–Krajvánszky Mór által összegyűjtött és publikált,⁶ Gromo-ra vonatkozó források és a szerző saját művei alapján — melyek mind az 1564–1567-es, Erdélyben töltött időszakra vonatkoznak — tájékozódhatunk valamelyest. Életének további körülményeit csak újabb olaszországi kutatások alapján lehetne sikeresen felderíteni.

Ha feltesszük az egyszerű kérdést, ki is volt Giovanandrea Gromo és saját, *Compendio*-beli meghatározását vesszük alapul, ahol egyszerű katonaként definiálja magát,⁷ könnyen megnyugodhatnánk a szerző eme öndefiníciójában. De ne hagyjuk magunkat félrevezetni! Gromo nem az, akinek első pillanatra látszik. Hogy meghatározzuk igazi kilétét, érdemes figyelmesen átvizsgálunk Kárpáthy által kiadott levelezését.⁸ Ezekből a dokumentumokból ugyanis világosan kiderül, hogy Gromo nem csupán hivatásos katona, hanem titkos diplomata, a velenceiek

4 A kézirat, amely után az általam felhasznált mikrofilm készült, megtalálható: Archivio di Stato di Firenze (= ASF). Fondo Magliabechi, Classe XIII. N. 9. (A továbbiakban: *Compendio*.)

5 *Aurel Decei*: Giovanandrea Gromo. *Compendio della Transilvania*. In: *Apulum. Buletinul Muzeiului Regional Alba Julia*. vol. 2. (1943–1945). 140–214. p. A *Compendio* teljes szövege olaszul, tíz oldalas román nyelvű bevezetéssel, a végén másfél oldalnyi francia nyelvű összefoglalással. Ezen felül létezik a *Compendio*-nak egy német nyelvű fordítása is In: *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge. Kronstadt, 1855. 74. p.

6 *Kárpáthy–Krajvánszky Mór*: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. Bp., 1936. 94–141. p.

7 *Compendio* fol. III.

8 *Kárpáthy*: i. m. 119–141. p.

és a pápai állam beépített embere — mai értelemben vett kéme — volt. Ő maga mondja, hogy különböző fejedelmek szolgálatában állott,⁹ de egészen 1564-ig nincsenek ennél részletesebb információink Gromo tevékenységéről. Ekkor azonban bizonyosan Velencében időzött.¹⁰ Mint 1564. március 18-i Giovanni Morone bíbornokhoz címzett leveléből kiderül, János Zsigmond őt kérte fel olasz testőrségének vezetésére és az ehhez szükséges 200 olasz gyalogos és 100 lovas összegyűjtésére.¹¹ Abban a tényben, hogy az olaszos neveltetésű János Zsigmond olasz zsoldosokat fogadott, semmi meglepő nincs, hiszen elterjedt humanista–reneszánsz szokás volt, hogy egy európai fejedelem idegen, főleg olasz testőrséget fogadjon. A kérdés inkább ott vetődik fel, ki ajánlotta éppen Gromot az ifjú erdélyi uralkodónak. Lehetett Velence, hiszen a tengeri köztársaság már az uralkodó apjával, I. (Szapolyai) János királlyal is jó kapcsolatokat tartott fenn, vagy éppen Róma, hiszen vele sem szakadtak meg a diplomáciai kapcsolatok és mindkét állam, mint majd látni fogjuk, érdekelt volt az erdélyi események alakulásában. Jászay Magda szerint az erdélyi fejedelem a Habsburg érdekszférával szembeni elszigeteltségéből a Velencével való szorosabb kapcsolat kialakításával próbált kitörni, és ennek lett volna közvetítője az olasz testőrparancsnok.¹² Annyi azonban bizonyos, hogy Gromo 1564 májusában érkezett Erdélybe¹³ és egészen 1567-ig maradt a fejedelem szolgálatában.¹⁴ Ez alatt a három év alatt többször visszatért Velencébe,

9 *Compendio* fol. II. Ezek közül VIII. Henrik angol királynál tett szolgálatairól van tudomásunk, ahol az volt a célja, hogy a királyt kibékítse a katolikus egyházzal. Ez a küldetése a király váratlan halála (1547) miatt azonban nem sikerülhetett.

10 Feltehetőleg ez a város lehetett állandó tartózkodási helye, mert clutazásakor a velencei Collegio előtt tett kihallgatása alkalmával, mint őszinte hívük és legengedelmecebb szolgáljuk, nekik ajánlja fel házat és fiai életét. (1565. április 7.) In: *Kárpáthy*: i. m. 136. p. Ebből a kijelentéséből azonban még nem lehet következtetni Gromo származási helyére. Egyécsk, valószínűleg *Amat di S. Filippo*: Biografia dei viaggiatori italiani. Roma, 1882. 297. p. leírását alapul véve, toszkán illetve firenzei származásának definiálják Gromo-t, így *Angelo Pernice*: Un episodio del valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del sec. XVI. In: Archivio Storico Italiano. 83. (1925) és *Claudio Isopescu*: Notizie intorno ai Romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento. In: Bulletin de la Section Historique. Tome 16. Bucarest, 1929. is toszkánnak vélik. Valamint valószínűleg tőlük véve *Jászay Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Bp., 1996. 129. p. Gromo-t toszkán származású, de velencei illetőségűnek tartja. Mások, (*Kárpáthy*: i. m. 95. p.) éppen eme levele miatt velenceinek tartják. Jómagam is inkább ez utóbbi vélemény fele hajlok, de le kell szögezünk, hogy mivel ily kevés adat áll a rendelkezésünkre Gromo származását illetően, semmi biztosat nem mondhatunk.

11 *Kárpáthy*: i. m. 119. p.

12 *Jászay*: i. m. 129. p.

13 *Compendio* fol. 16v.

egyrészt katonákat toborozni,¹⁵ ami Velence ellenkezése¹⁶ miatt nem volt könnyű vállalkozás, másrészt János Zsigmond illetve Velence és Róma hírszerző megbízásait teljesíteni. Gromo több levelet küldött Giovanni Morone bíbornoknak,¹⁷ melyekben az erdélyi ügyekre nézve tanácsát kéri. Minthogy Gromo a Szentszék magas méltóságviselőinek bizalmát élvezve információkat és titkos jelentéseket küldött és ezért cserébe pénzt kapott a pápától és a velencei szenátustól, biztosan megállapíthatjuk, hogy Gromo nem csupán egyszerű katona volt, sőt a legkevésbé sem egy utazó és egy Erdélyről szóló földrajzi leírás szerzője, aminek Amat alapján Pernice és Isopescu idézett műveikben Gromot hibásan definiálják, hanem a két fent említett állam titkos informátora is. Ez a szolgálat Erdély esetében annál is fontosabb volt, mert ide nem jutott el a hivatalos pápai és velencei képviselő, de ily módon mindkét állam naprakész hírekhez juthatott az Erdélyben kialakult helyzetet illetően. 1567-ben Gromo, mivel nem tudta végrehajtani feladatát, csalódottan visszatért hazájába és további sorsát illetően semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre.

A Compendio datálása és szerkezete

Gromo nem írta rá művére keletkezésének dátumát. Amat ezt hibásan 1554-re teszi (Veress Endre véleménye szerint bele sem nézve a kéziratba), Pernice és Isopescu pedig 1564 és 1571 közöttre datálja.¹⁸ Ha azonban tüzetesen megvizsgáljuk magát

14 Gromonak és olasz társainak János Zsigmond Kenyérmezőt és környékét adományozta szolgálataiért. *Compendio* fol. 15r–v.

15 Giulio Ricasoni 1564. október 26-i, Bécsből küldött levele, (MTA Kézirattár Ms 475/7. Veress Endre hagyatéka, Gromo jelentéséhez készített jegyzetek) „... egy bizonyos kapitány, Andrea, aki már régebb óta a Köztársaság szolgálatában állt és azzal bocsátották el, hogy egy gyalogsokból álló csapattal szolgálja az említett erdélyit (fejedelmet), most visszatért Velencébe, azzal a szándékkal, hogy összegyűjti a nevezett csapatot. /Arch. Mediceo, Fi. Filza 4326 fol.75./”

16 A császárnak ugyanis tudomására jutott Gromo akciója és súlyos szemrehányásokkal illette Velencét, amiért ellenségnek, János Zsigmondnak támogatást nyújt. Velence ezért eltiltotta Gromo-t a területén való toborzástól. Ld. *Turba, Gustav: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe*. Wien, 1889–1895. 3. köt. 284–285. p.

17 Giovanni Morone volt IV. Pius pápa tanácsadója a birodalmi, közép-curópai, tehát erdélyi ügyekben is, többször volt nuncius I. Ferdinánd udvarában, pápai legátus a tridentin és fontos politikai–diplomatikai misszióival az ellenreformáció legnagyobb formátumú egyéniségei közé tartozott.

18 Ld. MTA Kézirattár Ms 475/7. Veress Endre jegyzeteit Gromo Compendiójának kapcsán és *Isopescu és Pernice* i. m.

a szöveget, felfedhetjük a mű keletkezésének időpontját, hiszen Gromo maga mondja, hogy „... már öt év telt el Balassa Menyhért árulása óta ...”.¹⁹ Ennek időpontját pedig más forrásokból pontosan ismerjük. Az erdélyi tanácsúr I. Ferdinándhoz pártolása 1561. december 13-án történt.²⁰ Ez alapján meg lehet tehát állapítani, hogy a mű 1566-ban keletkezett. Ezt a dátumot pontosítja az a tény, hogy Gromo nem tesz említést Szulejmán utolsó hadjáratáról és haláláról (1566. szeptember 5.), ami pedig ennek a korszaknak egyik legjelentősebb eseménye volt. Ezen adatok alapján szinte teljes bizonyossággal az 1566-os esztendő nyarára tehető a Compendio születése. Gromo műve tehát egy majdnem két éves erdélyi tartózkodás gyümölcse.

A mű szerkezetének megállapításakor egyszerűbb a dolgunk. Gromo, még a Compendio megírása előtt, 1564 decemberében levelet küldött Velencéből Morone-nak,²¹ amelyben Erdélyből éppen visszatérve összefoglalja tapasztalatait. Ez tulajdonképpen a Compendio egy tömörített, és mint látni fogjuk néhány ponton eltérő szemléletű változata. Ebben Gromo, amint tisztázta, hogy a Szentszék megbízatását teljesítve írja le az erdélyi állapotokat, röviden összefoglalja, hogy miről is tett megfigyeléseket. Öt dolgot emel ki: a János Zsigmond által birtokolt terület elhelyezkedését és nagyságát; a Királyság felosztását és népességét; az uralkodó és birodalma jelentőségét; az okokat, melyek alapján a birodalom szerencsés voltát reméli és végül előadja terveit Erdélynek a katolikus hitre való visszatérítésére vonatkozóan.

A Compendio ehhez a jelentéshez hasonlóan már a Cosimo de Medicinek írt ajánlásban leírja, hogy az ország elhelyezkedését, nagyságát, határait, a benne élő népek szokásait, vallási és hatalmi viszonyait és végezetül a király természetét, szokásait és szándékait fogja elemezni. Rögtön ezután röviden közli célját, vagyis hogy úgy véli, bele lehetne fogni valamiféle vállalkozásba a török és az eretnekek ellenében a keresztény egyház dicsőségére.²² Erre a vállalkozásra — aminek mi-benlétét csak műve végén fejti ki részletesen és ezért mi is az összefoglalásban elemezzük részletesen — a legmegfelelőbb személynek Cosimo de Medicit találta, és ezért ajánlja neki a művet. Az ajánlás eme tömör meghatározásai után János Zsigmond királyságának egy tizenöt oldalas földrajzi leírása következik. Itt részletesen leírja a birodalom területének határait, méretét, az azt körülölelő hegyeket és orszá-

19 *Compendio* fol. 36.

20 Magyarország története 1526–1686. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. 2. köt. Bp., 1987.² 1657. p.

21 *Kárpáthy*: i. m. 122–131. p. és *Andrei Veress*: Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, si tarii romanesti. Vol. I. (1527–1572) Bukarest, 1929. 250–258. p. (312. sz.)

22 *Compendio* fol. IIv.

gokat. Ezek után felsorolja és röviden bemutatja a Királyság három tartományát. Ezt Erdély lakosságának, vagyis a magyaroknak, szászoknak, vlahoknak, lengyeleknek és cigányoknak a bemutatása követi. Majd 37 oldalon keresztül Erdély főbb várait, erődítményeit és városait írja le, röviden utalva az ott történt fontosabb történelmi eseményekre.²³ A városok után rátér a folyók leírására, három oldalt szentelve nekik. Az ország földrajzi leírása után rátér a király személyére, majd az udvar és az ország legfontosabb személyiségeit írja le. Végül az ország anyagi helyzetének ecsetelése és Moldva, mint szomszédos ország rövid leírása következik. Végezetül pedig, mint már említettem, az ország jelentőségéről, a különböző helységek megerősítésének mértéjéről és módjáról, majd saját, Erdélyre vonatkozó terveiről beszél. És igaz ugyan, hogy a *Compendio* első, legterjedelmesebb része Erdély földrajzi leírása, mégsem nevezhetjük Gromo művét egy érzékletes földrajzi leírásnak, aminek *Amat* és a tőle információt szerzők tartják. A *Compendio*, mint látni fogjuk, igen határozott politikai–diplomáciai céllal készült, az ország aktuális állapotát Gromo céljának megfelelően bemutató mű.

Erdély leírása

Ebben a részben, a Gromo által követett logikát és felépítményt hűen követve röviden ismertetem a *Compendio* tartalmát, kiemelve a Gromo által fontosnak tartott szempontokat, ahol lehetséges a fent említett 1564-es keltezésű levéllel és más forrásokkal összevetve.

A „királyság” földrajzi helyzete

Gromo János Zsigmond királyságának területét a természetes határokat, keleti határaiaként pedig „öt magas hegyet”, vagyis a Kárpátok vonulatát határozza meg. Az

23 Gromo nem ad átfogó történelmi képet az országról, mint azt például *Antonio Possevino* teszi Transilvania című 1584-es művében (*Antonio Possevino*: Transilvania. Kiad.: Veress Endre. Kolozsvár–Budapest, 1913.) Antonio Possevino (1533–1611) jezsuita szerzetes, író, diplomata. Franciaországban jezsuita iskolákat alapított, visszatértette a svéd királyt a katolikus valláshoz, 1581-ben közvetítésével jött létre a béke Lengyelország és Oroszország közt. Ezen sikercsi után a pápa és Báthory István király megbízására 1583-ban másfél hónapot töltött Erdélyben és így született meg a *Fontes Rerum Transilvanicarum* 3. köteteként megjelent alapvető fontosságú történelmi–politikai műve.

ország kiterjedésének észak–déli viszonylatában két várost említ, Kassát és Orsovát. Ezen felül Eger és Belgrád városait jelöli még meg, mint a császárhoz ill. a törökhöz tartozó határvárosokat. Gromo az ország ‘hosszúságát’ Miháldtól a lengyel határig 16 nap távolságra, ‘szélességét’ pedig Töröcsvártól Egerig 9 nap távolságra teszi. Mint szomszéd országokat, Lengyelországot, Havasalföldet és Moldvát nevezi meg.²⁴ Ha ezeket a határokat megnézzük térképen, szembejön, hogy Gromo János Zsigmond államának határait a lehető legnagyobb mértékben kitolja, felnagyítja, elhallgatva azt aényt, hogy a speyeri egyezményig (1571) János Zsigmond államának nem voltak pontosan megállapított határai,²⁵ területe az őt elismerő nagyurak, birtokosok és természetesen saját birokából állott. Területének bizonytalanságát csak fokozta a tény — amit szerzőnk szintén elhallgat —, hogy a török, de főleg az északi szomszéd Ferdinánd, majd Miksa állandó harcban álltak az erdélyi és Partiumbeli várak, területek megszerzéséért, így ezek időről időre gazdát cseréltek. Gromo ezen nem csekély mértékű ‘tévedéseit’ csak úgy lehet igazán megértenünk, ha feltételezzük, hogy János Zsigmond királyságát, mint egy nagy kiterjedésű, állandó, biztos határokkal rendelkező országot akarta bemutatni. Ezt a feltételezést támasztja alá az a tény is, hogy míg az 1564-es keltű levélnek ezen részén Gromo felsorolja az ország négy bejáratát, sebezhető pontját: Havasalföld és Moldva felől Brassó felé két erőd, Töröcsvár és Rozsnyó vára védi a területet; Lengyel- és Magyarország felé a Tisza és különböző városok, Tokaj, Huszt, Munkács, Szatmár és Nagybánya jelentik a határt; a török által birtokolt Temesvárral és Lippával szemben csak Déva vára és a Maros folyó áll ellent; a Szörényi Bánság területe felől pedig Lugos és Karánsebest, valamint a Vaskaput említi meg bejáratként,²⁶ addig a Compendio-ban csak annyi áll, hogy két úton lehet eljutni az országba és gyorsan hozzátesszi, hogy itt a kereszténység hasznát szolgáló erős fundamentumokat létesítettek. Gromo tehát nem ír Firenze és Siena hercegének a királyság esetleges gyengeségeiről, csak azt emeli ki, hogy szűk völgyeken és utakon keresztül lehet Erdélybe jutni, elhallgatva az ország védhetőségét nehezítő tényezőket.

24 *Compendio* fol. 1v–2v.

25 Ld. *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Bp., 1918.

26 *Kárpáthy*: i. m. 126. p.

János Zsigmond országának tartományai

Ennek a résznek a születését a szerző a következőképpen magyarázza: „Mert legnagyobb sajnálatomra azt kellett látnom, hogy még a legbölcsebb intellektusok is abba a hibába estek, hogy vagy a könyvekből, amiket olvastak vagy különböző személyektől, akik a Fejedelem országáról beszélve csak Erdélyt említették, téves információkhoz jutottak és így jóval kisebbnek vélték az ország területét, mint amilyen az a valóságban.”²⁷ Gromo az országnak három tartományát nevezi meg: az általa ‘*Valachia citeriore*’-nak nevezett Szörényi Bánság területét, Erdélyt, valamint egy részt, amelyet, mint írja, voltaképpen Magyarországnak neveznek.²⁸ Összehasonlításként érdemes megnézni, Possevino²⁹ hogyan osztotta fel részekre az országot. Először műve második könyvének első fejezetében felsorolja a hét erdélyi és öt Erdélyen kívüli megyét, majd hozzáteszi, hogy ide tartozik Fogaras is, de nem szerves része a fejedelemségnek. A következőkben a szász városok elemzése után két külön tartományként írja le Hátszeget és Székelyföldet.³⁰ A két forrás közti különbség, vagyis az, hogy Gromo három, Possevino pedig ennél jóval több, de a szétdaraboltság látszatát keltő részt sorakoztat fel, abból eredhet, hogy Gromo nemcsak arra törekedett, hogy minél nagyobbnak állítsa be János Zsigmond országát, de azt is szerette volna elérni, hogy úgy tessenek, az ország teljesen egységes, nem pedig szétszabdalt kis részekből, kerületekből áll.

Gromo a következőket emeli ki a tartományok leírásánál: ‘*Valachia citeriore*’-nél megemlíti a két megerősített várost Lugost és Karánsebest. Ez utóbbit, mint a terület központját, a védelemére rendelt 500 lovassal. A tartomány határait Orsovától a Vaskapuig és Szebentől Temesvárig teszi. Erdélyről szólva megemlíti a Szászváros felé vezető úton Várhelyt és már a rómaiak által is felfedezett Boldogfalvát. A magyarországi részek közül részletesen leírja Várad városát, kedvező fekvését mind a védelem, mind a lakhatás szempontjából, a vár és a város szépségét, a falak állapotát, a katolikus vallás helyzetét a városban és Várad körzetének gazdagságát. Ezután rátét a Báthoryak birtokaira, megemlíti Nagybányát aranybányáival, a Schwendi által megerősített Szatmárt és Tokaj erődítményét. Ennek kapcsán említi meg a császár és János Zsigmond közt, Balassa Menyhért fent említett árulása miatt kitört háborút is. Végül kiemeli Huszt várát és a Szamos folyót, amely

27 *Compendio* fol. 3v–4.

28 Ez utóbbi alatt Gromo a Partiumi részeket érti.

29 Ld. a 23. sz. jegyzetet.

30 *Possevino*: i. m. 43., 49–50. p.

a dési sót szállítja tovább Magyarország, Horvátország, Szerbia, Bulgária és Havasalföld felé.³¹

Az ország népessége

Miközben Possevino csak három népet említ, a magyarokat, szászokat és vlahokat, valamint külön kategóriába véve az ún. erdélyieket vagy székelyeket, Oláh Miklós és Verancsics Antal négyet: a magyarokat, székelyeket, szászokat és oláhokat,³² addig Gromo öt nemzetet sorol fel: magyar, szász, vlah, lengyel és cigányt. Ezek nem a szó hagyományos politikai értelmében vett nemzetek, hanem az Erdélyben megtalálható népek. A magyarokról szólva leszögezi, hogy kétféle van: 'az igazi magyarok' és a székelyek. A magyarok szétszóródva az egész ország területén laknak, földjeiket a vlahokkal műveltetik, kiváló lovasok és harcosok. Nagyobb részük luteránus, de sok katolikus él Báthory birtokain és Váradon. A magyarokról szólva Gromo nem tesz említést arról a fontos tényről, hogy a magyarokon és az udvarban élő külföldieken kívül a másik két politikai nemzetnek, a székelyeknek és a szászoknak nem volt igazi beleszólásuk az ország kormányzásába. Az államot ugyanis gyakorlatilag a királyi tanács vezette, ami a partiumbeli ősi magyar családokból (ilyenek pl. a Bekes, Báthory, Csáky, Balassa, Bebek családok) állt.³³ A szkíta eredetűnek definiált székelyek Erdély elkülönült részén laknak. Gromo felsorolja a hét székely széket és hozzáteszi, hogy igaz ugyan, hogy nincsenek jól védett városaik, de földjük gazdag búzában, nyájakkal teli legelőkből és főleg lovakban, ami a harcban igen fontos. Saját maguk művelik földjeiket, de a cigányok munkáját is igénybe veszik. Háborúban saját költségükön kötelesek szolgálni a királyt, de cserébe igen kevés adóval tartoznak neki. Gromo állítása szerint 50.000 embert is képesek kiállítani, igen jó harcosok, minden fáradságot és nehézséget eltűrnek, de nincs jó vezetőjük és katonai fegyelmük. Vallási életükről szólva még 1564-ben megjegyzi, hogy mind katolikusok, de a Compendio-ban hozzáteszi,

31 *Compendio* fol. 4v–8.

32 Oláh Miklós (1493–1568) a művelt humanista a reformáció elleni küzdelemben jeleskedő Habsburg párti főpap, 1553-tól csztergomi érsek volt. Történeti munkája „Hungaria et Atila” (1536) címen ad képet a korabeli Magyarországról. Verancsics Antal (1504–1573) a katolikus megújulás atyja, Oláh Miklós utóda az csztergomi érseki székben. Udvara magyarországi humanizmus fellegvára volt. Verancsics történeti munkái a Monumenta Hungariae Historica-ban jelentek meg. Az általunk felhasznált részeket ld. Erdély öröksége. Tündérország 1541–1571. Bp., 1993. I., 10. p.

33 *Makkai László–Mócsy András: Erdély története* i. m. 445–446. p.

hogy már csak Isten kegyelméből, mert az eretnekek állandó zaklatása és tudatlan papjaik miatt már nem sokáig tartják meg ezen állapotukat.³⁴ A Morone-nak címzett levélben sajátos kiváltságokkal bíró nemesembereknek írja le őket, akik ezeket a privilégiumokat a király akaratából vagy azért kapták, mert ők a tartomány legősbibb lakosai.³⁵ Ugyanitt említ meg egy fontos tény, ami a Compendióból szintén hiányzik, vagyis hogy a székelyeknek egy sikertelen felkelésük volt a király ellen, ami után az uralkodó két erődöt építtetett. A két erődöt Székelytámadot és Székelybánját valóban az 1562-ben kitört székely felkelés után hozták létre, mikor János Zsigmond el akarta törölni a székelyek adómentességét.³⁶ Gromo a Compendióban nem beszél ezekről az eseményekről, hogy elhitesse a Mediciekkal, hogy ezek a népek minden problémától mentesen élnek a fejedelemségben. Possevino is nagyjából ugyanezeket említi, de hozzáteszi, hogy hadseregük 40.000 főből áll, kemény fejű, lázadó természetű népek, akik könnyen ölnek és lopnak és nem egyenlőek egymás közt.³⁷ A Compendio tehát itt is a kedvező dolgokat emeli ki, nagy hangsúlyt helyezve már itt a székelyek vallási állapotára, kiemelve, hogy katolikus segítségre lenne szükségük, ez pedig egyfajta jogcímet, ürügyet biztosíthatna valamely katolikus fejedelemnek az Erdélyben tartózkodásra.³⁸

A Csáky Mihály kancellár vezette luteránus szászokat Gromo Erdély legerősebb nemzeteként mutatja be, önkormányzatiságuk, gazdag és erős városaik miatt. Leírja szokásaikat, foglalatosságaikat, városaikat, kormányzásuk és adózásuk módját. A szászok leírásánál nem találunk más forrásainktól jelentős eltéréseket.

A vlahokról vagy más néven oláhokról más forrásokhoz viszonyítva Gromo részletesen beszél, ezért is használták fel a román történetírásban elsődendő forrásként.³⁹ A fent említett két nép földjeit művelik, koszos, csúnya nép, de a Hadrianus római császár ideje óta ott maradt rómaiak leszármazottainak tartják magukat és nyelvük is elferdült római. Vallásuk görög, mint a havasalföldieknek. Katonai állományukról szólva Gromo megjegyzi, hogy kétféle gyalogságuk van: a darabontósok, akik, mivel fegyverzet híján vannak, semmit sem érnek és az általa 'edoni ill. educchi' -nak nevezett egységek (magyarul a hajdúk lennének), akik igen bátor

34 *Compendio* fol. 8v–9v.

35 *Kárpáthy*: i. m. 127. p.

36 *Istvánffy Miklós*: A magyarok történetéből. Bp., 1962. 305–307. p.

37 *Possevino*: i. m. 51–53. p.

38 A katolikus székelyek helyzetének Gromo által adott leírását igazolja a jezsuita atya is. *Possevino*: i. m. 65. p.

39 *Vö. Claudio Isopescu*: i. m., *Aurel Decei*: i. m., *Ioan Lupas*: Doi umanisti romani in secolul al XVI-lea In: Anuarul Institutului de Istorie Nationala, 4. (1926–27) Bucuresti, 1929. 337–363. p.

harcosok, nem ismerik a veszélyt, minden nehézséget elviselnek, de reménytelenül fegyelmezetlen katonák.⁴⁰ Gromo láthatóan úgy véli, hogy a vlahok hasonló nyelvűk, ősi rokonságuk, katolikus vallásuk — még akkor is, ha görög — és kegyetlen katonáik révén igen hasznosak lehetnek egy olasz keresztény uralkodó számára.

A lengyelekről szólva Gromo rögtön leszögezi, hogy nincsenek saját földjeik, hanem a király szolgálatában, az udvarban élnek körülbelül ötszázan, de néha kétezren is, mint katonák vagy udvaroncok. Forgách a lengyeleket rosszindulatú, részeseges, semmittevő, nemtelen népnek nevezi, Gromo ezzel szemben vidám, jólelkű, kellemes modorú, evést-ivást kedvelő társaságként jellemzi őket.⁴¹

Gromo utolsóként a cigányokról beszél. Isopescu is megemlíti, hogy ez egy igen ritka jelenség a kor olasz szerzőinél, de hozzá kell tennünk hogy nem csupán az olaszoknál. A cigányokról, mint népről szinte kivétel nélkül hallgattak a kor szerzői. Gromo szerint az országban szétszóródva nagy számban éltek az eredetüket tekintve Indiából érkezett cigányok, akik itáliai társaikhoz hasonló életmódot folytattak, vagyis kereskedtek az utcán és loptak, Székelyföldön pedig nagy számban foglalkoztak földműveléssel, munkájuk gyümölcsét mind uruknak adva. Mint katonák gyalogosként szolgáltak a drabantosok közt. A cigányok bemutatása arra a tényre világít rá, hogy Erdély mily sűrűn lakott, munkáskezekben és katonaanyagban bővelkedő ország.

Gromo az Erdélyben élő népek bemutatásánál tehát megvizsgálta azok eredetét, lakóhelyét, szokásait, katonai erejüket, jogait és kötelezettségeiket. Ezek az információk igen hasznosak lehetnek bárkinek, akinek az országban érdekeltiségei vagy valamely vállalkozása lett volna.

János Zsigmond országának főbb városai és várai

Gromo Erdély városainak leírásánál délnyugati irányból indulva halad észak felé, majd visszatérve az ország belsejébe keleten fejezi be a bemutatást, a székely városokkal. Gromo minden helység leírását földrajzi helyzete meghatározásával kezdi, jelezve milyen irányban (az irányokat különböző szelek nevével határozza meg), milyen úton (pl. tó vagy folyó mentén, hegyek vagy völgyek között) és milyen tá-

40 *Compendio* fol. 10v–11v.

41 *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Bp., 1977. (Humanista történetírók.)* 722. p. és *Compendio* fol. 11v. Forgách Ferenc (1535–1577) Páduában tanult egyházi ember, politikus, diplomata, aki 1568-ban áll János Zsigmond pártjára, majd 1571-től erdélyi kancellár is lesz. Munkája szinte az egyetlen korabeli magyar elbeszélő forrás.

volságban (ezt mérföldben vagy napban adja meg) található a hely egy másik helységtől. Ezután azt írja le, hogyan néz ki a város közvetlen környéke. Ebben a részben kiemeli, hogy termékeny síkságon, erdőségtől védett domboldalban vagy hegyen található-e; van-e a közelben víz, tó vagy folyó, szóval mindazt, ami az élethez és főleg egy helység védhetőségéhez elengedhetetlenül szükséges. Gromo a városok földrajzi helyzetének leírása után azonnal azok védhetőségére tér rá. Ez érthető, hiszen az ellenségtől mindenfelől körülvelt országban ennek a problémának kell az első helyen állnia. Gromo szakszerű, pontos és kimerítő leírást ad Déva, Gyulafehérvár, Kolozsvár, Szeben vagy Brassó⁴² helyzetéről, erődtípményeik állapotáról (régie vagy új típusú vár-e), felszereltségéről, a városba vezető utakról és magának a városnak a jelentőségéről. A fent említett szempontokon kívül a szerző nagy hangsúlyt fektetett a különböző városokban zajló tevékenységekre, amin keresztül be tudja mutatni az ország gazdagságát. Kiemeli az ásványkincsekben bővelkedő ország fém- és sóbányászatát, az előbbihez kapcsolódva a három ősi várost, Abrudbányát, Zalatnát és Keresbányát, említi arany, ezüst, réz, vas, kén és cinóberkészleteivel, a só bányászatát pedig Torda, Dés és Vízaknához köti. Gromo egyértelművé teszi továbbá, hogy ezeknek az ásványkincseknek a bányászata nagy jövedelmet hoz a királynak és fontos szerepet tölt be az ország gazdasági életében.⁴³

Gromo leírása szerint a kereskedelem is igen fejlett és jelentős volt az országban. Majd mindegyik város jelzői közt, az olyanok mellett, mint gazdag, nagy, erős, vidám, egészséges ott áll a kereskedő kifejezés is. Megemlíti a nagyobb vásárokat, ahová a környékről is érkeztek az árusok, ilyen például Marosvásárhely, vagy Megyes városa, ahol olcsó pénzért lehetett szövetet venni.⁴⁴ Példának hozza fel Szebent, Brassót, Gyulafehérvárt is. Ezekben a helyeken szövettel, prémekkel, gabonával, vadállattal: nyest-, farkasprémmel, bőrével kereskedtek. A magas szintű kereskedelem szilárd alapját képezhette egy ország gazdaságának és ezt jól tudták a firenzeiek, akik banki és kereskedelmi tevékenységük hasznából éltek.

Elhelyezkedésükön, védhetőségükön és gazdasági szerepükön túl Gromo mindig kiemelte, ha egy város különleges jogokkal vagy lakossági összetétellel bírt. Kolozsvárnál például megemlíti, hogy egy részét magyarok, másik részét szászok lakják és egyenlő részben vesznek részt a város bírói testületében, évenként változtatva a legfőbb hatalmat. A falakon kívül ezzel szemben három falvacska van, egyikben magyarok, másikban szászok, harmadikban vlahok laknak. Szeben, a szászok metropolisának esetében pedig azt emeli ki, hogy bíróságuknak teljes ha-

42 *Compendio* fol. 14v–15., 15v–16., 18v–19., 23v–24v., 27v–29.

43 Uo. fol. 18r–v., 20v., 25v.

44 Uo. fol. 22., 22v.

talma van, a városban nem lakhatnak mások, csak szászok, kivétel, ha szükségük van valakire. Ugyanígy a király sem időzhet a városban három napnál tovább, sőt be sem léphet, hacsak nem minimális számú kísérettel, amitől a szebenieknek nem lehet félnivalójuk. Szeben városában továbbá folyamatosan vernek arany és ezüst pénzeket.⁴⁵ A városok lakosságáról és berendezkedéséről szóló hírek alapvető fontosságúak ahhoz, hogy az ember tiszteletben tudja tartani a különböző városok speciális hagyományait és jogait.

De ne higgyük, hogy Gromo ily száraz, még ha mégannyira hasznos, leírást ad is Erdély városairól: mindig kiemeli ugyanis, ha egy hely különösen alkalmas az emberi életre, és különösen egy uralkodó és udvartartása életére, így a pihenési, szórakozási lehetőségeket, a bőséges táplálékot, a kultúra, a hagyományok, a művészet, tudomány stb. meglétét. Mindig szívesen utal az uralkodói szórakozásokra, így például a vadászati lehetőségekre Alvinc vagy Gyulafehérvár közelében, a különböző fürdőkre, a halban bővelkedő vizekre vagy a gyümölcsrel teli kertekre.⁴⁶ Gromo az erdélyi városok leírásánál mindig kiemeli, ha a területet már a rómaiak is lakták, megemlíti, hogy Traianus császár Decebalus király elleni hadjáratában egy nagy hidat építtetett és miután megnyerték a háborút, a tartomány a rómaiak kezén maradt vagy hogy Alba Iulia (Gyulafehérvár) városa nevét Marcus Aurelis császár anyjának, Iulia Augustának a tiszteletére kapta. A római ősök jelenléte, szobormaradványaik, fennmaradt elnevezések stb. biztonságot és otthonos érzést biztosíthattak volna egy Itáliából Erdélybe érkező uralkodónak. Végezetül a kulturális élet és a művészet terén kiemeli a besztercei és a kolozsvári templom szépségét, ez utóbbi orgonáját, a segesvári kollégiumot az önkormányzat által fizetett, mindenféle tudományt okító kiváló tanáraival, a brassói studiokat szabad művészetével és csodálatos könyvtárával stb. A kultúra, a művészet jelenléte, a kiművelt emberfők tudata különös jelentőséggel bírhatott főképp egy firenzei számára, aki a humanista–reneszánsz kultúra hazájából érkezett. Gromo ezen a ponton kitűnően illusztrálja, hogy János Zsigmond országa nem csupán a magas hegyek, sötét erdők és kegyetlen katonák országa, hanem a legmagasabb civilizációé is.

Összefoglalva tehát Gromo művének az erdélyi városokról írott részét, leszögezhetjük, hogy Gromo nem csupán egy ‘földrajzi tartalmú nagy lélegzetű traktátust’ írt, ahogyan Isopescu állítja,⁴⁷ hanem igen tudatosan közöl minden információt Erdélyről, amire egy Medicinek, Firenze és Siena urának szüksége lehet. És ha megnézzük az ország leírására használt jelzőket: erős, gyönyörűséges, gazdag,

45 Uo. fol. 18v–19., 23v–24v.

46 *Compendio* fol. 14v., 15v–16v.

47 *Isopescu*: i. m. 47. p.

tiszta, egészséges, kényelmes, az emberi életre alkalmas, jól felszerelt, stb. megállapíthatjuk, hogy Gromo itt is csak a kedvező elemeket emeli ki. A legcsúnyább kifejezés, amit a *Compendio*-ban városra használ, a következő: „*Megyes ... nekem a királyság legmelankolikusabb városának tűnik*” és „*... amennyire megérhettem, Szászsebes rossz levegője vagy valami más szerencsétlenség következtében szinte teljességgel lakatlan.*”⁴⁸

Gromo leírása tehát, Erdély földjének minden valóságos szépsége ellenére feltehetően erősen túlzó, s így megfelel saját meghatározásának: „*megpillantva a csodálatos erdélyi földet, úgy tűnik, mintha a Purgatóriumból lépne ki az ember és meglátná a Paradicsomot.*”⁴⁹

Az ország fő folyói

Gromo a következő erdélyi folyókat sorolja fel: Tisza, Maros, Aranyos, Szamos, Körös, Olt, Görgény, Ompoly, Küküllő és Temes. Mindegyiknél jelzi, honnan indul és hová érkezik, mely szakaszától hajózható, szállítanak-e rajta valami fontos árut és találhatók-e halászható mennyiségben benne állatok, halak, rákok.⁵⁰ Ebből a részből kiderül, hogy Erdély bőven el van látva az emberi élethez szükséges vízzel és állattal, és folyóinak egy része alkalmas kereskedelmi szállításra.

János Zsigmond

János Zsigmond⁵¹ élete és így az arról szóló források tele vannak ellentmondással. Egyik oldalon úgy tekintettek rá, mint a haza reménységére (például az unitáriusok egy új Szent Imrét, mások az ország megmentőjét látták benne), másik oldalon őt tekintették a tehetetlenség megtestesítőjének, aki ahelyett, hogy megvédené az or-

48 *Compendio* fol. 14v. és 23.

49 Uo. fol. 14.

50 Uo. fol. 30v–31v.

51 János Zsigmond uralkodói címe egészen 1571-ig bizonytalan volt, ekkor a „*Transilvaniae et Partium Regni Hungariae princeps*” fejedelmi címet kapta. Ld. *Barta Gábor*: Erdély rövid története. Bp., 1993. 233. p. Gromo az esetek többségében az ‘Erdély Királya’ és ‘János király’ címet használja, néhányszor pedig ‘Erdély fejedelmének’ titulálja, vagyis Gromo elfogadja őt apja, I. (Szapolyai) János örökösének, mint ‘II. János, Magyarország, Dalmácia és Horvátország királya’. Forgách is egyszerűen királynak, Possévino János hercegnek nevezi.

szágot a töröktől, végeláthatatlan hitvitákba menekül.⁵² Nézzük milyen leírást ad róla a kortárs Forgách Ferenc: „... (Izabella) fiát gyalázatosan nevelte ... gyerekek, majd hitvány lengyel emberek társaságában nevelkedett fel, és élete végéig olyan maradt. Ilyen tanítók mellett főleg a könnyelműséget, tudatlanságot, részegeskedést szívta magába annyira, hogy nála borosabb ember aligha akadt ... Ezt is anyjától örökölte. Így aztán agyát úgy tönkretette, hogy emlékezőtehetsége alig volt, ítélő- és beszédképessége pedig, mint amilyen a gyermeké; egyetlen tagja sem volt ép és egészséges. Halála napjáig harmincszor vett rajta erőt a kólíka és epilepszia; ... arca szomorú; társalogni csak környezete tagjaival szeretett ... melankolikus alkattal volt, hihetetlenül görcsös, ... sem testét, sem szellemét nem gyakorolta; egyetlen kedvtelése a vadászat volt, ha a betegség nem akadályozta.”⁵³

Forgáchcsal ellentétben Possevino nem használ ilyen negatív jelzőket, igaz ő nem is ismerte személyesen János Zsigmondot. Leírja, hogy a fiatal királyt kiváló nevelője, Novocampianus katolikusán nevelte, de ahogy évei száma növekedett, úgy egyre több szabadságot hagytak neki, és az udvarban található nők és más eretnek udvaroncok (Blandrata, Petrovics Péter stb.) folytonos cseverészései közepette és anyja katolikus vallás ellen tett lépéseit látva, mivel fiatal lévén természete még nem alakult ki, könnyen eltéríthették az igaz hitről. Possevino tehát felmenti János Zsigmondot és mindent környezete hibájaként könyvel el, nem mondva ítéletet sem a királyról, sem anyjáról.⁵⁴

Gromo viszont röviden, de pozitív jelzőket használva beszél munkaadójáról, az erdélyi fejedelemről.⁵⁵ Először leírja a király külsejét, fehér bőrével, kék szemével, szőke hajával, finom arcvonásaival és inkább egy nőére hasonlító finom kezeivel egy nem túlságosan erős, de igen nemes, finom úr képét rajzolva meg előttünk. Ezután rátér János Zsigmond foglalatosságaira: a vadászatra, lovaglásra és a harcra, amiben Gromo állítása szerint nagy kedvét leli. A lélek nemesítése terén az ifjú uralkodó kedveli a muzsikát, amit az udvarban olasz és lengyel zenészei szolgáltattak.

52 János Zsigmond I. (Szapolyai) János és az olaszos neveltetést kapott Izabella királyné (Jagello Zsigmond, lengyel király és Bona Sforza milánói hercegnő lánya) fiát a török segítségével ültették trónjára. Az anyja által teremtett olaszos–reneszánsz atmoszférában nevelkedett, kitűnő nevelést kapott, (ld. bővebben: *Barlay Ó. Szabolcs: Romon virág. Bp., 1986.*) de politikai mozgásteret igencsak be volt határolva a török és a Habsburgok által. Az ifjú uralkodónak apja politikai végrendeletét kellett követnie: „Erdélyt megőrizve, ha Magyarország elvész is, könnyen vissza lehet szerezni azt, de nem fordítva. Ha Erdély elvész és Magyarországot örzik meg, az nem lenne célszerű visszavenni Erdélyt.” *Possevino: i. m. 173. p.*

53 *Forgách: i. m. 981–982. p.*

54 *Possevino: i. m. 90. p.*

55 A király leírása: *Compendio* fol. 32–33v.

nak. Jól beszél latinul, olaszul, németül, lengyelül, magyarul és vlahul, egy kicsit görögül és törökül. Természete inkább vidám, mint melankólikus, kedveli a vidám társaságot és a jó bort. (Forgáchnak az erre vonatkozó, igen elítélő állítása Gromonál inkább pozitívként jelenik meg). Természetére nézve jólelkű, engedékeny, bölcs, megfontolt, értelmes. Harcban hősie, a hadi dolgokban szorgalmas és bátor a vész közepette. Utolsó modataival pedig a következőket mondja róla: „... úgy kedveli az olasz nemzetet, ahogy fejedelem még sohasem kedvelte, és minden erénnyel meg van áldva. Ezek mellett a fent leírt tulajdonságai mellett pedig annyira erkölcsös természetű, hogy az egész ország szűznek tartja.” János Zsigmond vallási életének kényes kérdéséről Gromo nagyon diplomatikusan nyilatkozik. A következőket mondja ugyanis a *Compendionak* a királyról szóló részében: János Zsigmondnak „vallásos természete van és nagyon szándékában áll megérteni az igazságot.” Még korábban, mikor Gyulafehérvár városáról beszél, megemlíti, hogy az ifjú király csak szükségből hagyta el a katolikus vallást, mikor a külső el-lenség szorongatta és ez a királynak a pápa öszentségéhez és Borromeo és Vercelli bíborosokhoz írt leveleiből is kiderül, melyekben kifejezi elkeseredését a lelkében dülő kettősség miatt, de mivel nem volt, aki a sötétben világítson neki, kénytelen volt országát követni.⁵⁶ Gromo is felmenti tehát az ifjút saját döntése felelőssége alól, a körülményeket okolva a történetekért.

Ha végigfutjuk a király személyének leírását, láthatjuk, hogy a dicsérő jelzők mellett nem igen találni olyanokat, amelyek kedvezőtlen fényben mutatnák be a királyt. Itt egyedül a király egészségéről írt részekre gondolhatunk, ahol leírja, hogy János Zsigmond sokat szenved kólikus fájdalmaktól, ezt a betegségét pedig az egészségtelen ételekkel illetve a rengeteg gyötrellemmel magyarázza, amikkel szembe kellett néznie. Ha Forgách jellemzésével összevetjük Gromo leírását, jelentős hasonlatosságokat fedezünk fel, csak a dolog két különböző oldaláról: mert amit a magyar történetíró rút, visszataszító dolognak ítél, azt az olasz erénnyé varázsolja. Vagyis Gromonak a János Zsigmondról alkotott képe jöllehet egy kicsit beteg és egy se lelkiekben, se testiekben nem túl erős, ezen kívül azonban szinte tökéletes uralkodót mutat, aki csak a katolikusok segítségnyújtása hiányában volt kényszerű megtenni visszatszó politikai lépéseit, vagyis magát a törökhöz kötni és elhagyni a katolikus vallást.

56 *Compendio* fol. 17v. A három részre szakadt Magyarországon gyorsan terjedt a reformáció. A luteránusok 1557-ben, a kálvinisták 1564-ben és az unitáriusok 1571-ben érték el a vallásszabadságot Erdélyben. János Zsigmond 1562-ben hagyta el a katolicizmust, hogy elérje protestáns uralkodó osztálya támogatását és 1569-ben így lett ariánussá. Ld. *Magyarország története tíz kötetben* i. m. 824. p.

A királyi udvar és az ország legjelentősebb személyiségei

Gromo körülbelül harminc embert nevez meg személyesen, akik fontos szerepet játszottak az állami életben vagy az ország védelme szempontjából. Gromo hivataluk, hatalmuk, koruk, vallásuk, a királyhoz való hűségük és az olasz nemzethez való hozzáállásuk, valamint ha fontosnak találja, emberi jellemzőik alapján mutatja be a különböző személyiségeket. Ugyanezt teszi a katonák esetében, jóllehet rövidebben és mindig hozzátéve melyik várban állomásoznak és mennyi katonájuk van.⁵⁷

Elsőként a legfontosabb tíz emberről beszél: a nagyhatalmú majordomus és titkos tanácsos Apafi Gergelyről; a kapzsi és ravasz Csáky Mihály szász kancellárról; a bölcs titkos tanácsos Hagymási Kristóf báróról, a hadsereg főkapitányáról; a gazdag és illusztris helytartó és titkos tanácsos Varkocsról; majd Izabella kegyeltje a lengyel kincstárnok Zavada és a lovasság fővezére, még I. Szapolyai János híve a veterán Nachasono következnek. A fent említett személyek ez utolsó kivételével mind luteránus vallásúak voltak. Hetedikként említi a két Báthory fivért, Kristótot és Istvánt, a császárral való megegyezés apostolaiként, kiváló harcosokként és a katolikus hit utolsó oszlopaiként és reménységeiként, valamint az olaszok nagy barátaiként mutatva be őket. Őket a vlah származású és János Zsigmond által, a töröknél tett sikeres politikai küldetése miatt támogatott Bekes Gáspár bemutatása követi, aki luteránus volt ugyan, de nem volt ellenséges hitbeli kérdésekben és szintén az olaszok nagy barátja. Utána ismét egy luteránus lengyel, Nizowski Szaniszló következik, titkos tanácsos és a király 'tejtestvére'. Végül tizedikként mutatja be az udvarban mindenki által gyűlölt, de hatalma miatt tisztelt olasz orvost, Giorgio Blandratát.⁵⁸ Bemutatja életútját és megmagyarázza, hogy azért tehetett szert ily nagy befolyásra az erdélyi uralkodó udvarában, mert mikor Balassa Menyhért elpártolt a királytól és a székelyek fellázadtak ellene, János Zsigmond súlyos betegségbe esett, csak ő volt mellette, így tudott hatást gyakorolni rá. Gromo nem viseltetik gyűlölettel Blandrata iránt, de elemzi a helyzetet, mondván, hogy hamis doktrinájával nem csupán a fejedelmet, de igen sok egyszerű keresztényt is eltérített az igaz útról.⁵⁹ Mielőtt elhagynánk a királyi udvart, nézzük meg összehasonlításképpen hogyan jellemezte azt Forgách: „*Három világraszóló gazember uralkodott rajta: Csáky Mihály főkancellár, az egykori pap, vele született kapzsiságával és*

57 *Compendio* fol. 33v–39v.

58 Girogio Blandrata János Zsigmond olasz származású orvosa volt, akinck a nevéhez a reformáció legradikálisabb ágának, az antitrinitárius irányzatnak az elterjesztése fűződik. Ld. *Pállfy Géza: A tizenhatodik század története.* Bp., 2000. 197–198. p.

59 A nevezetes személyekről szóló rész: *Compendio* fol. 33v–36v.

nagyravágásával a király esetleg mégis meglevő erkölcsének megrontója; az oláh származású Bekes Gáspár, aki kegyetlenségre és minden szörnyűsége tüzelte. ... Valójában az országot ő kormányozta egyedül a király helyett. ... A harmadik Blandrata volt, az olasz orvos és az arianizmus szerzője. Ez vakmerőségében odáig vetemedett, hogy Brassóban a halálos beteg fejedelmet csak akkor gyógyította, ha az arianizmusra felelszük. ... Ez a három, mindenkinél hiúbb ember ... mind azt tervezte, hogy megkaparintja az uralmat.”⁶⁰

A fent nevezett tíz legjelentősebb személyiség részletes bemutatása után Gromo rátér a különböző várak, így Dés, Tokaj, Munkács, Fogaras erődeinek a kapitányaira, majd elsorolja, hogy kik győzték le 1565-ben a császári erők színe-javát. Ha alaposan szemügyre vesszük ezt a részt, megállapíthatjuk, hogy Gromo csak a valóban hasznos információkra koncentrálva, minden elfoglaltságtól mentesen próbálja megismertetni az udvar és a hadsereg legfontosabb személyiségeit és a végén az erdélyi katonai erők nagyságát és erejét érzékeltetni.

A király bevételei

Nézzük meg mit mond Gromo erről a témáról: „eredetileg nem szerettem volna beszélni a fejedelem rendes bevételeiről, mert ha a keresztények megsegítik, az egészen bizonyosan növekedni fog, de hogy ne hagyjak kétséget a dolog felől, ahogy a királyság főembereitől értesültem, Őfelsége rendszeren 600 ezer, de legalább 400 ezer tallér jövedelemmel rendelkezik és ez csak nagyon ritkán kevesebb.”⁶¹ Ezeket a bevételeket a fejedelem a városok adójából, valamint a fém- és sóbányásztól nyeri és ebből fizeti a királyság védelmére rendelt négyezer lovas. Ha az eltérő pénznemek és adatok, valamint a hiányzó gazdasági mutatók hiányában nem is tudjuk ellenőrizni Gromo számadatának helyességét, két dolgot így is biztosan megállapíthatunk. Gromo nem tűnik nagyon tájékozottnak ez ügyben, ‘egyszerű zsoldosvezér’ létére, amelyen minőségében Erdélyben állomásozott, de az egyértelmű, hogy szép summáról beszélt, csak hogy bizonyítsa a ‘bankár’ Medicieknek Erdély és királya gazdagságát.

⁶⁰ Forgách: i. m. 982–983. p.

⁶¹ Compendio fol. 40.

Moldva

János Zsigmond országának részletes leírását Moldva rövid bemutatása követi. Ez a rész első ránézésre kilóg a Compendio egészéből, de szorosan illeszkedik a Gromo által elérni kívánt célhoz, vagyis valamiféle erdélyi vállalkozás véghezviteléhez. Először is azt érdemes megemlíteni, hogy a Compendio-beli ábrázolás merőben eltér Gromo 1564. évi levelének leírásától.⁶² Míg a levélben ugyanúgy elemzi Havasalföldet és Moldvát, addig a nagyobb műben már csak ez utóbbival foglalkozik. Moronének megírta, hogy Moldva korábban egy igen gazdag ország volt, de az állandó trónviszályok lerombolták, addig Medicinek ajánlott művében az emberi élethez szükséges dolgokkal (arany, termékeny földek, állatok sokasága, jó levegő stb.) bőven ellátott országgént mutatja be. Részletesen leírja az Erdéllyel szomszédos ország elhelyezkedését, városait, népeit, despotáik önkényeskedéseit és kötelezettségeiket a török felé. Végül megemlíti, hogy a fejedelemnek 3000 válogatott lovasa van és háború esetén akár 60 ezer harcost is össze tudna gyűjteni. Érdekes módon ez a szám a levélben még csak a fele volt.⁶³ Itt kívánczik még hozzátenni Gromo leírásához néhány, a kortársak által bizonyosan ismert tény. A két Erdéllyel határos ország Mátyás király idejében még Magyarország szerves része volt és a vajdák függetlenné válása után is az itteni birtokosok mindig fontos szerepet tölthettek be, legalábbis az Erdélyben is jelenlevők, a magyar politikai életben. Az uralkodók mindig keresték barátságukat, János Zsigmond államának megszületése után pedig a törökök ezeken az államokon keresztül próbálták nyomást gyakorolni Erdélyre.⁶⁴

Moldvának ez a Compendio-beli leírása gazdagnak, erősnek, de könnyen meghódíthatónak mutatja be az Erdéllyel szomszédos országot. Moldvával, a töröktől való elszakításának és meghódításának gondolatával egyébként mások is élénken foglalkoztak.⁶⁵

62 *A. Decei*: i. m. szerint Gromo ezt a Moldváról szóló részt *Georgii Reychersdorff*: *Chorographia Moldaviae ...* Viennac, 1550. című latin nyelvű művéből vette át és ennek igazolására kéthasábos részleteket közöl a művekből. Uo. 145–148. p.

63 *Compendio* fol. 40v–41. és *Kárpáthy*: i. m. 125. p.

64 *Veress Endre*: *Akták és levelek Erdély és Magyarország Moldvával és Havasalföldével való viszonyához*. Bp.–Kolozsvár, 1914. V–VI. p.

65 II. Miksának ilyen irányú terveiről való híreszteléseket ld. uo. 259–260. p. (315. sz.) és maguknak a moldvaiaknak elszakadási vágyáról uo. 290. p. (344. sz.)

Összefoglalás

Végezetül nézzük meg Gromo terveit Erdéllyel és királyával kapcsolatban és vizsgáljuk meg a *Compendio* születésének valódi okait. Gromo már 1564 decemberében, Erdélyből való első visszatérése után megállapította, hogy sem a király, sem pedig országa nem katolikusok többé és elsődleges céljának a király és rajta keresztül az ország visszavezetését tartotta a helyes útra. Tervét konkrétan meg is fogalmazta: két embert kellene titokban Erdélybe küldeni, egyik a pápát jelenítené meg, mint nuncius, a másik pedig az oly divatos hitvitákon a katolikus oldalt képviselné és mikor időszerűnek találná, Gromo bevezetné őket a király elé.⁶⁶ Következő, fent említett levelében, Erdély részletes leírása mellett ismét beszélt terveiről. Szeretné, ha a pápa levelet küldene a katolikus Báthory testvéreknek, a székely Berci Pálnak és az erdélyi fejedelemnek, és felkínálna valamiféle magas egyházi rangot Csáky Mihálynak és Blandratának. A vallási helyzet rendezése mellett másik fő terve a császár és János Zsigmond közti politikai és területiális kérdésekben kialakult béketlenség megszüntetése volt. Ezek a tervek szerzőjük szerint azért bírnak különös jelentőséggel, mert János Zsigmond a lengyel trón várományosa is volt és ezért a körülötte zajló események nagy hatással lehetettek volna egész Európára.⁶⁷ A következő év nyarán Gromo új tervekkel állt elő. Az alapcél, vagyis a rekatolizálás illetve a székelyek megmentése és az országnak a töröktől való megvédése érdekében a béke létrehozása megmaradt ugyan, de Gromonak újabb ötlete volt: az ifjú uralkodó megházasítása. Az erdélyi testőrparancsnok természetesen egy katolikus feleséget szeretett volna találni királyának, a firenzei fejedelem nővérét, az urbinói uralkodó lányát, vagy valamely velencei nemes hölgyet. A katolikus feleséget természetesen művelt, hozzáértő személyek kísérték volna, akik képesek lettek volna az 'igaz doktrína' okítására. Valamint szükségesnek vélte egy házassági szerződés megkötését a királlyal, miszerint ha az utódok nélkül halt volna meg, királysága a felesége családjának kezére jutott volna.⁶⁸ Terveinek ezen láncolatához kapcsolódik a *Compendio* is. Ahogy az elemzés során megfigyelhettük, Gromo Erdély és János Zsigmond országának a leírásánál csak dicsérő jelzőket használt és kerülte az olyan hátrányok emlegetését, mint az említett gyenge pontok a védhetőségben, ezzel szemben kiemelte az ország gazdagságát és erejét⁶⁹ és Erdély jelentőségéről

66 *Kárpáthy*: i. m. 120–121. p.

67 Uo. 130–131. p.

68 Uo. 136–137. p.

69 Erdősi Péter szerint az itáliaiak által kért Erdély-leírások valójában a gyulafehérvári udvar igéncyi szerint készültek s e feladat teljesítésére az erdélyi és itáliai udvarok közti kapcsolat

szólva a mű végén kihangsúlyozta, hogy az ország megerősített váraival, bevehetetlen hegyi útjaival, gazdag városaival és tettekre kész katonáival kész megvédeni az egész kereszténységet és egy kis segítséggel még a félelmetes oszmán erőket is képes lenne legyőzni.⁷⁰ Gromo terveiben a katolikusok, olaszok, spanyolok, franciák, svájciak, németek, lengyelek törökellenes összefogása rajzolódik ki, aminek kiindulópontja Erdély országa lehetne.⁷¹ Gromo, miután felsorakoztatta az érveket, amelyek a mellett szólnak, hogy a fejedelemség a kereszténység mellett álljon, hét pontban részletesen elemzi azt is, hogy ellenkező esetben miért jelentené ez a kereszténység teljes romlását.⁷² Ebben a részben elemzi Ausztria, az Oszmán Birodalom és Erdély helyzetét és politikai céljait, az utolsó két pontban közölve, hogy mivel a fiatal király igen szenved betegségében, megtörténhet, hogy hirtelen a másvilágra távozik és mivel nincs se rokona, se semmiféle leszármazottja, az ország báróinak pedig, a katolikus hitük miatt mellőzött Báthoryakon kívül, nincs semminemű hatalmuk, hogy őket királlyá válasszák, az ország könnyedén szörnyű veszélybe kerülhet, ami súlyos károkat okozna az egész kereszténységnek. Az erdélyi politikai és vallási problémák megoldására Gromo a Compendioban Cosimo de Medicinek kifejtett nézetei alapján egy katolikus feleségben látja a megoldást. Ennek kapcsán három lehetséges előnyt is megemlít: először is így vissza lehetne téríteni a királyt és országát a katolikus hitre; vagy legalábbis meg lehetne menteni a székelyeket az eretnekek állandó zaklatásától; végül egy, a királyi tanács beleegyezésével készült királyi adománylevél alapján, utód hiányában a feleség kezébe menne át a királyság és ezzel elérnék azt, hogy — ha már a császár öfelsege nem akarná vagy nem tudná birtokba venni ezt a területet — legalább egy harmadik keresztény fejedelem kezébe kerülne Erdély, nem pedig a törökökébe.⁷³ És íme ez megadja a választ arra a kérdésre is, hogy miért írta Gromo, az általa kereszténynek, olasznak és katonának titulált Cosimo de Medici-nek⁷⁴ ezt a traktátust. Firenze és

fenntartására éppen azok felelték meg leginkább, akik Erdélyben éltek és két úr szolgálói voltak. *Erdősi Péter*: Az itáliai crényekben vétkesnek mondott erdélyi fejedelem. In: *Sic Itur Ad Astra*, (1996) 1–3. sz. 31. p. Ez a megállapítás tökéletesen ráillik Gromo-ra és a Compendio születésének esetleges körülményeire is.

70 *Compendio* fol. 42–42v. Ezen a ponton lép be Moldva, mivel Gromo szerint szép szóval, vagy erővel rá lehetne bírni, hogy ők is fegyvert fogjanak a török ellen.

71 Ezek a gondolatok szorosan kapcsolódnak V. Pius pápának a török kiűzését célzó leveleihez, aki ezért még 1566-ban seregélyt küldött Miksa császárnak. Ld. *Fraknoi Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. 3. köt. Bp., 1903. 152. p.

72 *Compendio* fol. 46–48.

73 Uo. fol. 48–48v.

74 Uo. fol. IIv–III.

Siena urát elég erősnek vélte ugyanis ahhoz, hogy irányítása alatt meg lehessen védeni Erdélyt a töröktől és, ha ez nincs is így nyíltan kimondva a műben, de érzékelhető, hogy öt lánya közül esetleg valamelyiket János Zsigmond párjaként szeretné látni.⁷⁵ Ennek fényében pedig azt is megérthetjük, hogy miért így, csak az előnyöket kiemelve mutatta be Gromo János Zsigmond országát, hiszen olyannak kellett ábrázolnia az országot, hogy az kellemes legyen akár egy Medici menyasszony számára is és hogy megérje a firenzei uralkodóknak egy politikai házasság által összekötni magukat a Szapolyai–Jagello–Sforza-ház leszármazottjával.⁷⁶

De Gromo terveiből nem lett semmi. A Compendio további sorsáról nem tudunk, annyi azonban bizonyos, hogy János Zsigmond feleség és utódok nélkül halt meg 1571-ben. A sikertelenségnek több oka is lehet. A kérdés gazdasági oldalát vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy annak ellenére, hogy Gromo és kortársai Erdélyt mindig nagyon gazdag országgként ábrázolták, a térség leküzdhetetlen gazdasági nehézségekkel küzdött. Amerika felfedezése után a nyugati tőkések (pl. a Fuggerek) visszavonták pénzüket, az erdélyi export pedig nem volt többé kifizetődő a nyugat-magyarországi gabona, a hegyaljai bor, az alföldi marha és a lengyel só konkurenciája miatt. A kereskedelmi kapcsolatok a török terjeszkedés és az állandó veszély miatt is meggyengültek. Az ország gazdasági mérlege negatív volt, mivel egyetlen fizetőeszközük, az arany és az ezüst tömegével és olcsón érkezett az újonnan felfedezett kontinensről.⁷⁷ A bankár Mediciek pedig, ha talán nem is voltak pontos értesüléseik ezekről a dolgokról, feltehetően igen jól átlátták ezt az alulbőn levő folyamatot.

75 Nem csupán Gromo, de sok más politikus, sőt uralkodó is foglalkozott János Zsigmond kiházasításának kérdésével. Így Szulcjmán szultán, még a király anyja, Izabella királyné halála előtt meggyegyzett Ferdinánd császárral, hogy egyik lányát hozzáadja az erdélyi fejedelemhez. (*Forgách*: i. m. 792. p.) De végül Ferdinánd Erzsébet, majd Katalin nevű lányait éppen János Zsigmond nagybátyjához, a lengyel királyhoz adta (*Hopp Lajos–Jan Slaski*: A magyar–lengyel múltszemlélet előzményei. Bp., 1992. 43–48. p.), Johannát pedig, akit neki ígérték, végül Cosimo de Medici fiához, Francesco Mariához adták feleségül. (*Forgách*: i. m. 830. p. és ld. még Habsburg Lexikon. Szerk.: Hamann, Brigitte. Év és h. n. 182. p.) A lengyel nagybácsi közvetítésének eredményeként 1570-ben végül létrejött a béke Bécs és Erdély közt és ennek eredményeképpen egy bajor hercegnőt ígérték az erdélyi királynak. (*Hopp–Slaski*: i. m. 47. p. és *Fraknoi*: i. m. 152. p.)

76 Gromo már korábban is tett néhány hiábavaló kísérletet arra, hogy János Zsigmondnak megfelelő katolikus feleséget találjon Velencéből, Ferrarából vagy az urbinói udvarból. És mivel sem Velence, sem Róma nem foglalkozott komolyan ajánlataival, úgy döntött, hogy szerencsét próbál a Mediciekkal is.

77 Erdély története i. m. 1. köt. 454. p.; *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1991. (Magyarok Európában 2.) 79–86 p.; *Pálffy G.*: i. m. 109–118 p.

A kérdés politikai oldalát tekintve, Gromo ott követett el hibát az erdélyi olasz fejedelemséget illető elképzeléseivel kapcsolatban, hogy igaz ugyan, hogy a kor hagyományos, dinasztikus területszerzési politikájának az alapja a politikai házasság volt, de feltehetően egyetlen olasz állam, beleértve a Mediciek uralmát, sem volt olyan erős, hogy Erdély birtoklásáért szembe tudjon szállni a térség két főhatalmával, a Habsburgokkal és az Oszmán Birodalommal, valamint a katolikus közvéleménnyel, amely János Zsigmondot súlyosan elmarasztalta a törökkel való együttműködése és az eretnekség védelmezése miatt. És igaz ugyan, hogy Cosimo de Medicinek, elsősorban Siena és környékének elfoglalásával sikerült jelentősen megnövelnie állama területét, megerősített szárazföldi és tengeri csapatainak segítségével felvette a harcot a törökök ellen és politikai ellenlábasai eltávolításával abszolút hatalmat kialakítani, de úgy tűnik, hogy Erdély minden kincséért sem lett volna hajlandó vállalni a konfliktust a baráti Habsburgokkal.⁷⁸

Gromo tehát annyiban tévedett, amennyiben nem ismerte fel, hogy Itália is meggyengült, elvesztette egykori politikai jelentőségét. Így tehát a külső és belső gondoktól gyötört fiatal király feleség nélkül halt meg és Erdély nem került soha olasz fejedelem kezébe, hanem független fejedelemségként, egészen a török kiűzéseig a több részre szabdalt Magyarország egyetlen reménysége maradt.

78 És hozzá kell tennünk, nem is lett volna képcs rá, hiszen a látszat ellenére éppen ebben az időszakban kezdődött el az a kedvezőtlen változás a hagyományos firenzei politikai gondolkodásban, hogy a toszkán és firenzei vezető rétegek elveszítve egykori kezdeményezőképeségüket bezárkóztak, egykori nagyságuk nosztalgiájába merülve egyfajta provincializmusba süllyedtek. *Erich Cochrane: L'Italia del Cinquecento.* Bari, 1989. 33–55. p., *Giuliani Procacci: Storia degli italiani.* Bari, 1991. 185–190. p. és *Guglielmo-Grosseo: Il sistema letterario. Quattro- e Cinquecento.* 1991. 17. p. *Christopher Hibbert: A Medici-ház tündöklése és bukása.* Bp., 1993. Velence ezalatt, Erdélyhez hasonlóan, szintén a térség két hatalma közt örlődött, a Pápai Állam pedig az ellenreformációval és saját függetlenségé megteremtésével volt elfoglalva.

SÓS ISTVÁN

ÖT SZÁDVÁRI UTASÍTÁS A XVII. SZÁZAD ELEJÉRŐL

Az egykori Torna vármegye területén fekvő Szádvár első említése 1268-ból, V. István egyik okleveléből maradt ránk. A XIII. század legvégétől a XIV. század folyamán a vár királyi tulajdonban maradt¹ és feltehetően része volt a tornai ispánság honorjavadalmainak.² 1410 körül a Pelsőczy Bebekek kapják meg Szádvárt adományként, akik a század folyamán jelentős adományok révén a terület legfontosabb birtokosaivá léptek elő. 1470-től a Szapolyai család szerzi meg házasságkötés útján a szendrői, krasznahorkai valamint tornai birtokokkal és várakkal együtt. 1526 után ismét a Bebekéké, immár csellel, sőt a beiktatott jogos birtokosokat kiájtva 1530-ban adománylevelet is szereznek a várra. Bebek György apjával együtt várainak birtokában és védelmük tudatában, több ízben sarcolja és pusztítja a környéket, de vesztére, ugyanis a császári haderő Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitány vezetésével 1567-ben alig párnapos ostrommal beveszi a várat, így a korábban császári kézre jutott Szendrő után Bebek szádvári birtokát is elvesztette. Ezután a vár az 1567-ben létrehozott Szepesi Kamara kezelésébe került.

A kamarai évek alatt a várostrom okozta sebek kezelése és ezek költségeinek előteremtése volt a legfontosabb feladat, melyet a vár zálogba adásával is megkíséreltek. Az 1588. évi várvizsgálat azonban arról tanúskodik, hogy az újjáépítés igen lassan haladt. 1600-ban Csáky István kérte a vár és a hozzá tartozó uradalom zálogba adását, de csak 1604-ben állították ki számára a zálogbavételt igazoló okiratot.³

A Bocskai szabadságharc miatt egy évet késett a vár birtokbavétele. Csáky a hadiszerecsével együtt Bocskaihoz pártolt, majd új birtokára, Szádvárra sietett, ahol részletes utasításokkal látta el a jószág irányítóit és egy alapos leltárt is felvett az újonnan átvett javakról.

Csáky halálával majd hat évtizedes pereskedés indul meg a birtokokért a Balassák, a Rákócziak és a Csákyak között. Ezekben az években hol a Rákócziakkal rokon Pethe család, hol pedig a Csákyak birtokolják Szádvárt. 1674-ben aztán

1 *Détsy Mihály*: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 8. (1969) (a továbbiakban: *Détsy*, 1969.) 143. p.

2 *Engel Pál*: Magyarország világi archantológiája 1301–1457. I. köt. Bp., 1996. 209. p.

3 192.492 forintért 12 évre kapta zálogba Csáky a sárosi uradalommal együtt. *Deák Farkas*: Egy magyar főúr a XVII. században. Gróf Csáky István életrajza. Bp., 1883. 3. p.

az Eszterházyak kezébe kerül, akiknek birtoklása alatt a vár sorsa több környékbeli váréval együtt megpecsételődött. Az 1680-as évek végén a várat feldúlták, az 1700-as évek elején készült összeírások már csak romként beszélnek róla.⁴

A XVII. századi források sokszínűsége lehetővé teszi, hogy a várak életének mind több mozzanatát ismerhessük meg. A használati tárgyakkól a lakó- és gazdasági terek elhelyezkedésén, azok korabeli rendeltetésén kívül az ott élt emberek életét szabályozó sajátos feladat és törvényrendszer is megismerhető. Az inventáriumok, fizetési regesztrumok, instrukciók mind értékes adatokkal szolgálnak számunkra e területen.

A várak életét a XVI–XVII. században szigorú szabályok szerint irányították, pontosan meghatározva a vár tisztjeinek jogait, kötelességeit, a beosztottak életét, a birtok és a vár kezelésének szabályait. Ezt a szigorú keretek között zajló életmódot, leginkább a korszakból fennmaradt várnagyi, provizori (udvarbírói), tisztartói utasításokból ismerhetjük meg.⁵ Ezek viszonylag nagy számban maradtak fenn, feldolgozásuk, keletkezési körülményeiknek tisztázása, azonban kevés vár, illetve birtok esetében történt meg.⁶ Az utasítások több tisztségviselőnek szólhattak, de a XVI. századtól kezdve bevett gyakorlat, hogy a szolgálatteljesítők feladatköreit a hatáskörök miatt egymástól jól elkülönítve szabályozták.⁷

A középkortól a XVI. század első pár évtizedéig minden esetben várnagy állt a vár és a hozzá tartozó birtok élén. A kapitányi és az udvarbírói tisztség a XVI. században vált általánossá a kamarai birtokokon, hogy a gazdasági és a katonai hatásköröket elkülönítsék.⁸ Az udvarbíró tisztsége már a XIV. század végétől ismert, már Mohács előtt is előfordul, hogy egy vár élén a kapitány (várnagy) mellett ud-

4 *Détshy*, 1969. 143–150. p.

5 Udvarbírói és főkapitányi utasítások első gyűjteményes megjelentetése a közeljövőben várható az előbbi Kenyeres István, az utóbbi pedig Pálffy Géza kutatásainak köszönhetően.

6 *Sugár István*: Az egri vár gazdasági, adminisztrációs és katonai szervezete. In.: *Agria XXIX–XXX*. 29–30. (1993–1994) 97–101. p.; *Kenyeres István*: Egy nagybirtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. In.: *Levél-tári Közlemények* 63 (1997) 99–143. p. (a továbbiakban *Kenyeres*, 1997/a.); *Timár György*: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdálkodásának iratai 1546–1595. Pécs, 1989.

7 Hatásköri összetűzések miatt szabályozták például a trencsényi, a murányi és a sárosi provizori és kapitányi tiszt feladatait 1557-ben. *Kenyeres*, 1997/a. 118. p.

8 *Kenyeres István*: A trencsényi várbirtok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. In.: *Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században*. Szerk.: Petercsák Tivadar. Eger, 1997. (*Studia Agriensia* 17.) 123–125. p.

varbíró is működik, sőt igen gyakori, hogy két várnagy van, akik közül az egyik egyúttal udvarbíró is.⁹

A vár kapitánya, hagyományosan a vár tulajdonosának jogi képviselője, érdekeinek védelmezője volt, szerepe ugyanakkor a várak hatalmi funkciójának csökkenésével, átértékelődésével meggyengült, sőt elértéktelenedett, helyét a gazdasági központként továbbélő vár tisztartója, vagy udvarbírója veszi át. A XVII. század végére több esetben a kapitány már csak a várbeli katonaság felett rendelkezhetett, a vár tényleges irányítása e két utóbbi tiszt feladata lett. Ezt a folyamatot támasztja alá az is, hogy a várkapitányok, porkolábok egyre inkább jelentéktelen nemesi családokból kerülnek ki.¹⁰

A legrészletesebb, a várbeli életet leginkább szabályozó iratok mindig valamilyen központi hivattalal (kamara, főkapitányság) kapcsolatban álló, vagy ezek irányítása alá vont objektumról maradtak fenn. A Szepesi Kamara megalakulásától kezdve a hozzá tartozott várakról nagy számú utasítás maradt fenn,¹¹ ezek azonban főleg a kamarai tisztviselőknek, így az udvarbíróknak szólnak. Feltételezhető azonban hogy az iratok kiállításánál a kamara — bár léteztek minták is — mindig egy korábbi utasítást vett alapul, melyet személyre, szerepre vagy feladatra szabva bővítettek, vagy szűkítettek. Szádvár esetében sem kizárt, hogy a kamarai kezelés időszakában keletkezett utasításokat alapul vehették a későbbi időszakok iratainak kiállításakor.

Más a helyzet a magánföldesúri utasításoknál. Abban az esetben, ha a vár, vagy birtok kamarai tulajdonból magánkézbe került, a kamarai évek alatt keletkezett utasításokat nem vehették teljes mértékben alapul, mert azokban mindig a tisztviselő, uralkodóhoz, kamarához, katonasághoz fűződő viszonyát szabályozták. Egy magánkézben lévő várban érthető, hogy más adminisztratív kötelezettsége volt egy udvarbíróknak, mint egy kamaraiban.¹²

A XVI. század végétől egyre több másodvonalbeli végvár kerül ismét magántulajdonba, ezzel csökkentve a kamarai adminisztráció feladatait, de bevételeit is.¹³

9 *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. In: megjelenés alatt a Századok 2001. évfolyamában (a továbbiakban: *Kenyeres*, 2001.)

10 *Simon Zoltán*: A füzéri vár a XVI–XVII. században. Miskolc, 2000. (Borsod–Abaúj–Zemplén megye régészeti emlékei. I.) 143. p.

11 Magyar Országos Levéltár, (= MOL) Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma E 136 Diversae Instructiones, E 554 Városi és kamarai iratok, E 148 Neo-regestrata Acta fondjaiban.

12 *Kenyeres*, 2001.

13 *Szűcs Jenő*: A szeptesi kamarai levéltár. Bp., 1990. (a továbbiakban: *Szűcs*, 1990.) 81. p.

A végvárak ellátása, a védelem megszervezése óriási összegeket emésztett fel. Ezekről tanúskodnak a különböző kamarai kimutatások.¹⁴

Szádvár 1567-től kamarai kezelés alatt álló végvárnak számított. Szendrő várnak folyamatos kiépítésével azonban lassan elveszítette fontosságát, bár 1582-ben még szerepel a végvárrendszer zsoldjegyzékeiben. Szendrő „árnyékában” katonai feladatai csökkentek, végvári minősége egyre inkább fakulóban volt, katonai hatóköre csak a Bódva-völgyének felső részére, a Kassa, valamint a Torna patak völgyén át Rozsnyóra vezető utak feletti ellenőrzésre korlátozódhatott.

A XVI. század végén még számottevő német katonai csapattest állomásozott itt. Az 1576. évben 120 német és magyar gyalogos volt a várban, lovas egy sem, ezzel szemben 1582-ben a jegyzék már csak 45 gyalogos alabárdost és 15 gyalogos lövészt említ. Ez a csökkenő tendencia, mint a jegyzékekből kitűnik, szinte minden fontosabb környező várhelyet érintett.¹⁵

A korszak legnagyobb pénzügyi problémája a várakban állomásozó katonaság zsoldjának fizetése volt, s nem sokat segített ezen az sem, hogy a kincstár, birtokainak elzálogosításával igyekezett pénzügyi gondjain segíteni. Szádvár őrsége egy 1605-ben keletkezett fizetési összegzés szerint ekkor 41 főt tett ki. Négy tizedes, harmincnégy „közlegény”, egy dobos, egy zászlós és egy pattantyús szolgált a várban.¹⁶ A vár élén ekkor két tisztviselő állt. A kapitány és az udvarbíró kettőse által irányított vár és birtok ebben a korszakban már általánosnak mondható.¹⁷ Feladataik végzését jól körülhatárolt utasítások segítik, melyekben fontos szerepet kap, az esetleges hivatali átfedésekből származó bonyodalmak rendezése.

Egy-egy ilyen utasítás teljesítése, a többi tisztviselővel végzendő közös munka minden bizonnyal nagy felelősséggel járt. Ritka kivétel az, ha egy eseményről, például egy birtokos váltásról, az új állapotok rögzítéseként szolgáló irományok (utasítások, inventárium, fizetési regestum) együtt maradnak ránk.

14 Szűcs, 1990. 52–56. p.; *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékai. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 108. (1995) 114–185. p. (A továbbiakban: *Pálffy*, 1995.)

15 Ez leginkább a közeli Szendrő és Krasznahorka létszámadataiból derül ki. *Pálffy*, 1995. 132–133. p.

16 A közölt utasításokkal egy csomóban: MOL P 72 Csáky család levéltára (a továbbiakban: Csáky cs. lt.) 69. cs. Fasc. 480.

17 *Kenyeres*, 2001.

Szádvár esetében 1605-ből és 1606-ból ismert egy ilyen forrásanyag.¹⁸ Csáky István¹⁹ ebben az évben, újonnan kézhez vett birtokát megerősítendő, saját tisztségviselői gárdát helyezett a várba. Kapitányának, udvarbírájának, tiszttartójának, porkolábjának feladatait, kötelességeit részletesen szabályozó instrukciókat adott ki, amelyekben a várélet korabeli szabályait kimerítően taglalta, ahol kell, a várra, birtokra nézve egyedi feladatokkal bővítette. Csáky azonban még ez évben, 1606-ban elhalálozott Medgyesen, így a család joga a birtok felett bizonytalanná vált.²⁰ Özvegye, Wesselényi Anna négy árvájával és néhai férje hatalmas adósságaival terheltlen kapta meg az új birtokok feletti igazgatás nehéz feladatát. A sárosi és szádvári uradalom felértékelődött a család számára, szükséges volt tehát a tisztségviselők új körülményekhez igazított utasításainak elkészítése, úgy hogy az egy évvel korábban keltezett is érvényben hagyták. Nem tudom pontosan, hogy 1605-ben került-e az udvarbíró mellett kapitány a vár élére, de nem kizárt, hogy a kinevezés már az új viszonyoknak szólt.

Az öt utasításon kívül még 1605-ben elkészült a vár inventárium,²¹ valamint a már említett, a várban szolgálatot teljesítő tisztek, katonák fizetési regesztruma²² is. Jelen pillanatban csak a vár életének irányításában fontos szerepet betöltő hármas (kapitány, udvarbíró, porkoláb) instrukcióit közlöm.

A vár irányítási szervezete nem tér el a XVI. század végére szinte minden nagyobb váruadalomra jellemző felállástól. A gazdasági irányításért felelős udvarbíró és a katonai, végvidéki feladatokat ellátó kapitány mellett a vár őrzéséért még egy porkoláb, azaz várnagy is felelt. Az udvarbíró tevékenységét egy számtartó segítette még, akit ugyan az 1605-ös utasításban nem, de a következőben már megemlítenek. A kapitány–porkoláb–udvarbíró–számtartó négyesről tanúskodik az 1605-re keltezett fizetési jegyzék is.

Szabályozás szempontjából az udvarbíró feladatkörei voltak leginkább körvonala. Az iratokon belül a tevékenységeket tekintve mindig első helyen állt a ka-

18 MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. 480.

19 Csáky István: Báthory Zsigmond udvarnok (Fogarasz várat és birtokát kapja), a 15 éves háború alatt Basta mellett főkapitány, aki Csáky pénzbeli támogatásaiért cserébe kijárja, hogy a kincstártól, a sárosi és a szádvári uradalmakat zálogba kaphassa. *Détszy*, 1969. 147. p.

20 A birtokokért Rákóczi Zsigmond jelentkezik, aki vállalta, hogy visszafizeti a zálogösszeget az özvegynek, ha az lemond a birtokokról. Az ügylet létre is jött, viszont Rákóczi nem volt hajlandó fizetni, így ennek terhére Báthory Gáborra, az új erdélyi fejedelemre hárította. Többek között Szádvár és Sáros birtokának zálogösszege is része volt annak az alkunak, ami Báthory és Rákóczi között a fejedelmi szék elnyeréséért kötött. *Deák*, 1883. 4. p.

21 MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. fol. 480. 48–55.

22 Uo. fol. 35–36.

pitánnyal és porkolábbal, illetve más tisztviselőkkel való jó viszony fenntartása. Az elvégzendő feladatok között minden egyes utasításban kitérnek arra, hogy melyek azok a hatáskörök, ahol a cselekvést a többi tisztviselővel való egyeztetésnek kell megelőznie.

Fontos itt megjegyezni, hogy két egymást követő évből származó utasításról van szó, s mivel nem birtokosváltás miatt volt szükség az iratok megújítására, vagy kiadására, a változtatások csupán részleteket érintettek.

Az utolsóknak közölt, 5. sz. irat sok szempontból eltér a többi utasítástól, mivel minden bizonnyal egyfajta formulaként keletkezett. A többi iratnál szokásos címzés, a birtok, vagy vár megnevezése, melyre a tisztviselő felesküdt és a keltezés is hiányzik itt, de még a szöveg további részei sem utalnak arra, hogy kifejezetten a szádvári udvarbírónak készült volna a tárgyalt időszakban. A címzése is általános felhasználhatóságára utal. Jóval terjedelmesebb az előző utasításoknál, sokkal részletesebben szabályozza a tiszttartó feladatait, s főleg a korabeli uradalmi gazdálkodás jövedelmeinek kezelése és azok adminisztrálásának összetettsége derül ki belőle. Az első két bekezdés láthatóan más kéztől származik, mint az irat többi része, sőt a birtok, itt a vár megnevezése is hiányzik, a helyét azonban kihagyták. Elképzelhető, hogy egy akkor létezett formula volt, amit kiegészítésekkel tettek alkalmassá egy adott birtok szabályozandó feladatainak lefedésére. Ez, véleményem szerint, a tiszttartó 1606-os későbbi utasítását egészíthette ki.

Az udvarbíró első feladatai között kellett szerepelnie a vár inventáriumának, az uradalom urbáriumának elkészítése, mert ezek a birtok gazdasági teljesítőképességének felméréséhez elengedhetetlenül szükségesek voltak. A birtok jövedelmeinek számontartása és annak az utasítást kiadó személy, vagy szerv igényei szerint való kezelése volt a számtartó egyetlen feladata. Ez azonban elég szerteágazó volt. A bordézmák, az állami adók beszedésétől kezdve, a várban és azon kívül szolgálatot teljesítő személyzet ellátásán át a gazdasági épületek karbantartásáig, — az adott területek sajátos tulajdonságait figyelembe véve — ezer és ezerféle feladatot kellett elvégeznie.

Pontokba szedett utasítása sem lehetett mindig teljes körű, ezért az eskü letételekor, de az instrukciók végén is szerepelt általában egy, a felesküdt személyhez, ingó és ingatlan javaihoz való feltétlen hűséget feltételező passzus is, melyben az írásban nem szabályozott teendőket a tisztviselő „józan ítélőképességére” bízták.

A várban állomásoztatott katonaság hadrafoghatóságáért, a közlegények alkalmasságáért és kiképzéséért, a rendbontások elkerüléséért a kapitány felelt, kinek a birtokos testi és vagyoni épségére is ügyelnie kellett az utasítás szerint. A váron belül azonban szinte mindenért a porkoláb (várnagy) felelt. Feladatai közé tartozott, a

kapukon belül élő személyzet, az ott tárolt fegyverek, várbeli épületek „rendelteszerű” használatára való ügyelés és karbantartás.

Ha külön utasításban jelen esetben nem is szabályozták, elszórt utalásokat találhatunk más fontos várbeli személyzet feladatairól, a tisztekhez fűződő hivatali viszonyokról. Az udvarbíró utasításában szereplő számtartó, sáfár, prókátor (uradalmi ügyvéd), konyhamester, béresek, vadászok, halászok tevékenységére kell itt gondolni. A porkoláb és a kapitány utasításaiból a kulcsár, a darabontok feladatairól tájékozódhatunk.

A közölt szövegek bemutatása

Az öt utasítás négy jól elkülöníthető kéztől származik. Ez nagyjából keletkezésük sorrendjéből és egymáshoz való viszonyukon is látható. A két legkorábbi irat egy kézhez köthető. Az irat írásképe szabályos tagoltságot és rendezettséget mutat. A bevezető sorok nagyobb, díszesebb betűtől eltekintve, a szöveg tömött, szabályos sor és szóközt tart, írásmérete minimálisan változik. A betűk abszolút mérete kicsi, enyhén jobbra dőlnek. A bekezdéseket, melyek a lap jobb széle felé zárnak, bal oldalukon meglehetősen nagy szabad helyet hagyva, mindig nagyobb méretű kezdőbetű nyitja.

A szövegek nem központosítottak, az interpunkció hiányát bekezdések, nagyobb szóközök oldják. A kis és nagy kezdőbetűk használata nem következetes, eltekintve a tulajdonnevek írásától. Betű és szóhasználata a 3. és 4. sz. irat nyelvezetétől azonban jóval modernebb, érthetőbb stílusú. A szavak, ragozásokban, kiejtésükben közelebb állnak a mai írott nyelvhez. Mindenképpen valamilyen központi hivatal alkalmazottjának, szép, kiírt írásáról van szó.

„Sz” betű helyett minden esetben „z”-t használ (*zolgáim, hazontalan, lezen*). „V” betű helyett „u”-t alkalmaz (*gonduiselő, tauul letemben*). „ch” betűkapcsolata a mai „cs”-nek felel meg (*chak, tarchon, chigas louak*). Az „eo” betűkapcsolat „ö”, illetve „ő” betűknek felel meg (*keozel, illendeokeppen, keovetkezik*). Ékezetet ritkán használ, főleg „i”, „ö”, „ü” betűk esetében (*gonduisselesere, io ertelemből, epitesehez*). Nem használ „y”-t, helyette „i” betűt (*egi, legien, vigiazasa*). Az elválasztásokat a ma is használt jellel jelölte. Az igeekötők minden esetben elválnak az igtétől. A kiejtésben nem jelentkező „h”-betűt gyakran használja, főleg „g”, „c” betűk után (*penigh, bochasson, magha*). A betűk írásmódja a „z”, „e”, és a szóközi „s” írásában eltérnek a maitól.

A két következő (3–4. sz.), jól megfigyelhetően más kéztől származó, később keletkezett irat, írásképeben és paleográfiai jellemzőiben is eltér az első két irattól (1–2. sz.). Íráskéjük hasonlóan tömört, de nagyobb abszolút betű és erősen változó írásmérettel, összességében nehezen áttekinthető képet mutat. A betűk többsége erősen jobbra dől. A lapot, a bal oldali szegély kivételével, szinte teljesen kitölti az írás. A központozás teljesen hiányzik, a szöveget csak a szövegtestből kiugró, a szöveg betűivel azonos betűméretű bekezdések tagolják. Nem nevezném kiírt írásnak, mivel hasonló szavak írásképe nem mindenütt azonos. Rendkívül sok törlés, javítás, valamint közbeékelés található a szövegben. A 3. sz. irat a lap közepén hat soron, a teljes terjedelmen keresztül sérült.

A szavakat két esetben választották el „=” jellel (*allapa=tiukhoz, mago=kat*). Kétféle szóalakot rövidít az írás, a kegyelmed és nagyságod, illetve ezek ragozott változatait, azonban ezek igen sűrűn fordulnak elő mindkét szövegben. Sok nehezen olvasható rész van a szövegben.

A betűk alkalmazása, egy lényeges elemben eltér az előző két irattól. Két pontos „ÿ”-t használtak az „i”, „y”, „j”, és egy két esetben az „é” betűk helyett. (*nyhanÿ, zegÿn, myvelhogÿ, czÿpo*). Ékezeteket ritkábban használ, kivétel az „ü”, „ö” betűk esetében.

A többi betű használatában és írásmódjában megegyezik az előző típusal.

Az utolsónak közölt írás, az első két irattal mutat rokon vonásokat. Más kéztől való, sőt az első két bekezdésben egy újabb kezdet lehetett elkülöníteni. Nyelvezetében csak annyira tér el a többi irattól, hogy jóval több latin eredetű szót használ. Betűkészletében az első két irathoz hasonlít, bár egyszerre használ „ÿ”, illetve „i” betűket. A bekezdések — azaz az utasítás pontjai — egyedül ennél az iratnál vannak számozva. A betűk alig dőlnek, alapformájuk kerekded, a szókezdő és záró betűknél gyakori a díszítő túlhúzás. Mivel feltételezhetően korabeli formuláról van szó, amit még a felhasználás előtt leírtak, az irat szabályossága, nyugodt ritmusa a keletkezés körülményeiről tanúskodik. Kéznyomás szempontjából mindegyik írás egyenletes stílust mutat.

A közlés módszere

A források átírásakor a következő szabályokat alkalmaztam. A közlés alapelveként a mai helyesírási szabályokat vettem alapul.²³ A mai helyesírási szabályokat alkalmaztam a szövegek központozásának megállapításában, a szövegértés megkönnyítéséért a magánhangzók hosszúsága illetve rövidsége esetében. Eltekintettem a szövegben következtlenül használt kis és nagy kezdőbetűk használatától is. A szinte minden esetben elváló igekezőket összevontam. A szövegre vonatkozó jegyzetek, a TESZ²⁴ és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár²⁵ vonatkozó címszavai-ból származnak. Az előfordult latin eredetű szavak közlésekor az eredeti formához ragaszkodtam. A tulajdonneveket, földrajzi neveket, mértékegységek nevét a szövegben átírva, illetve () zárójelben betűhíven is közöltem. Az utasítások csak az utolsónak közölt forrás (5. sz.) esetében lettek pontokra tagolva, a többinél a könnyebb kezelhetőség érdekében szintén pontokra bontottam és ezeket a pontokat []-ben adtam meg. A közbeékel, vagy lapszélre írt, de tartalmilag az irat részét képező szövegeket értelemszerűen beépítettem. Az irattal egykorú áthúzásokat, törléseket lábjegyzetben jelöltem. Az olvashatatlan részleteket (...) jellel, a papír szakadásából, hiányából származó, valamint az itt esetlegesen kikövetkeztethető részleteket [...] jellel jelöltem. Több esetben, hasonló formákban előforduló rövidítéseket a szövegben oldottam fel. Pl.: *kge* – *k[e]g[yelm]e*; *kgd* – *k[e]g[yelme]d*; *kgnek* – *k[e]g[elmed]nek*; *naga* – *nag[ység]a*; *nagnak* – *nag[ység]nak*.

1.

Szadvár, 1605. június 16.

Csáky István utasítása Komjáti Tamás szadvári udvarbírónak

A szadvári (zaaduari) udvarbírósgót adtam a vitézlő Komjáti (Komiathi) Tamásnak ilyen instrucciónval die 16. junii Anno 1605.

23 Vö.: *Bak Borbála*: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: *Fons*, 6. (2000) 1. sz. 91–137. p.

24 *A Magyar Nyelv Történeti–Etimológiai Szótára I–III. köt.* Szerk.: Benkő Loránd. Bp., 1967–1976. (a továbbiakban: TESZ).

25 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I–V., VIII. köt.* Szerk.: Szabó T. Attila. Bp.–Bukarest, 1975–1996. (A továbbiakban: EMSzT).

[1.] A várat és várhoz tartozó jószágokat, mindenféle szokott jövedelmével, hasznaival, majorságával, dézsmáival, kilencedével kezében gondviselésére bízom, úgy hogy mindazokról számadást kívánok tőle esztendő elteltén. Most pedig, minthogy a ház, mindeneből megpusztulván jutott kezemhez, magam is, ami nemű hasznokat, majorságokat szerezhetek, azon leszek, megszerzzem, maga is gondviselésével forgódásával legyen azon, valamivel építheti a házat, építse.

[2.] A várnak gondviselését, építését, jövedelmeknek beszolgáltatását úgy bízom rá, hogy azokban fogyatkozás ne legyen. Amit a jószágban való emberekkel építhet a sok romlásokban építsen egyszer is, másszor is, amíg Isten módot ad abban magam is hozzá érkezem az építéséhez. A csatorna kutakat,²⁶ mind belsőt, külsőt, ha mi bontakozásuk vagyon, megépítse, vízzel mindenkor teli tartsa, mindeniket jó gondviseléssel tisztán, amikor a csigához²⁷ való lovak érkeznek, mindenkor vizet hordasson, és a kutakat megtöltse.

[3.] Amikor pedig a vízfordás nem szükség, a csigán mindenkor fát vonasson, kit ide be a belső várba, lakat alá rakasson, hogy amikor szükség leszen, legyen kézen fája.

[4.] A csigás lovakat²⁸ ne hagyja megfogyatkozni, hanem jól tartassa, mellettük oly embert tartson, hiában a lovak se álljanak, a velük való ember se mülassa hiában idejét. A száraz molnot²⁹ mindjárt megépítse, hogy örölhessenek rajta, ha itt mestert nem találna hozzá, nekem értésemre adja, hogy magam is gondot viselhessek rá.

[5.] Aki kapitány leszen, annak instructiója leszen itt való dolgokról, mihez tartsa magát, porkolábnak is, az ő tiszte szerint azonképpen, de ebben úgy cselekedjék, hogy a várnak gondviselésére, oltalmazására, vigyázásra neki is nagy gondja legyen, kötelessége szerint is azokban a dolgokban kapitánnyal, porkolábbal egyet-értsen, úgy hogy az egymással való jó értelemről ittlétemben jót lássak, távollétemben kedves dolgot halljak.

[6.] Amint sok időtől fogva a jószág változásokban volt, a jószágot inventáltatom, az urbáriumokat, mostanit és ennek előtte valókat conferálván megigazítom, és aszerint, amint kezébe adom, minden jövedelmeknek beszolgáltatását jó móddal³⁰ kívánom.

26 *Csatorna kút – ciszterna.* TESz 1. köt. 486. p.

27 A vár északkeleti oldalán működött felvonószerkezet neve.

28 A felvonót működtető lovak.

29 *Molnot – malmot* (az ismert inventáriumokban nem szerepl).

30 *Jó móddal – lelkiismeretesen.* TESz 2. köt. 939. p.

[7.] Ami nemű szőlők vannak én számomra, minthogy itt a borból várhatnánk a jövedelemnek öregbülését, azokat jó időben jól műveltesse, idejét el ne múlassa, amint szokás volt a szőlőket műveltetni, úgy műveltesse, de ahhoz oly jó gondviselő legyen, maga után valami műve el ne múlják, de kívántatik, ő maga hozzá serkentse, dolgát el ne múlassa, aki a szőlőket műveltetni.

[8.] A dézsmáknak, kilencedeknek beszédésére, mikor annak ideje, szorgalmatos gondja legyen, ahová maga elérkezik, maga hozzálásson, és nekem is értelemre adja idejében, ahová nem érkezik, oly bizonyos meg hit³¹ embereket rendelék magam is mind a bevételére, elkészítésére és a várban szállítására, hogy kár nélkül legyen betakarításuk.

[9.] A bor kocsmálásban a jószág között tartassék a régi rendtartás, itt a várban pedig continui a bor kocsmá meg ne szűnjék, hanem bort árultasson illendő áron, kihez bizonyos ember legyen. A kocsmálásban vétek ne essék, minden borseprűk³² magam számára legyenek. Ha hasznosabbnak látja megégettetni és borul eladni,³³ jó, ha pedig csak seprűről kel eladni, az ő k[e]g[ye]lme jó ítélete. A várban mészároltasson is mindenkor, kiből azon legyen, nyeresége lehessen, de ha igen sok nyeresége nem lehetne is, csak az itt való szolgálak találhassanak pénzeken húst, és ne³⁴ panaszkodjanak fölöle, elég nyereség leszen.

[11.] Ahol mi molnok vannak, ha azoknak mi fogyatkozásuk megépítesse, mert a malom nem leszen haszontalan, csak hozzá való látást, gondviselést kíván. Gyakran azért maga meglássa a molnokot, épületük meglegyen, oly embereket is tartson benne, kik hívek legyenek, ne csak magoknak vonjanak, hanem én is lássam a hasznát, mert gondviseletlenül hitvány épülettel lévén káros, az őrlő is elszokik róla és a malom haszontalan.

[12.] Majorságra való marhákat amint ide szerzék, juhokat, fejős marhákat és egyéb majorságra marhákat is, azoknak jó helyük és jó hozzávaló gondviselő emberük legyen, ne csak a neve legyen a majorság marháknak, hanem hasznát is lássam.

[13.] Tyúknak, lúdnak, pávának és afféle majorságoknak³⁵ is magvát kell fogni, kire mindjára gondviselés legyen, ahhoz jó gondviselő major asszony legyen, hogy amikor kívántatik, ne fussanak mindjára a falukra, hanem itt a majorban találják meg, sőt nem csak itt való szükségemre, de amikor urunk udvarában leszek is itt közel, segítse asztalomat afféle majorságokból.

31 *Meg hit* – esküt tett. TESz 2. köt. 120. p.

32 *Borseprűk* – bor, vagy must alja, rossz minőségű bor. EMSzT 1. köt. 1031. p.

33 *Megégettetni és borul eladni* – égetett szeszként eladni. EMSzT 2. köt. 578. p.

34 Utána egykorú törlés: *fogyatkoz.*

35 *Majorságoknak* – baromfinak, szárnyasnak. TESz 2. köt. 822. p.

[14.] Az asztaltartás³⁶ a gondviselésben, mindenkor nagy és fő dolog, mostani fogyatkozás állapotban. Annál több gondviselést kíván itt létemben, de arra nem csak akkor kell gondot viselni, mikor itt vagyok, hanem távollétemben is mindenkor kell arról gondolkodni, és egyszer is, másszor is amit megszerezhet kezén lenne. Annak okáért kívántatik bizonyos vadászokat, halászokat szerezzen minden helyekben, kik egyéb szolgálatból szabadosok legyenek, de abban az órá bizott dologban szorgalmasan eljárjanak, amikor eleven halakat hoznak, azt jó helyre, haltartóban³⁷ szerezvén, mikor kelletik, könnyű megtalálni. A halászoknak hálókat szerezhet, a vadászoknak illendőképben port, ólmot adhat, hogy szorgalmasan eljárhassanak dolgukban. Noha pedig mikor én itt leszek, konyha mesterem, sáfárom leszen, de maga is a konyhához hozzálasson,³⁸ hogy azoknak, amiből látna dolgukat gondviseletlenül tékozlásra menni, megszólítsa,³⁹ és amivel az én rendelésem szerint a szükségét beérik, csak annyit költsenek. Valamikor pedig itt leszek, minden velem valóknak, abrakosimnak,⁴⁰ nevük és rendtartásuk írva leszen, regestum szerint azoknak meg adnám az ő rendelésüket, azonkívül senkinek semmit ne adjon.

[15.] Az én itt létemben, vendégekre ha mit kell költeni, magamtól értsen, távollétemben pedig úgy cselekedjék magától. Haszontalan költségtől oltalmazzon, e mostani állapotot előtte viselvén, ahhoz rendelje magát, mert az idő nem követi a mi akaratumkat. Ha oly vendég találkoznék, kinek gazdálkodni kell,⁴¹ azt megírja számadásában.

[16.] Akinék én mit adok itthon létemben, cédulát adok róla, távollétemben levelet írok, aszerint, kinek mit írok, meg adja, leveleimet, céduláimat menedékről⁴² megtartván, de azonkívül senkinek ne adjon semmit.

[17.] A várban való mértékek legyenek a kassai (cassai) igaz köből (kobeol) és véka (veká),⁴³ mind bemérésben, kiadásban, a malomvámon kívüül, kit a malombéli vékával mérjenek be, de annak is kimenetele kassai köbőlhöz rendeltessék. A bor-

36 *Asztaltartás – meghatározott személyek élelmezése.* EMSzT 1. köt. 479. p.

37 *Haltartóban – halak elrekesztésére szolgáló eszköz.* EMSzT 4. köt. 1004. p.

38 *Hozzálasson – felügyelje, vigyázza.* EMSzT 1. köt. 344. p.

39 *Megszólítsa – megfedje, megbüntesse.* EMSzT 8. köt. 1121–1122. p.

40 *Abrakosimnak – béreseimnek.* EMSzT 1. köt. 60. p.

41 *Kinek gazdálkodnia kell – akit el kell látnia.* EMSzT 4. köt. 553. p.

42 *Menedékről – nyugtáról, elismervényről.* TESz 2. köt. 888. p.

43 Kassai köből és véka: a szepesi kamara által szorgalmazott száraz úrmértékek. 1 kassai köből = 4 kassai véka ~ 77,6 liter. *Bogdán István: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* Bp. 1991. (a továbbiakban: *Bogdán*, 1991.) 226. p., 364. p.

mértékben a budai pint (pinth), icce (icze), meszely (mezzel)⁴⁴ járjon igazán, mind bevételben, kiadásban.

[18.] Ittvaló minden rendbéli szolgálaim fizetésének regestuma nála leszen, azoknak fizetését idejében adja meg, azokon kívül szolgát én hírem nélkül ne többítsen.

[19.] A szomszédságban való urakkal, nemesekkel oly szomszédságban éljen, én kárommal senkinek ne kedveskedjék, de amellett senkit igazságában meg ne háborítson, haszontalan pereket ez jószágra ne indítson, kiből csak fáradtság, költség és kár következik, ha kinek valami dolga, pöre találkozik, ez jószágban mindeneket törvénnyel úgy bocsásson el, annak utána jobbágyomnak háborgatása, tartogatása ne legyen érette. Ha pedig valahonnét valami oly pör találkoznék, kit ismerni végre károsnak lenne, ha maga jó alkuvás szerint le nem szállíthat, nekem idején értésemre adja, hogy magam is gondot viselvén rá, kártól magunkat oltalmazzuk. Emellé pedig jámbor meg hit igaz embert tartson, procatort, kinek maga mellet vigyázása leszen a pöröknek gondviselésére.

[20.] A jószágnak hatáirra oly gondja legyen, tilalmasokat, mind erdőt, mezőt, ahol illik, oly tilalmasban tartson, senki a tilalmasokat ne élje, a határban pedig se sokat, se keveset élni senkinek ne hagyjon. Hanem akitől törvénnyel kell oltalmazni, úgy oltalmazza, akitől más úton, abban is fogyatkozás ne legyen, és csak egy hold földemet is, se magamét, se jobbágyomét idegen kéznél lenni ne engedje, ha ki oly földet élne is, kit sem magam számára, sem jobbágyom nem élnének is, de a kilencedet róla megvegye.

[21.] Amikor az ország szerint adót rendelnek urunk, őfelsége számára avagy egyéb tereh viselését, annak beszolgáltatására minden helyeken bírákat, polgárokat ráerőltessen, idején bevigyék és beszolgáltassák, a szegény népet érte meg ne dúlják. Ha pedig a bíró maga gondviseletlenségével elhallgatna, be nem vinne, az jószágot megdúlnák, a bírságot ne a jószágban a bíró fizessé.

[22.] A szegény népnek lovait igen oltalmazza, senki szegény ember lován ne járjon dolgára, ha magának valahová való útja leszen is, ne szegény ember lován, hanem maga lován járjon, a jószágával ne terhelődjék.

[23.] A várnak tisztán való tartására gondja legyen, a házak tisztán álljanak a belső várban, hanem akiben maga a kapitány és porkoláb laknak, azok pedig illendő házak legyenek, mert amely jobb házak vannak, azt kívánom magam számára mindenkor üresen és tisztán álljanak, semmiféle illetlen emberek itt fenn ne lakjanak.

44 Budai pint, icce: a XVI. században országos mértékké tett híg ürmérték. 1 budai pint = 2 budai icce ~ 1,6 ill. a XVII. századtól 1,8 liter. Mészely: Főleg a kocsmáltatásban használt ürmérték. 1 budai meszely = 1/2 budai icce ~ 0,41 , a XVII. századtól 0,45 liter. *Bogdán*, 1991. 192. p., 246. p.

[24.] A mostani idő, miben légyen gyakran a hadak miatt a szegény nép, mind magam jószágából, mind a szomszédságból várakban takarodik,⁴⁵ abban a kapitánynak is tanúsága leszen, senkit én hírem nélkül be ne fogadjanak. A szegény népben is csak annyit bocsássanak be, ki illendő, véletlenül valami oly dolog ne találkozzék, kiből károm következék.

[25.] Mindezeket azért akarom, hogy értse, noha én megnyugodtam, abban magától is azt követi, ami az én hasznom, maga becsületjéért is, de hogy az én akaratomat értse, magát ahhoz rendelje, azt kívánom, ha mit ezek felett magától gondviselésével véghezviszen a legkedvesebb, de hogy ezekben fogatkozás ne legyen, megkívánom.

MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. 480. fol. 32–34.

2.

1605. június 16.

Csáky István utasítása Budai Gergely szádvári porkolábnak

A szádvári (zadvari) porkolábnak Budai Gergelynek adtam ez instructiót 16 junii 1605.

[1.] A várban való vigyázásra legelőször is nagy és fő gondja legyen mind éjjel-nappal, a kapitánynak is arról tanúsága leszen. A kapuban veszteg legyen mindenkor, semmi időben magától sehova ki ne menjen, ha valami elmúlhatatlan dolgáért ki kellene menni, a kapitánynak hírré tegye és akkor mind kapitány, mind udvarbíró itt benn legyenek.

[2.] A drabantok azonképpen mindenkor benn legyenek, se kapitány, se udvarbíró, se maga egyszer három drabantnál többet ki ne bocsássanak semmi dologra, azokat is úgy bocsássák, hogy jelre okvetlen bejöjjenek.

[3.] Az öreg kaput le ne bo[csássák] semmi időben, hanem mikor valami szekernek kell bejönni, mikor pedig a kaput lebocsátják, félésen legyenek a kapu lebocsátáson. Este mikor a kaput felvonzzák, a kulcsokat a kapitánynak felvigye. Reggel, mikor le akarnák bocsátani, akkor vegye alá⁴⁶ a kapitánytól, és akkor a várban kik lesznek, mindenik a kapukra menjenek.

⁴⁵ *Takarodik – megy, vonul.* TESz 3. köt. 824. p.

⁴⁶ *Alá – át.* EMSzT 1. köt. 193. p.

[4.] Semminemű okért éjjel kaput ne bocsáttasson, ha tőlem vagy mástól levéllel érkeznének is kapuvonás után, a levelet vegyék be valami kötélén, de a kaput le ne bocsáttassa.

[5.] A fegyverházban⁴⁷ és azon kívül lévő lövő szerszámokra szorgalmas gondja és vigyázása legyen, sehova semmiféle szerszámot a fegyverházban valót, se kívül valót ne adjon. Amint most vagon a fegyverház, mindenek írva nála lesznek, azokra oly gondviselése legyen, hogy tőle mindenekről számadást kívánok.

[6.] A lövő szerszámokkal való bánás igen kívántatik. Vagon pattantyús, semminemű időt hiába ne mulattasson, a szerszámokat tisztogattassa. Amelyeknek mi bontakozása, megcsináltassa, amire valami kevés költségnek kell menni, az udvarbíró meg találja felőle, és a szerszámok dolgában kapitánnyal, udvarbíróval egyetértvén úgy viseljék gondját, mindenkor épen és tisztán legyenek. Amikor a pattantyús mellé kívántatik, három vagy négy drabantot állasson segítségül.

[7.] A csatorna kutakra igen nagy vigyázása, gondviselése legyen, valamikor a vizet szaporíthatják, mindenkor szaporítsák, az ajtóin mindenkor lakatokat tartson, és sehova annak a vizét hordani ne engedje, hanem csak oly időben, mikor egyéb nem lehet benne.

[8.] A várban, minthogy sok apró házak vannak, kikben mindenkor tüzelnek, félő gyulladástól, minden nap megkerülje, tüzelő helyeket meglátogassa, kémények tiszták legyenek úgy, hogy tűz miatt kár ne legyen. Ha ki pedig gondviseletlenül akarná tartani vakmerőséggel tüzelő helyét, a kapitánynak értésére adja, és el ne szenvedjék senkinek.

[9.] A drabantok kö[zött va]lló igénytelenségre vigyázása legyen, egymás között ne igényte(...)enjek, ha mit látna csendességgel kiszállítsa, és mindenkoron kötelességéről, hitéről, kivel köteles megemlékezvén, azt kövesse és viselje előtte, ami az én jómra való dolog, ő magának becsületet én tőlem is, eyebeiktől is azzal szerez.

MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. 480. fol. 37.

47 *Fegyverház – ceig- v. cejtház, fegyverraktár.* EMSzT 3. köt. 766. p.

3.

Szádvár, 1606. március 14.

Utasítás a szádvári udvarbírónak⁴⁸

[1.] A szegény meghalt urunk által adatott instructiót én mostan is nem változtatom semmiben, hanem minden részben helyen hagyván k[e]g[yelme]d azt kövesse és megolvastván gyakran talál mindenkor k[e]g[yelme]d oly dolgokat, kik k[e]g[yelme]d[e]t a szorgalmatosságra, jó gondviselésre és minden dolgoknak jómóddal való⁴⁹ viselésére indíthatják. Kiket ha k[e]g[yelme]d követ, és az időnek állapota szerint véghez is viszen, k[e]g[yelme]d asszonyomnak ő nag[yságána]k⁵⁰ hasznót szerez, magána[k p]edig mindenektől becsületet veszen [...]. Mely becsületért minden ember[...]-nek fáradniuk kell, és maguk hasznára [...] hátra maradásának is követniük kell. [...] ⁵¹ kit tudom, k[e]g[yelme]d maga jó indulatjában is, minden tehetségével meg igyekezzék cselekedni, de az egynéhány szóval én is akarom k[e]g[yelme]det (...), ⁵² tisztiben való szorgalmatos eljárásra. A szegény urunktól adatott instructióhoz ez mostani állapotjukhoz képp (...), hogy ez egynéhány dologról, kiket ide alá meg írta, tanúsága legyen k[e]g[yelmedne]k.

[2.] Mivelhogy az asztaltartás ehelyben ennek előtte nem volt, hanem mostan újonnan rendeltük, arra k[e]g[yelmedne]k legyen oly gondja, hogy k[e]g[yelme]tekn[e]k, akiknek asztalok vagyon, ⁵³ legyen elegendő és jó móddal. Az abrakos cipót, ⁵⁴ k[e]g[yelme]d sütesse úgy, hogy mindenkor legyen egy módon, és úgy, hogy megérjék vele, de hogy felettebb nagyokon süssék, tékozlás lészen, hanem k[e]g[yelme]d, mind maga számtartója meglássa. Legyen, ami csak érjék meg neki, azonkívül ne tékozlódjék, hogy pedig a cipó egyaránt süttessék, az k[e]g[yelme]d számadására is igen kívántatik és szükséges. Akiknek itt cipójuknak kell járni, nevüket megírtam. Ezeken kívül, senkit k[e]g[yelme]d ne rendelje, asszonyom ő nag[yság]a híre nélkül, hogyha találkoznék valami oly nagy szükséges dologért adni valakinek egynéhány napig. Valamikor legelső levele megyen k[e]g[yelmedne]k asszonyomhoz, ő magához, abban k[e]g[yelme]d értésére adja ő nag[yságá-

48 A megbízó és az udvarbíró személye ismeretlen.

49 Utána cgykorú törlés: *viselését*.

50 Az utasításban megjelölt személyek Csáky István özvegye és árvái, Wesselényi Anna és gycrmekei voltak.

51 Utána cgykorú törlés: *akik*.

52 Talán: indítani.

53 *Asztaluk vagyon – (élelem) ellátást kap.* EMSZT 1. köt. 475. p.

54 *Abrakos cipó – szolgálasmélyzetnek járó kenyéradag.* EMSZT 1. köt. 60. p.

na]k és ha ő na[gysá]ga (...) méltónak lenni megérti k[e]g[yelme]d ő nag[yság]a le-
velétől, és *ahhoz tartsa magát k[e]g[yelme]d*.⁵⁵

[3.] A fogyatkozást, időnek alkalmatlanságát és itt való pusztá állapotot jól lát-
juk, de engednünk kell az időnek és az állapotnak és hogy minden dolgok úgy [...] me-
hetnek elő az mint kívántatnék,⁵⁶ akarnu[...]. Ezekben immár az kívántatik,
hogy a mi [hely]és véghez mehet az némelyik, ha sok nem [...] akármely dologban
is, de a keveset sem kell k[e]g[yelmedne]k elhallgatni, és akármely kicsiny dolgok-
ban is szorgalmatoskodni kell k[e]g[yelmedne]k, hogy ez mostani pusztá állapotot
építse mindennel. Ha a jövedelem nem nagy, az k[e]g[yelme]d jó gondviselése és
dicsérete az, minél éppen ilyet akármely kicsiny hasznot is k[e]g[yelme]d hátra ne
hagyjon. Noha a szegény uramtól adatott instructióban is meg vagyon, az urbarium
szerint mindeneket időben felszedjen k[e]g[yelme]d, mindazáltal én is akarom azt
értse, k[e]g[yelme]d azokban hátra ne maradjon.

[4.] A bírságok dolgát is azonképpen érteni akarom, és ha mi afféle bírságok es-
nek jó engedelemmel, képes szerint lenni jó ítélettel. De a bírságokat bűnnek bűn-
tetéséiért rendeltek és erősségért, azért nem kell csak minden bírságot engedelem-
mel hagyni, hanem aki mit érdemel, és állapotát látván a dolgot jó ítélettel, kapi-
tány urammal megítélvén engedni és venni is kell.

[5.] A szőlőknek műveltetését mostan elrendeljük, mind vincelléreknek állapo-
tát, a homlításra,⁵⁷ válogatni hordást, mely rendelés jó, de k[e]g[yelme]d azt keve-
set is maga igyekezetével és a vincelléreknek szorgalmaztatásával, hozzá látással,
fenyítéssel, mert ha nem úgy megyen a dolog véghez,⁵⁸ *amint végeznek*,⁵⁹ hiába a
jó rendelés cselekedet nélkül.

[6.] Az időt im az Úristen elibe hozza, hogy a juhoknak hasznok leszen.
K[e]g[yelme]d azoknak hasznát, sajtját, vaját, túróját jól csináltassa, hozzá lásson
és látasson k[e]g[yelme]d. Amit sajtjában el kell a drabantoknak fizetésekben,
avagy egyebüvé adni, az k[e]g[yelme]d jó ítélete [szeri]nt meg akar k[e]g[yelme]d
hagyni, mind nyári, őszi[...]iában azt tisztán, jó helyen tartassa k[e]g[yelme]d,⁶⁰
[...]mit adjon pedig k[e]g[yelme]d el, hogy a vár gy[alá]zatra ismét afféle marhák
nélkül pusztán [ne] maradjon, hanem úgy kelljen. Az ő (...) érjen, *a majorság bárá-
nyokban semennyit k[e]g[yelme]d el ne adasson, hanem meghagyja őket. Az asz-*

55 Utólagos beszúrás.

56 Utána egykorú törlés: *és*.

57 *Homlításra – szőlő bujtatás, ti. dugványozás*. TESz 2. köt. 138. p.

58 Utána egykorú törlés: *amint*.

59 E két szó utólag betoldva, helyette kihúzva: *minden*.

60 Utána egykorú törlés: *az*.

*talra a dézsmából költsön k[e]g[yelme]d kérés szerint.*⁶¹ Ha mi néhány tehenet k[e]g[yelme]d szerez, kinek az árát elrendelnék, honnan legyen, annak, ami vaja túrója leszen, jól és szépen csináltassa k[e]g[yelme]d, és azokat megtartsa télre, ami ide fel naponként kell azonkívül.

[7.] Amit mikor a föld megterem, mind munka után, mind pedig magától, nyárban gondolkodjék k[e]g[yelme]d a télre való takarásról, és aminek idei egy napról másra halasztván, el ne múlassa k[e]g[yelme]d. Mindenféle aszú gyümölcs igen jó, sőt még csak a vadkörtét is, az ő idejében megaszalván⁶² *mindenféle gyümölcsnek itt*⁶³ e környékben helye vagyon, amikor termése minthogy nem mindenkor egyaránt terem. Az aszalására oly gondja legyen k[e]g[yelme]dnek, az mentül többet aszaltathat, azon legyen, kivel k[e]g[yelme]d maga is dicsekedhetik és⁶⁴ gyönyörködhetik is: a dió és mogyoró sem hátrahagyandó. Annak is fát látom kiket beszegezvén a várban sokáig gondviseléssel el is állanak jó helyekben lévén.

[8.] Az (...) egy értelem kedves Istennek is, az emberek előtt becsületes asszonyunknak ő nag[yságána]k mostani állapota is kívánja, azt minden helyekben az ő magához tartozó emberek egy értelemben és nehézségben viseljék magokat, hogy ő nag[yságána]k bántása, búsulása és mostani keserves állapotában ne öregbedjék.⁶⁵ Valaminemű dolgok azért vannak és lesznek kapitány urammal mindenikben, ami az asszonyom [ő] nag[yságána]k és gyermekei javát nézi, egyet ő [...] minden tehetségével keresse azt k[e]g[yelme]dtek. [Ka]pitány uram itt bent való vigyázás, gondv[iselé]st az ő k[e]g[yelme]d tiszte szerint viselvén, k[e]g[yelme]d [...]eső dolgokhoz lásson. Szőlőket, mezőket, és amely mezei dolgok azokban szorgalmatoskodjék.

[9.] Mindezek felett mivelhogy k[e]g[yelme]d az szádvari udvarbíró és a számadás k[e]g[yelme]d dolga, a gondviselésben én két fő dolgot láttam és javallom. Egyet, ha mi dolgot egy nap elvégezhet, *a gondviselő*⁶⁶ másnapra ne halassza, másikat, hogy ne csak számtartóra kulcsárra, bíróra, esküdt emberre bízva dolgát, hanem maga is mindeneket meglásson szemével, és kezével is ugyan megtapogasson, úgy leszen csálhatatlanul a dolog. Gabonás helyeket, lisztes házat, pincét, sőtőházat gyakran maga is meglásson és ugyan megvizsgáljon k[e]g[yelme]d. Adjon

61 A kurzivált szövegrész utólagos betoldás.

62 Utána egykorú törlés: *kinek*.

63 Egykorú toldás.

64 Utána egykorú törlés: *akik látják*.

65 Sor feletti beszúrás, alatta egykorú törlés, olvashatatlan.

66 Egykorú betoldás.

Isten k[e]g[yelmedne]k mindenekben jó előmenetelt, erőt, egészséget dolgainak véghezvitelére. In Zadvara, 14 marty 1606.

MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. 480. fol. 38–39.

4.

Szádvár, 1606. március 16.

Bejky István szádvári kapitánynak kiadatott utasítás

[1.] Asszonyunk ő nag[yság]ja megtekintvén *az vitézlő*⁶⁷ Bejky (Beyky) István uramnak régtől fogva való jámbor hitű és szorgalmatos szolgálatát, amint a meghalt urunknak szolgált minden dolgaiban, és szerencsének változásában elhívén ő k[e]g[yelm]e felől, hogy ennek utána is ő nag[yság]ának és az ő nag[yság]a gyermekeinek azon hűséggel szolgál.⁶⁸ Adta *nag[yság]a*,⁶⁹ én általam ő k[e]g[yelmedne]k⁷⁰ a szádvári (zadvary) kapitányságot kit ő ke[g]yelm]e kezébe adtam 1. feb[ruar]ii, 1606, mely tisztben *kívántatik*,⁷¹ hogy ő k[e]g[yelm]e e megírt articulusokhoz tartsa magát.

[2.] Mindenekelőtt mindenkor *szeme előtt*⁷² viselje ő k[e]g[yelm]e kötelességét, mivel asszonyomnak, ő nag[yság]ának és gyermekeinek köteles, ahhoz képp éjjeli, nappali szorgalmatos vigyázásával, gondviselésével, ehelyben vigyázzon és egyebeknek is mindeneknek maga cselekedetével legyen jó példa, hogy látván az ő k[e]g[yelm]e szorgalmatosságát, mindenek aszerint kövessék, minthogy e helynek állapota a vigyázást mindenkor megkívánja. Ha ki pedig nem akarná azt követni jó akarattal (...), méltósággal követtesse,⁷³ mert itt azért fizetnek mindennek.

[3.] A várból ő k[e]g[yelm]e sehova oly helyre ne menjen, hogy aznap meg ne jönné. Akkor pedig mind udvarbíró, számtartó, porkoláb itt bent legyenek, ha valami oly dolog találkozónék, valahová távoli földre kellene menni, asszonyomnak ő

67 Sor feletti beszúrás.

68 Utána egykorú törlés: *fő házának*.

69 Sor feletti beszúrás, alatta egykorú törlés: *k[e]g[yelm]e]k*.

70 Sor feletti beszúrás.

71 Sor feletti beszúrás.

72 Sor feletti beszúrás, alatta egykorú törlés: *előtte*.

73 Utána egykorú törlés: ő k[e]g[yelm]c.

nag[yságána]k értésére adja ő k[e]g[yelm]e, hogy ő nag[yság]a *más*⁷⁴ meg hit szolgáját bocsáthassa ideig ő k[e]g[yelm]e helyébe.

[4.] A drabantoknak állapotáról, éjjeli kapubocsátásról, csatorna kutakra való gondviseléséről, a fegyverházban való szerszámoknak tisztaságáról, noha a porkolábnak szegény urunktól *instructiója*⁷⁵ vagyon, de minthogy k[e]g[yelme]d mindazoknak feje igazgassa, úgy k[e]g[yelme]d és hozzá is oktassa porkoláb uramat, hátramaradás, fogatkozás valamiben n[e] essék. Hogyha néha a drabantokban itt közel kertekben, mi néki hatot-hetet alá bocsát is k[e]g[yelme]d, a porkolábbal egy értelemből, nem látok abban fogatkozást, csak messze földre ne bocsássa k[e]g[yelme]d őket.

[5.] A drabantok, minthogy változnak, amikor új legényt kell beíratni, k[e]g[yelme]d maga meglássa, ha ismerni is lehetne, jobb volna, de ha azt nem lehet, megtudakozzék kegyelme]tek felőle, hogy valami álhatatlan csavargót és hogy a több legények között ezt vezessen, olyat be ne fogadjon k[e]g[yelme]tek.

[6.] Itt a várban hit nélkül semmi rendbéli embert k[e]g[yelme]d ne tartson, valaki itt bent lakik, hites legyen. Mind arra, kegyelme]tekkel egyetért, mind arra, ha valamit lát, hall, ért, asszonyomnak ő nag[yságána]k vagy gyermekinek *ellene hogy volna*⁷⁶ kárára, k[e]g[yelme]k megjelenti.

[7.] Minthogy k[e]g[yelme]knek itt bent kell lenni a várban, és látja aprólék építgetés, hol volna szükségesebb, ami e jószágból való *mester*⁷⁷ emberek által véghez mehet. Egyszer is, másszor is építgetessen k[e]g[yelme]d, kiről vagyon instructiója udvarbíró uramnak is. De ha ő k[e]g[yelm]e nem érkeznek annyira, k[e]g[yelme]d ne hagyja elmúlni akármi keveset építtesen k[e]g[yelme]d, arra nem leszen gondunk, mert ennyi pusztaságban mindent egyszer nehéz építeni, ha csak két-két ember építget is, a nyáron láttatja leszen.

[8.] Ha valahonnan valami oly dolog találkoznék, kit k[e]g[yelme]k itt el nem végezhetne, avagy hírének elejét kellene venni, mindeneket sietséggel asszonyomnak ő nag[yságána]k értésére adjon k[e]g[yelme]d, hogy értvén, ő nag[yság]a viselhessen gondot mindenekre.

[9.] A szegény megholt urunknak k[e]g[yelme]dhez való jó akarata, asszonyához ő nag[yság]ához és gyermekéhez való kötelessége ezek felett a nagy becsülete, tökéletessége, szorgalmatossága mostani állapotukon szegény urunk árváinak mutatódjanak. Úgy mely hogy mindenekelőtt legyen becsületes dicsit is a k[e]g[yel-

74 Sor feletti beszúrás.

75 Sor feletti beszúrás, alatta egykorú törlés: *tanúsága*.

76 Sor feletti beszúrás.

77 Sor feletti beszúrás, alatta egykorú törlés: *míves*.

mejd szolgálata és hogy e helyt fő házukat nyíltan bízták ő k[e]g[yelme]d jó gondviselésére, mely becsületes tisztnek az jó lsten vezérelje k[e]g[yelme]det mind jobbra. [160]6 16. martii Szádvár (Zadvar).

MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. 480. 42. fol.

5.

Instrukció a tiszttartóknak

Hely megjelölése és keltezés nélkül

[1.] Bízván az úr a tiszttartónak hűségében és serénységében, adta neki az _____ udvarbírósnak gondviselését, abban a reménységben lévén felőle, az ő rá bízott tisztre elégséges ember leszen és abban híven és szorgalmatosan eljár.

[2.] Mindenekelőtt őneki a várnak jószágáról és jövedelméről új urbáriuma legyen, melybe bizonyosan meg legyenek irattatván a várnak saját örökségei és jövedelmei, úgymint szőlői, szántóföldjei, rétjei, erdői, halastói, molnai, vámjai és egyébféle exactióknak, bornak, búzának, kilencednek, dézsmának és pénznek jövedelmei.

[3.] A vár határának és egyébféle helyeknek oltalmazására, mind régtől fogva, mind pediglen újonnan hozzá adatott és rendeltetett jószágra, minden hozzávaló proventusira és accidentiáira fölöttébb igen nagy gondja legyen az udvarbírónak, vigyázzván, hogy senki sem a mostani közül, sem ezután való kapitányok semmine-mű jövedelemhez ne nyúljanak, se magukat bele ne avassák, földeket, réteket, szőlőket ne foglaljanak maguk hasznáért. De ő maga az udvarbíró mindenekre viseljen gondot, mint az ő instructiója mutatja, senkinek az úr parancsolatja nélkül és az úr commissiója nélkül semmit ne adván.

[4.] Ennek utána az udvarbíró vigyázzon szántásra és vetésre, szőlők műveltetésére és egyéb épületekre és ahol kívántatik, újton újítsa, amint annak előtte is a jó gondviselő udvarbírák cselekedték, szántást tétetvén nem csak a vár körül, hanem minden alkalmas helyeken. Mert abból a várnak táplálása és élésnek megtakarása szükséges arra pedig ekés ökröt és jámbor béreseket, amikor szükséges lészen, tartson. Azokhoz jobbágyokat amint szokás volt adhibeáljon, arra vigyázzván, hogy minden esztendőben bőven vetetessen, mind búzát, árpát, zabot, igen idején és azokhoz igen hívő, jámbor és igaz dolgosokat rendeljen, kik a szántásban és vetés-

ben fogyatkozást, csalárdságot, tékozlást ne cselekedjenek, kik ugyan hittel is kötelesek legyenek, ahol pedig kívántatik, engedelmesek legyenek, hogy a szegénység fölöttébb való munkával meg ne nyomattassék.

[5.] Miért is, hogy pediglen a várhoz sok szántóföld vagyion, kiket a nemesség szántat, sem nonat sem decimát abból nem adván, azonképpen sok rétek is vannak, kiket nemések bírnak. Azokat udvarbíró az úr számára foglalja, mint a várnak sajátját és az úr számára szántassa. Ha pedig a nemesség ebben ellent tartana, tartozik az udvarbíró az urát erről informálni. És ha ez ilyen szántóföldek bevettetésén vannak, azokról a dézsmát minden okvetetlen megvenni és soha a jobbágyföldet nemes embernek ne hagyja bevetni, se a jobbágyok között földet, rétet házat ne hagyjon venni, a helynek kárára és a jobbágyok között való vesződésnek és perlekedésnek eltávoztatásáért.

[6.] Értjük azt is, hogy a hely alkalmas volt, és annak utána is leszen, különb-különbféle marhának szaporodására, mivelhogy rétekekkel, erdőekkel, földekkel bővelkedik. Annak okáért azon legyen udvarbíró, hogy nemcsak szarvas barmot, hanem méneseket is és sertés marhát bizonyos helyekre rendeljen, annyit amennyit aranza,⁷⁸ hogy a köröskörül való alkalmatosság engedi és kiből haszon jöhessen minden időkbén.

[7.] A majorságot is, ahol lehet, üzze. Teheneket tartson, hogy vaj, sajt, boronza⁷⁹ bőven legyen, pénzt nélkül, tyúk, lúd, kacsa nélkül ne legyen, ha pedig afféle majorság ott nem volna, mikor a tisztébe bement, tehát a köröskörül való helyekből jó módjával se nem hatalmasul, mennyit lehet, szerezzon. Vagyion reménységünk, hogy a szegénység efféle segítségtől meg nem vonzza magát, ha pedig úgy szerét nem tehetné, tehát gondja legyen az udvarbírónak, hogy penzta szerezzon, mely dologhoz, ha ő maga elegendő nem volna, rendeljen arra való embert, ki ezeknek megszerzésére elégséges leszen.

[8.] Vannak bizonyos szőlők, nem csak ott való hegyen, hanem másutt is, azokat az udvarbíró, szegénységgel kapáltassa mikor annak ideje leszen, és a szüretet Isten elhozván, akkor az udvarbíró személye szerint ott forgolódjék, és az ő kötelessége szerint minden kárt eltávoztasson, és amit Isten ad, igazán helyes helyébe rakattassa.⁸⁰

[9.] És minthogy ott oly szokás volt régentén, mostan is vagyion, hogy a szegénység szőlőinek műveltetésére és kapálására, udvarbíró pénzt vett újbor fejébe őt ne negligálja semmiképpen. Másoktól ne hagyjon pénzt felvenni, hanem a hely-

78 *Aranza, aránya – ítél, vél, gondol.* EMSzT 1. köt. 403. p.

79 *Boronza – brindza, juhtúró.* EMSzT 1. köt. 1080. p.

80 A szöveg után áthúzva: *minthogy ott oly szokás volt régentén és most is vagyion.*

nek szükségére pénzt osszon ki, képes árát, kiváltképpen azoknak, akiknek legfőbb helyeken szőlőjük vagyon, és kinek szőlőjük terméséből a felszedett pénzt megveheti, de úgy azért, hogy a szegénységnek nehézségére ne legyen.

[10.] Amikor Isten előhozza szüretnek idejét, és a hegyeket megeresztek,⁸¹ azon legyen először az udvarbíró, hogy az úr szőlői szedessenek meg, és annak utána községe.

[11.] Minek utána a várhoz tartozó majorságot, mind bort, búzát betakarja, annak utána az nonáknak dézsmálására udvarbírónak szorgalmatos gondja legyen, mert e kettőből áll a várnak jövedelme és haszna, kiben az udvarbíró hittel köteleztetett tiszte szerint, ha ő maga nem mehetne, oly hív és igaz jámbor dézsmásokat instructióval bocsásson ki, a nonáknak dézsmálására. Kik erős hittel kötelesek legyenek adván, hogy híven és igazan minden fraus és dolus⁸² nélkül dézsmáljanak, semmit magoknak per fas et nefas⁸³ nem tulajdonítanak, sem pedig adományért, vagy az igaz nonát meg nem engedik vagy el nem adják, és mindenekről igaz számot adnak.

[12.] Kívántatik az is, hogy elvégezvén a bor nonákat és a decimát, tehát a jobbágyoktól, akinek mennyi bora leszen, kitől-kitől az ő értékük szerint bort foglaljon, megadván képes árát, de módjával, és úgy hogy a szegénységet fölöttébb ne sértse és ne hatalmaskodjék rajtuk.

[13.] Miért hogy a bor jövedelemből és bor begyűjtésből és betakarásból legfőbb haszon lehet, azért az udvarbíró arra szorgalmatos gondot viseljen, hogy szüretben annyi bort gyűjtsön be, amennyivel egész esztendő által, mind a helyében, mind a falukon a kocsmát megérje. Sőt még azon is igyekezzék, hogy annál is többet gyűjtsön, hogy aztán megválogatván hordóstól eladhassák készpénzen és mindenkor az újbornak az alávalóját⁸⁴ kezdje először kiárultatni, hogy a javát azután hovatovább mind jobb áron árultassa.

[14.] Ha a búza Isten áldásából oly bőven terem, hogy a helynek bőséges szükségétől megmarad, tehát a más helynek szükségére convertáltassék, avagy pénzen eladassék.

[15.] Miért is, az is udvarbíró tiszte és nagy gondviselése, hogy amely cséplett majorságot és dézsma búzát, vagy egyéb búza jövedelmet a várhoz rendelnek, idején beszolgáltassa és betakarja és annak úgy viselje gondját, hogy ahova kellek

81 Talán a szüret előtti szedési tilalom feloldásáról van itt szó.

82 *Fraus és dolus* – csalás és álnokság, rosszhiszeműség.

83 *Per fas et nefas* – joggal és jogtalanul.

84 *Alávalóját* – a gyenge minőségűt. EMSZT 1. köt. 210. p.

tölteni, száraz helye legyen jó hajazat⁸⁵ alatt, hogy eső miatt, vagy valami nedveség miatt meg ne rothadjon és el ne vesszen. Lisztet pedig helyiben bőven tartson, az is gyakorta forgattassa, hányattassa. Azonképpen a borokra is gondja legyen. Abroncsai ne szakadjanak, tisztán legyenek, hogy meg ne vesszenek.⁸⁶ Mert, ha az udvarbíró gondviseletlensége miatt valami kár következik, tehát ő fizetése leszen.

[16.] Mindenféle adót és jövedelmet, mind városokon, falukon idejekorán beszedjen, és az úr parancsolatja és commissiója szerint disponáljon belőle.

[17.] Kaszálásnak idején arra szorgalmatos gondja legyen, hogy mindenütt jó időben kaszáltassa, betakartassa, s berakattassa a szénát. Mindenütt azon legyen az udvarbíró, hogy mennél többet lehet, rakattasson és ami szükségétől megmarad, tékozlás nélkül jó áron eladja, kiről tartozik igaz számot adni.

[18.] A sertés marhát pünkösöd havában (kit pázsit dézsmának hívnak)⁸⁷ megdézsmálja, ahol szokás volt, és az ilyen dézsmát a vár szükségére tartsa. Azonképpen a makkon való hizlalt sertés marhát is megdézsmálja, redemptionális pénzt exigálván, amint annak szokása.

[19.] Vannak jó molnok is, azokból gabonát, lisztet és mindennemű jövedelmet híven percipiáljon. Vannak hasznos vámok is, kikkől pénzt, sőt, vasat, etc. udvarbíró teremthet. Azokat az úr szükségére hasznosan convertálja.

[20.] Adó és jövedelem kívül vannak bírságok is. Azokat az úr számára medianti justitia exigálja, kivéven maga, avagy bíró részét, ha a szokás szerint ilyen mulcta udvarbíró, avagy bírót illet.

[21.] Az esetekben, kik mia[tt] a gonosztevők fejüket és örökségüket elvesztik, az udvarbíró ilyen vakmerőségért, engedetlenségért mindjárt méltatlan büntetésre ne induljon. Csak cégéres bűnököt, úgymint nyilvánvaló lopást, gyilkosságot, paráznságot, etc. halállal büntesse, abban is medianti solemnem et legitimo judicio eljárván.

[22.] Ha valakit az úr ellen⁸⁸ in nota infidelitatis deprehendálna, tartozik arról az urat informálni, vagy aztán oly hitetlen érdeme szerint büntetessék meg.

[23.] Vannak olyak is, akiknek haláluk után semmi haeresek nem marad, azoknak az ő örökségüket és mindenféle ingó-bíngó marhájukat az úr számára az udvarbíró foglalja, arról is minden késedelem nélkül az urat informálja.

[24.] A kereskedésre is gondja legyen az udvarbírónak, ősszel és télben barmot gyűjtjön, jó szénával teleltesse ki és kikeletre a jó fűvön meghizlalja és jó áron haszonnal eladja. Ökör, tehén, bárány, kecske bőrkötet olcsón szerezzen mindenütt a

85 *Hajazat – tető.* EMSzT 4. köt. 922. p.

86 *Meg ne vesszenek – meg ne romoljon (ti.: a bor).* EMSzT 8. köt. 1299. p.

87 A legeltetésért járó tized.

88 Utána egykorú törlés: *innota*.

várhoz tartozó jószágban tilalom alatt, meg egyéb kívül való helyekre is a mészárosoknak pénzt adván, hogy azután mikoron alkalmatosságát látja, jó áron és hasznon eladhassa.

[25.] Mivelhogy a tőzsérek arra barmot hajtanak, főképpen bányaiaiak és Erdély [Erdelj] felől, a mezőtől udvarbíró bért vegyen. Erdők is hasznosak vannak, nem csak makkal, hanem építésre való fával is. Ezért azokra is számot tartson, hogy mikor bőven terem a makk, bőven fogadjon sertés marhát, sőt még Moldvából is, ha lehet olcsón hozasson egy néhány száz sertés marhát, amint sokan effélével kereskednek, kiből nem kevés hasznot vesznek.

[26.] A fagyút azonképpen a mészárosoktól is beszedje és a vár szükségére tartsa, amennyi kívántatik, többit jó áron eladja.

[27.] Mód nélkül való munkával és szitkokkal a szegénységet sem ő maga udvarbíró, sem az utána való dolgozók, szabadosok és szolgák ne illessék, se verjék. Mert ők is Istentől adattattak, noha szolgálat alá vannak vettetvén. Ne átkozódjának és keserves szívvel, siralommal, ne fohászkodjanak Istenhez, kiknek siralmuk heted édig által hat Isten elejében, hanem aki vét, tehát törvénnyel módja szerint büntetessék meg.

[28.] És mivel hogy mindenütt ilyen szokás vagyion, hogy mikor a szegény ember pusztá helyre száll és újonnan házat épít, bizonyos ideig a helynek mivolta szerint, az udvarbíró szabadságot adjon. Mi is hagyjuk, hogy udvarbíró aszerint cselekedjék és két, avagy három esztendeig szabadságot adjon, mind szolgálatból, mind egyéb féle fizetésből nekik, sőt azon legyen az udvarbíró, hogy megkiáltassa mindenütt, hogy a pusztákat megszállják és ahol lehet, s mikor lehet a szomszédok segítségével legyenek, hogy minden puszták megépüljenek.

[29.] Az udvarbíró ebben is szorgalmatos legyen és erősen gondot viseljen rá, hogy idején árpát gyűjtson be mind majorságból, mind dézsmából és pénzen is képes áron annyit vegyen, kivel esztendő által megérje serfözést, mind a helyben, mind az egész tartományban, kiből nem kevés haszna jöhet az úrnak, esztendő által a szolgálónépnek megfizetésére. Megvetvén és jó végére menvén az egész esztendeig mennyi száz köből árpa és komló kellek. Ahhoz képest meg aranza mennyit kell pénzen venni. A komlógyűjtésben, ilyen módja lehet, hogy erdőkön, berkeken sok komló szokott teremni esztendőnként, főképpen mikor ember rászűkül, minden tartományokban, városokban, falukban szedhetni, pénzen is jó idején olcsón szerezni szükség.

[30.] Azután kívántatik a szokás, hogy bárány, búza és bor dézsmára az úr bocsásson bizonyos meg hit, jámbor, igaz és zálogos embereket, kikre az udvarbírónak is animadvertentiája legyen, hogy ennek utána annyi sok szabados, varga, kovács, szijgyártó, borbély, [...] és a földesurak is annyi szabadost propria autho-

ritate ne legyenek, amint ez ideig, hogy zsellérnek nem hagytak dézsmát adni. Maga néhol találatott oly zsellér, hogy sokkal több búzája volt, hogy sem mint jobbágnak. Amint erről a dézsmásoknak az úrtól kiadatott instructióban bőségesen tanúságuk leszen.

[31.] Ez is tilalmas interdum, hogy az udvarbíró magának az úr jószágában, semminemű barmot, juhot, sertés marhát ne tartson, maga házához ne szolgáltassa, se cogállja, a szegénységet, se szántásra, se kaszálásra, se kapálásra, se aratásra, se házépítésre, se semminemű munkára. Az úr jószágában bort magának ne foglaljon, se új fejébe maga számára pénzt ki ne osszon, az úr jobbágy közé. Bort az úr jószágában, se falukon, se a városban, várban, se nyilván, se titkon szabad ne legyen másnak árulni, hite és tisztessége és tiszte elveszése alatt, hanem mindenben az úr hasznát keresse és kövesse és bort is mindenütt elegendőt árultasson.

[32.] Senki szabados ne legyen, valakinek⁸⁹ az úrtól szabadságra való levele nem leszen.

[33.] Mint hogy pedig mindenek ebbe az instructióban irathatnak, kiket hív, serény, igaz udvarbírótól kívánatnak, ha valamely oly dolog leszen és jövődöben kívánatik, azt a jószágnak urbáriumja megmutatja. Ő magát udvarbíró eszében veszi reversálisa szerint, mindenben az úr hasznát keresvén és kárát eltávoztatván.

[34.] Végezetre, udvarbíró az ő adminisztrációjának regestumát csinálja, kibe szép rendel elsőbe az introitust, azután exitust conscribálljon, nem csak a kéz pénzből, de élésből is ez instructio szerint és elégséges commissiók szerint, jó módjával disponáljon, hogy esztendőre eltelvén mikor számadásra feljő, a regestumát az úrnak adhassa, instructiójával, commissióival és [...] tantiáival együtt. Ezt kiváltképpen tudván, hogy minden [...] a fizetésnek vesztese alatt tartozik urának behozni, vagy beküldeni, hogy ott, míg esztendő eljön, legyen módja a számvevő mesternek a regestumnak discutiálásában és vizsgálásában. Ha pedig az úr, végére mehet, hogy az udvarbíró nem gondolván az ő reversálisának hitével és erős esküvésével, hamisan és nem jámborul, ő rá bízott tisztében forgolódott, szabad leszen udvarbíró, mind marhájában, mind tisztében megbüntetni, semmit nem gondolván az ő nemességével és szabadságával.

MOL P 72 Csáky cs. lt. 69. cs. Fasc. 480. fol. 43–46.

A guglielmiták inkvizíciós pere 1300-ból

Milano 1300: Processi inquisitoriali contro le devote e i devoti di santa Guglielma. Szerk.: Marina Bendetti (Grado Giovanni Merlo tanulmányával). Milano, Scheiwiller, 1999. 319 oldal

Ez az igen szép kivitelű forráskiadvány Szent Guglielma követői inkvizíciós perének latin kritikai szövegkiadását, olasz fordítását, és két olasz nyelvű tanulmányt tartalmaz. A szerkesztő és a bevezető tanulmány szerzője a kérdéskör legjobb szakértői, a kiadó pedig az egyik legismertebb és legigényesebb milánói kiadó.

Ez a kitűnő kötet több szempontból is figyelemre méltó. Guglielma és követőinek ügye a középkori eretnesség egyik igen különös és figyelemre méltó esete, amely annak ellenére, hogy közép-európai és magyar vonatkozása is van, Magyarországon alig ismert. A latin forrás egyike a kevés fennmaradt középkori inkvizíciós peranyagnak, és mint ilyen a történettudomány sok ága számára fontos lehet.

Guglielma és a guglielmita mozgalom a késő középkori eretnességek igen különös ága. 1260 körül tűnt fel Milánó városában egy Guglielma nevű nő, aki bűnbánó életet folytatott. Viszonylag hamar egy vallási társaság központjává vált, akik szentként kezdték el tisztelni. 1281-82-ben halt meg ám tisztelete nem maradt abba, sőt eretnek elemekkel bővült. Egyrészt a tanúvallomások szerint Guglielma is stigmákat kapott az Úrtól, másrészt, követői — élükön Andrea Saramita és Maifreda da Pirovano — elkezdtek benne a Szentlélek női inkarnációját látni és az Egyház női megújulásáról beszéltek, ahol is egyik követője, Maifreda nőpápaként szerepelt volna. Amennyire tudjuk, ő maga életében mindvégig visszautasította ezeket az attribúciókat és önmagát, mint egyszerű bűnös asszonyt mutatta be, valószínűleg ez óvta meg őt életében az egyházzal való összeütközéstől. Követői azonban nem kerülhették el az inkvizíciós eljárást. 1300-ban nagyszabású per kezdődött ellenük, melynek eredményeképpen legalább három guglielmitát átadtak a világi hatóságoknak és megégették.

A per anyagát Beltramo Salvagno milánói jegyző rögzítette, aki a domonkos inkvizitorok szolgálatában állt. A kézirat a *quaterni imbrivaturarum* címet viseli és a milánói Biblioteca Ambrosiana-ban található (ms. A. 227 inf.). Eredetileg négy füzetben (*quaterni*) őrződött meg összesen 38 folió terjedelemben. Noha a kézirat a per szinte teljes anyagát tartalmazza, magából a forrásból következtethetünk arra, hogy volt egy másik része is a peranyagnak, amely nem maradt fent. Ez az oka annak, hogy például szinte minden ítélet hiányzik, a kivégzésekről is csak közvetett értesüléseink vannak.

A szöveg 110 rövid dokumentumot tartalmaz, melynek nagy részét (66) a tanúvallomások (*dictum*) teszik ki. A többi dokumentum különböző, a per részét képező jogi szöveg, mint például, *citatio*, *abiuratio*, *iuramentum*, *licentia*, vagy *absolutio*. Több tucat tanú vallomását ismerhetjük meg a dokumentumokból, a legtöbbjüket többször is kikérdezték.

A forráskiadványt a történettudomány több ága is hasznosíthatja és részben már hasznosította is. Egyrészt evidens módon e dokumentum az alapja bármiféle Guglielmát és a guglielmiták eretnekségét érintő vizsgálódásnak. Az eddigi kutatás a XIX. századtól kezdve leginkább egyház- és vallástörténeti (eretnekség, az inkvizíció működésének gyakorlata) szempontból valamint várostörténeti (a per alapján megismerhetjük a XIII. század végi Milánó társadalmát és részben urbanisztikáját is) szempontból vizsgálta e forrást. A Guglielma-kutatás a 1970–80-as években kapott új lendületet, amikor az Egyesült Államokban és Olaszországban új szempontból kezdték elemezni a guglielmiták esetét: ekkor kap új lendületet, főleg az angolszász világból kiindulva a történeti antropológia, valamint főképp a *women studies*, illetve a *gender studies*. Az e vonulathoz tarozó kutatók (Barbara Newmann, Luisa Muraro stb.) úgy értelmezik ezt az eretnekséget, mint egy par excellence női eretnekség, ahol a férfi-központú vallással és egyházzal szemben próbálnak egy női vallást (Guglielma, mint a Szentlélek női megtestesülése) és egyházat (Maifreda, mint nőpápa) létrehozni.

Marina Benedetti művei szerencsés középutat jelentenek a hagyományos olasz pozitivistá egyháztörténet és a posztmodern feminista indíttatású művek között. Marina Benedetti, aki a Milanói Egyetem történelem tanszékének oktatója, fiatal kora ellenére a Guglielma-kérdéskör legelismertebb szakértőjének számít. Több tanulmányt publikált e témában, valamint ő a szerzője a legutolsó Guglielma-monográfiának is (*Io non sono Dio: Guglielma di Milano e i Figli dello Spirito Santo*. Milano, Ed. Francescana, 1998). Egyrészt pozitivistá alapossggal dolgozza fel az alapvető forrást: pontos kritikai kiadást készített, szép és filológiaiilag pontos olasz fordítást alkotott. Ugyanakkor mind e mű bevezető tanulmányában, mind előző monográfiájában igen jó érzékkel és széles látókörrel tanúbizonyságot téve helyezi a kérdést tágabb történeti és historiográfiai kontextusba. E tanulmányában megkísérli a guglielmita eretnekség szociális és térbeli aspektusát rekonstruálni (ahogy ő fogalmaz a szakrális topográfiát).

A másik tanulmány szerzője Giovanni Grado Merlo, a középkori eretnekség kutatásának egyik legnevesebb élő olasz képviselője, szintén foglalkozott már korábban is Guglielma esetével, összefoglaló művének (*Eretici e eresie del Medioevo*. Bologna, Il Mulino, 1989) egy fejezetét szentelve a kérdésnek. E tanulmányában

az inkvizíció oldaláról közelíti meg a guglielmiták ügyét, részletesen elemezve az inkvizíció működésének mechanizmusát és az inkvizitorok személyét.

Végül néhány megjegyzés a forrás közép-európai, illetve magyar vonatkozásairól. A tanúvallomásokból kiderül, hogy Guglielmát követőinek egy része cseh eredetűnek tartotta, sőt határozottan állították, hogy nem volt más, mint a cseh király lánya. A guglielmiták egyik vezéralakja, Andrea Saramita arról vall, hogy Guglielma halála után egyik társával elzarándokolt Bohémiába, hogy a lehetséges kanonizációról tárgyaljon, és itt meggyőződött Guglielma valódi királyi származásáról. Guglielma ezek szerint I. Přemysl Ottokár és Konstancia királyné (III. Béla magyar király lánya) lánya lett volna, így Szent Ágnes testvére és Árpád-házi Szent Erzsébet unokatestvére. E kérdés igen nagy vitát váltott ki az olasz, cseh és német kutatók között. E szerzők egy része (a múlt században például František Palaczký, újabban Luisa Muraro, Patrizia Costa és Barbara Newman) elfogadja ezt az állítást, és Blazena Vilema néven Přemysl királylányként tarják számon. E miatt az azonosítás miatt Guglielma a korábbi szakirodalomban általában Guglielma la Boemaként szerepel. Marina Benedetti előző művében is, és e tanulmányában is amellet érvel igen meggyőző argumentációval, hogy e cseh királyi eredet korántsem tekinthető bizonyítottnak, és inkább hagiográfiai toposzt sejt ezen attribúció mögött. Éppen ezért ő kerüli a Guglielma la Boema megnevezést és vagy a Santa Guglielma, vagy még inkább a Guglielma di Milano nevet használja.

Guglielma esetének másik magyar vonatkozása egy késői XV–XVI. századi hagyomány, amelyben több forrás is Guglielma, angol királylány, magyar királyné történetét beszéli el. E forráscsoport minden bizonnyal Guglielma nevét és állítólagos közép-európai eredetét mossa össze egy másik, korábbi hagiográfiai hagyománnyal.

Összefoglalva, e forráskiadás igen magas tudományos színvonalon mutat be egy nálunk alig ismert, ám mind vallástörténeti szempontból, mind magyar és közép-európai vonatkozásai miatt igen fontos esetet. E dokumentum kitűnő forrás lehet, a fentiekén túl, a XIII–XIV. századi mindennapi városi élet jobb megértéséhez, alaposabb megismeréséhez is.

Falvay Dávid

Zala megye archontológiája 1138-2000.

Szerk.: Molnár András, *Zalai Gyűjtemény 50., Zala Megyei Levéltár Zalaegerszeg, 2000. 524 p.*

Ha egy történeti kiadvány a vidéki műhelyek valamelyikéből (levéltár, múzeum) kerül ki, akkor, a történeti kiadványoknál egyébként is megszokott, érdektelenséggel találja szemben magát. Vannak sorozatok természetesen, mint például a *Magyar Századok*, amelyek jó értelemben vett népszerűsítésre törekednek és szélesebb olvasó közönséget vonzanak. Emellett a rendszerváltás óta folyamatosan jelennek meg elsősorban a közelmúlt történetével kapcsolatos új szemléletű, remek alkotások, de nem vagyunk híján a felháborítóan gyenge, lapos, politikai manifesztumnak inkább, mint történeti műnek minősülő írásokkal sem, amelyek felkerülnek az olvasói sikerlistákra is.

A különböző, főként vidéki levéltárak kiadványai jó esetben az érdeklődő szakma figyelmét keltik fel és sokszor joggal, de gyakran igazságtalanul a helytörténeti jelzőt mint negatív értékminősítést kapják. Mindamelllett az információáramlás, ebben a tekintetben gyenge volta, ill. a vidéki kiadványok terjesztésének nem éppen rózsás helyzete folytán esetleg el sem jutnak az olvasókhoz. (Többek között ez is indokolja a recenzió műfajának jogosságát.)

A Zala Megyei Levéltár azon intézmények közé tartozik, ahol a helytörténet-írásnak a hosszú évek óta folyó színvonalas munka révén rangot adtak. A Zalai Gyűjtemény sorozatban 1974 óta jelennek meg a megye történetével foglalkozó tanulmánykötetek, forráskiadványok stb., amelyek témájuk révén nem egy esetben a megyehatáron is túlmutatnak. A teljesség igénye nélkül gondolok itt egyebek mellett a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek regesztá köteteire, a Csány László és Deák Ferenc politikusi működését feldolgozó kötetekre vagy az 1956-os forradalom Zala megyei dokumentumait publikáló kötetre, a sort még lehetne folytatni.

E sorozat keretében látott napvilágot Zala megye archontológiája, amely az országban elsőként adja közre egy megye teljes, az első írásos említéstől kezdve a közelmúltig, 2000. július 31-ig tartó időszakának tisztviselői listáit.

Az archontológiát, mely a tisztség- és hivatalviselőkkel foglalkozik, hagyományosan a történelem segédtudományai közé szoktuk sorolni. Engel Pál véleménye szerint ez a besorolás nem indokolt, mivel nincs eleve adott tárgya (oklevél, kódex, írás, felirat, pecsét, címer), nincs sajátos szókinccse, mint például a heraldikának és sajátos módszertana, mint a paleográfiának. Ezért Engel Pál helyesebbnek tartja,

ha inkább egyfajta tudományos tevékenységnek tekintjük, melynek célja bizonyos történettudományi segédletek összeállítása.¹

Éppen a fentiekből adódóan az archontológia művelőjétől megköveteli az említett segédtudományok összességében való jártasságot, speciális képzettséget, valamint közigazgatás-, jog- és politikatörténeti ismereteket is feltételez. Talán éppen ez lehet az egyik oka annak, hogy — bár művelése több, mint kétszáz éves múltra tekint vissza Magyarországon —, kevesen művelik. Szerepet játszhat még az is, hogy több éves fáradságos munkát igényel, ugyanakkor a befektetett energiához képest kevésbé ígér látványos sikert. Hasonlóan azonban a forráskiadványokhoz, hosszú ideig fontos kézikönyvvé válhatnak.

Amint már említettem Magyarországon már hosszú időre tekintenek vissza az archontológiai kutatások. A XVIII. században Wagner Károly jezsuita történettudós 1782-ben kéziratban elkészítette Magyarország főispánjainak megyénkénti sorozatát. A XVIII–XIX. század fordulóján Lendvay Ignác kamarai levéltárnok a királyi személynökök és az ügyigazgatók sorát állította össze a középkortól kezdve. 1824-ben jelent meg nyomtatásban Csergheő Ferenc archontológiája a Dunántúli Kerületi Tábla hivatalnokairól. A XIX. század historikusai nem jeleskedtek az archontológia művelésében, nem folytatták a XVIII. századi elődök munkáit.

1988-ban jelent meg Fallenbüchl Zoltán hiánypótló műve Magyarország főméltóságai címmel, amely a királyokat, a nádorokat, az országbírákat, a horvát bánokat, az erdélyi vajdákat és fejedelmeket stb. tette közzé az 1526–1848 közötti időszakból. Az 1526 előtti korszakot öleli fel Engel Pál grandiózus munkája. (Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp., 1996.)

A vármegyéek tisztviselőinek névsora az országoshoz képest roppant hiányos. A Magyarország Vármegyéi és Városai sorozat (szerk.: Borovszky Samu) köteteiben a fő- és alispánokat, ill. az országgyűlési követeket közölték, ez utóbbiakat nem mindegyik kötetben. Fallenbüchl Zoltán az 1526–1848 közötti időszakból közzé tette Magyarország főispánjainak listáját (Bp., 1994.).²

A legtöbb megye tisztviselői kara mind a mai napig feldolgozatlan, illetve a megjelent művek vagy csak egy-egy korszak tisztségviselőinek listáit, vagy hosszabb időszak bizonyos méltóság viselőinek lajstromát publikálták.

1 Engel Pál: Archontológia. In: A történclem segédtudományai. Szerk.: Bertényi Iván. Bp., 1998. 29–36. p.

2 Vö.: Pálffy Géza: Archontológiai kézikönyv vagy század cleji ismereteink összecsége? Gondolatok Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns. 1526–1848. című könyvéről. In: Fons, 2. (1995) 99–111. p.

A Zala Megyei Levéltár vállalkozása arra, hogy a megye legfontosabb tisztségviselőinek, tisztségviselőinek teljességre törekvő cím- és névtárát közzétegye 1138-tól 2000. július 31-ig, úttörő és remélhetőleg követőkre találó kezdeményezés.

A kötet három nagyobb fejezetre tagolódik. Az első Zala megye közigazgatástörténetét mutatja be. Az egyes korszakok más-más szerző tollából a megye területváltozásait, az egyes korszakok hivatalviselőinek feladatkörét, hatáskörét, a hivatal betöltésének módját és feltételét elemzik, kiemelve azokat a jellemzőket, amelyek csak e megyére vonatkoznak. Tehát a nemesi vármegye kialakulásától kezdve kíséreljük végig azokat a folyamatokat, amelyek során a vármegye szerepe az országos helyzetnek megfelelően nőtt vagy csökkent és azt, hogy az országos politikai és közigazgatási viszonyok miként hatottak a megyére. A közigazgatási jellemzők egyúttal betekintést engednek a megye történetébe, a birtokviszonyokba is. Nagyon jó ötletnek tartom, hogy az egyes fejezetek után részletesen felsorolásra kerüljenek azok a korszakokra vonatkozó források, amelyek a tanulmány és a tisztségviselői lista összeállításánál felhasználásra kerültek. Szerencsés helyzetben van a levéltár abból a szempontból is, hogy a szerzők és a kötet lektora kivétel nélkül a Zala Megyei Levéltár jelenlegi vagy valamikori munkatársai, az adott korszak szakértői, így külső szakemberek bevonása nélkül készülhetett el a kötet. A szerzők a tanulmányok, illetve korszakok sorrendjében: Bilkei Irén (1138–1596), Turbuly Éva (1597–1750), Kapiller Imre (1750–1810), Molnár András (1810–1849), Halász Imre (1849–1861), Foki Ibolya (1861–1909), Káli Csaba (1910–2000), a kötet lektora Simonffy Emil volt.

A második nagyobb fejezet Zala megye tisztségviselőinek címtárát közli, korszakokra bontva hierarchia alapján, a hivatalviselés kezdő és záró dátumával, külön a központi és járási tisztségviselőket, egészen az esküdtekig bezárólag. A harmadik, záró fejezet a tisztségviselő névtárát közli betűrendben, az általuk betöltött hivatal, ill. tisztség megnevezésével és a szolgálati idő megjelölésével. A kötet szerkezeti felépítése logikus, áttekinthető és a harmadik fejezet, a névtár lehetővé teszi a könnyű és gyors keresést, ami főlegessé teszi a hagyományos névmutatót, ezért indokolt annak elhagyása. Bár recenzensként elsősorban a tartalmat vagyok hivatva méltatni, de a kötet külseje is joggal megérdemli a dicséretet.

Visszatérve a bevezetőkből mondottakhoz, azt gondolom, hogy jelen kötet szép reprezentációja a Zala Megyei Levéltárban évek óta folyó értékes munkának. Ha a levéltárak folyamatosan ilyen színvonalas köteteket produkálnak, akkor levétközhetik magukról a szakmai körökben pejoratív értelemben használatos és ettől rosszízű „helytörténeti” jelzőt.

Tartalom

Tanulmányok

- Ruzsa-Nagy Zoltán:*
A temetvényi uradalom története a XVII. században 3

Közlemények

- Kristóf Ilona:*
Személyes kapcsolatok Váradon (1440–1526) 67
- F. Molnár Mónika:*
Erdély Giovanandrea Gromo Compedio-jának tükrében 85

Forrásközlések

- Sós István:*
Öt szádvári utasítás a XVII. század elejéről. 109

Könyvismertetés

- Milano 1300: Processi inquisitoriali contro le devote e i devoti
di santa Guglielma (Szerk.: Marina Bendetti)
— Ism.: *Falvay Dávid* 135
- Zala megye archontológiája 1138–2000
(Szerk.: Molnár András)
— Ism.: *Horváth Zita* 139

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókat és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.